

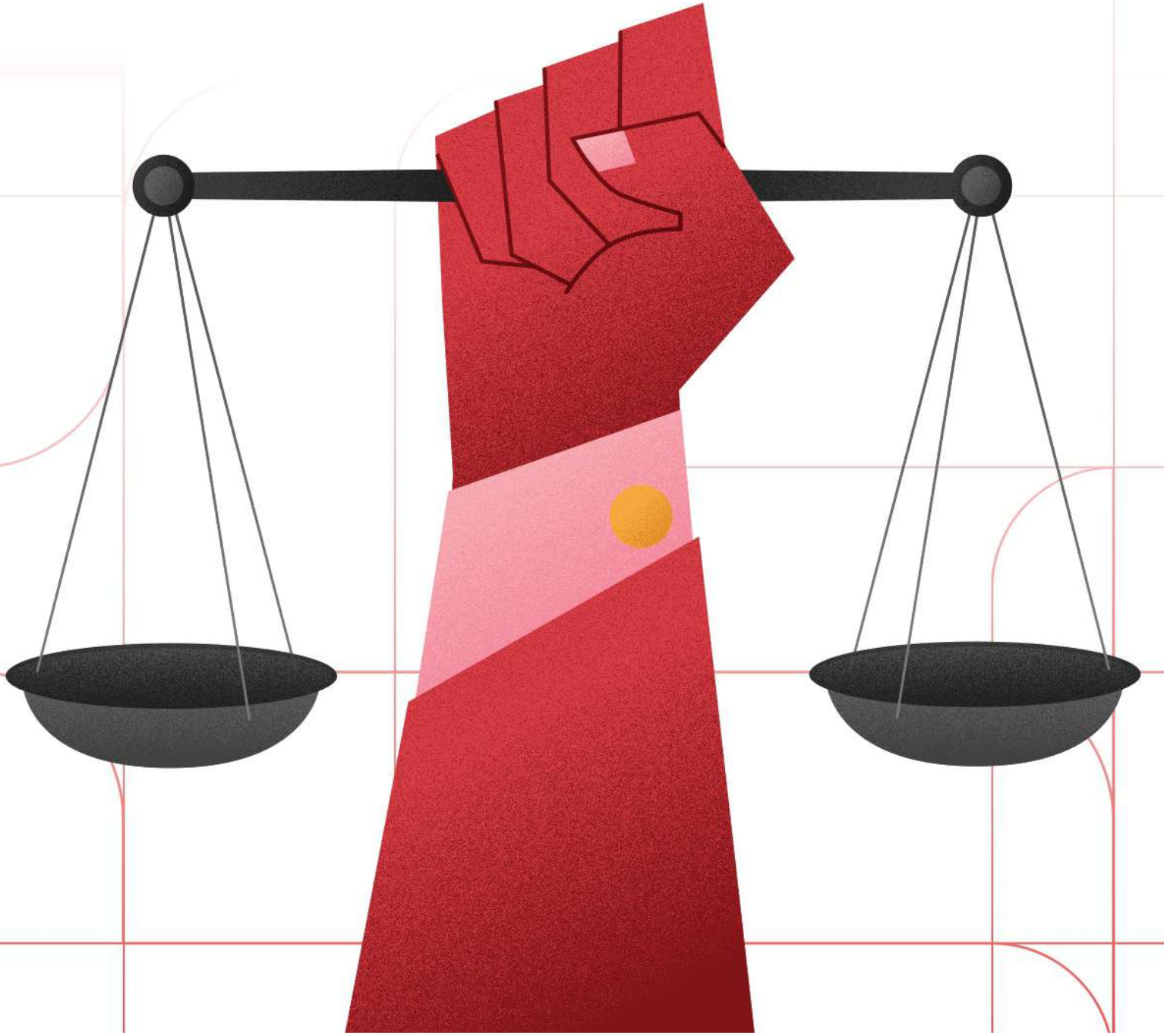

नैतिकता

UPSC Mains

सामान्य अध्ययन - IV

Class Notes

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

UPSC MAINS

ETHICS

GENERAL STUDIES - IV

(Class Notes)

Year 2025-26

Features of the “Ethics GS Paper IV Notes” for UPSC Mains

1. Based on Latest UPSC Mains Trends

- Notes are meticulously aligned with the evolving pattern and recent trends of UPSC Ethics Paper (2019–2024).
- Incorporates new question types, including applied ethics, ethical dilemmas in governance, and real-world case studies.

2. Rich with Innovative & Contemporary Examples

- Unique real-life examples drawn from daily newspapers, public administration, governance, and current affairs.
- Goes beyond repetitive textbook examples, helping your answers stand out with originality and relevance.
- Covers examples from bureaucratic conduct, public policy, judiciary, environmental ethics, AI ethics, and social service.

3. Value-Enriched with Ethical Terminology

- A comprehensive glossary of key ethical concepts and terminologies used in UPSC Mains answers.
- Helps you articulate moral reasoning clearly and score better in theory and case study questions.
- Includes terms inspired by philosophical, sociological, and psychological perspectives — ideal for analytical depth.

4. Quote Integration for Impactful Answers

- Curated collection of ethical and philosophical quotes from global and Indian thinkers (e.g., Gandhi, Kant, Rawls, Vivekananda, Buddha, Aristotle).
- Each quote is contextually linked to governance and administration, helping you use them effectively in introductions and conclusions.

5. Case Study Ready

- Ready-to-use ethical frameworks and model approaches for solving case studies systematically.
- Includes practical applications of concepts like empathy, objectivity, transparency, accountability, etc.
- Designed to help you structure your answers quickly under exam pressure.

6. Concise Yet Comprehensive

- Crisp, exam-oriented presentation — no redundant theory.
- Notes structured topic-wise as per UPSC syllabus:
 - Ethics and Human Interface
 - Attitude, Aptitude, Emotional Intelligence
 - Public/Civil Service Values and Ethics in Public Administration
 - Probity in Governance
 - Case Studies

7. Integrated with Mentorship Insights

- Infused with practical guidance and tips from answer-writing mentorship experience.
- Includes model introductions, conclusions, and value-add points that can be directly replicated in the exam.

8. Ideal for Quick Revision

- Structured in bullet-point format for rapid recall before Mains.
- Includes visual memory aids — flowcharts, ethical mapping, and quick reference tables.

9. Designed for High Scores

- Crafted to help aspirants bridge theory with practical ethics, ensuring depth, originality, and clarity.
- Enhances ethical articulation, answer presentation, and content diversity — the three pillars of scoring 110+ in GS Paper IV.

अनुक्रमणिका

युनिट १ “नीतिशास्त्र आणि मानवी संबंध”	१
१. नीतिशास्त्र (Ethics) आणि मानवी आंतरसंबंधाची (Human Interface) ओळख	५
२. नैतिकतेचे परिमाण (Dimensions of Ethics)	११
३. खाजगी आणि सार्वजनिक संबंधांमधील नीतिशास्त्र	२०
४. मानवी मूल्ये: मूल्ये रुजवण्यात कुटुंब, समाज आणि शैक्षणिक संस्थांची भूमिका	२४
५. मानवी मूल्ये – महान नेते, सुधारक आणि प्रशासक यांच्या जीवन आणि शिकवणीतून मिळालेले धडे	३३
युनिट २ “अभिवृत्ती (Attitude)”	३९
युनिट ३ “लोकसेवेसाठी योग्यता आणि मूलभूत मूल्ये.”	५१
१. लोकसेवे साठी (Civil Services) अभियोग्यता (Aptitude)	५३
२. लोकसेवा (Civil Services) साठी मूलभूत मूल्ये (Foundational Values)	५६
युनिट ४ “भावनात्मक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence)”	६३
युनिट ५ “भारतातील आणि जगातील नैतिक विचारवंत आणि तत्त्वज्ञांचे योगदान”	७०
१. जमीन सीमा व्यवस्थापन	७२
युनिट ६ “सार्वजनिक प्रशासनात नैतिकता”	८०
युनिट ७ “प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (Probity in Governance)”	९८

अभ्यासक्रमावर मार्गदर्शन: आपल्याला काय माहित असणे आवश्यक आहे.

1. नीतिशास्त्र आणि मानवी संबंध

- नीतिशास्त्राचा अर्थ
- मानवी संबंध — नैतिक तत्त्वांचा मानवी कृती, निर्णय आणि संबंधांवर होणारा परिणाम
- नीतिशास्त्रातील विविध दृष्टिकोन
- नीतिशास्त्र, नैतिकता आणि कायदा यातील फरक
- मानवी कृतीमधील नैतिकतेचे सार
- मानवी कृतीमधील नैतिकतेचे निर्धारक
- मानवी कृतीमधील नैतिकतेचे परिणाम

2. नीतिशास्त्राचे परिमाण

- वर्णनात्मक नीतिशास्त्र
- नियामक नीतिशास्त्र
- मेटा नीतिशास्त्र
- उपयोजित नीतिशास्त्र

3. खाजगी आणि सार्वजनिक संबंधांमध्ये नीतिशास्त्र

- सार्वजनिक आणि खाजगी संबंधांमध्ये नीतिशास्त्र
- खाजगी आणि सार्वजनिक नीतिशास्त्रामधील आंतरसंबंध
- खाजगी आणि सार्वजनिक नीतिशास्त्रामधील संघर्ष

4. मानवी मूल्ये: मूल्ये रुजवण्यात कुटुंब, समाज आणि शैक्षणिक संस्थांची भूमिका

- मानवी मूल्ये म्हणजे काय?
- मूल्यांचे वर्गीकरण
- मानवी मूल्यांचे महत्त्व
- मूल्ये रुजवण्यात कुटुंब, समाज आणि शैक्षणिक संस्थांची भूमिका.
- मूल्यांचे संकट

5. मानवी मूल्ये - महान नेते, सुधारक आणि प्रशासक यांच्या जीवन आणि शिकवणीतून धडे

यूपीएससी मागील वर्षाचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
नीतीमत्ता अनेक प्रमुख आयामांना व्यापते जे व्यक्ती आणि संस्थांना नैतिकदृष्ट्या जबाबदार वर्तनाकडे मार्गदर्शन करण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत. मानवी कृतींवर प्रभाव टाकणाऱ्या नीतीमत्तेच्या प्रमुख आयामांचे स्पष्टीकरण द्या. व्यावसायिक संदर्भात हे आयाम नैतिक निर्णय-प्रक्रियेला कसे आकार देतात याची चर्चा करा. (२०२४)	नैतिक आयाम + निर्णय-प्रक्रिया	नीतीमत्तेच्या आयामांचे स्पष्टीकरण द्या आणि ते निर्णयांना कसे आकार देतात हे सांगा.
भ्रष्टाचार हे समाजात मूळ मूल्यांच्या (core values) अभावाचे प्रकटीकरण आहे. तुमच्या मते, समाजात मूळ मूल्यांना बळकट करण्यासाठी कोणती उपाययोजना केली पाहिजे? (२०२३)	भ्रष्टाचार + मूळ मूल्ये	मूळ सामाजिक मूल्यांना बळकट करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा.
कार्य वातावरणाच्या संदर्भात, 'बळजबरी' (coercion) आणि 'अनावश्यक प्रभाव' (undue influence) यांच्यात योग्य उदाहरणांसह फरक करा. (२०२३)	कार्यस्थळ नीतीमत्ता + संकल्पनात्मक फरक	बळजबरी आणि अनावश्यक प्रभाव यांच्यातील फरक उदाहरणांसह स्पष्ट करा.
निर्वासितांना त्यांच्या देशाला परत पाठवून नये जिथे त्यांना छळ किंवा मानवाधिकार उल्लंघनाचा सामना करावा लागतो. लोकशाही असल्याचा दावा करणाऱ्या राष्ट्राद्वारे उल्लंघन केल्या जाणाऱ्या नैतिक आयामाच्या संदर्भात या विधानाचे परीक्षण करा. (२०२१)	निर्वासित नीतीमत्ता + मानवाधिकार	निर्वासितांबाबतच्या नैतिक चिंतांचे परीक्षण करा.
व्यापक राष्ट्रीय शक्तीच्या (Comprehensive National Power - CNP) खालील तीन प्रमुख घटकांना वाढविण्यात नीतीमत्ता आणि मूल्यांच्या भूमिकेवर चर्चा करा, उदा. मानवी भांडवल, मृदू शक्ती (संस्कृती आणि धोरणे) आणि सामाजिक सलोखा. (२०२०)	नीतीमत्ता + राष्ट्रीय शक्ती	राष्ट्रीय शक्तीच्या घटकांमध्ये नीतीमत्तेची भूमिका स्पष्ट करा.
शिक्षण हे केवळ एक आज्ञा नाही; ते व्यक्तीच्या आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक प्रभावी आणि सर्वव्यापी साधन आहे. वरील प्रकाशात नवीन शिक्षण धोरण, २०२० (NEP, २०२०) या विधानाचे परीक्षण करा. (२०२०)	शिक्षण नीतीमत्ता + परिवर्तन	वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासाचे साधन म्हणून NEP २०२० चे परीक्षण करा.
सध्याच्या इंटरनेट विस्ताराने मूल्यांचा एक भिन्न संच रुजवला आहे जो पारंपारिक मूल्यांशी अनेकदा संघर्ष करतो. चर्चा करा. (२०२०)	संस्कृती + तंत्रज्ञान नीतीमत्ता	इंटरनेट विस्तारातील सांस्कृतिक संघर्ष चर्चा करा.
सत्तेची इच्छा ही एक मूलभूत बाब आहे, परंतु ती तर्कसंगतता आणि नैतिकतेच्या तत्त्वांद्वारे नियंत्रित केली जाऊ शकते. आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या संदर्भात या विधानाचे परीक्षण करा. (२०२०)	शक्ती + जागतिक नीतीमत्ता	आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये शक्तीच्या इच्छेवर मर्यादा घालणारी तर्कसंगतता तपासा.

सार्वजनिक जीवनातील (public life) मूलभूत तत्त्वे कोणती आहेत? कोणत्याही तीन योग्य उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०१९)	सार्वजनिक जीवन तत्त्वे	सार्वजनिक जीवनाची ३ तत्त्वे उदाहरणांसह सांगा.
'संवैधानिक नीतीमत्ता' (constitutional morality) या शब्दाचा अर्थ काय आहे? एखादी व्यक्ती संवैधानिक नीतीमत्तेचे समर्थन कसे करते? (२०१९)	संवैधानिक नीतीमत्ता	संवैधानिक नीतीमत्ता परिभाषित करा आणि त्याचे समर्थन कसे करावे हे स्पष्ट करा.
कृतीच्या नैतिकतेबाबत, एक दृष्टिकोन असा आहे की साधने (means) ही सर्वात महत्त्वाची असतात आणि दुसरा दृष्टिकोन असा आहे की साध्य (ends) हे साधने न्यायसंगत ठरवतात. तुमच्या मते कोणता दृष्टिकोन अधिक योग्य आहे? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. (२०१८)	साधने विरुद्ध साध्य वाद	साधने विरुद्ध साध्य यावरील तुमच्या भूमिकेचे समर्थन करा.
आधुनिक काळातील नैतिक मूल्यांचे संकट हे जीवनाच्या मर्यादित दृष्टिकोनातून उद्भवले आहे. चर्चा करा. (२०१७)	आधुनिक नीतीमत्तेचे संकट	मर्यादित दृष्टिकोन नीतीमत्तेला कसे कमी करतात हे स्पष्ट करा.
वाढलेल्या राष्ट्रीय संपत्तीमुळे तिच्या फायद्यांचे न्यायपूर्ण वितरण झाले नाही. यामुळे केवळ आधुनिकता आणि समृद्धीचे काही मोजकेच भाग निर्माण झाले, ज्यात अल्पसंख्याक समुदायाला किंमत मोजावी लागली. समर्थन करा. (२०१७)	संपत्ती असमानता + न्याय	असमान संपत्ती वितरणाचे परिणाम न्यायसंगत ठरवा.
सामायिक आणि दृढ नैतिक मूल्ये आणि जबाबदाऱ्यांशिवाय, कायदा, लोकशाही सरकार किंवा अगदी बाजार अर्थव्यवस्था देखील योग्यरित्या कार्य करू शकणार नाही. या विधानातून तुम्हाला काय समजते? समकालीन उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०१७)	सामायिक मूल्ये + संस्था	संस्थांसाठी सामान्य नीतीमत्तेचे महत्त्व स्पष्ट करा.
नैतिकता मानवी कल्याणमध्ये कशी योगदान देते हे स्पष्ट करा. (२०१६)	नैतिकता + मानवी कल्याण	कल्याणमध्ये नैतिकतेची भूमिका स्पष्ट करा.
'पर्यावरण नैतिकता' म्हणजे काय? ती महत्त्वाची का आहे? पर्यावरण नैतिकतेच्या दृष्टिकोनातून कोणत्याही एका पर्यावरणीय समस्येवर चर्चा करा. (२०१५)	पर्यावरण नैतिकता	पर्यावरण नैतिकता परिभाषित करा; एका समस्येवर चर्चा करा.
सामाजिक मूल्ये आर्थिक मूल्यांपेक्षा अधिक महत्त्वाची आहेत. एखाद्या राष्ट्राच्या सर्वसमावेशक विकासाच्या संदर्भात उदाहरणांसह वरील विधानावर चर्चा करा. (२०१५)	सामाजिक विरुद्ध आर्थिक मूल्ये	समावेशासाठी सामाजिक मूल्यांचे महत्त्व चर्चा करा.
फरक स्पष्ट करा: (i) कायदा आणि नैतिकता (ii) नैतिक व्यवस्थापन आणि भेदभावाचे व्यवस्थापन (iii) भेदभाव आणि प्राधान्यकारी उपचार (iv) वैयक्तिक नैतिकता आणि व्यावसायिक नैतिकता. (२०१५)	संकल्पनात्मक भेद	प्रत्येक संकल्पना जोडीमधील फरक स्पष्ट करा.

सर्व मानवजात सुखाची आकांक्षा बाळगते. तुम्ही सहमत आहात का? सुख म्हणजे तुमच्यासाठी काय? उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०१४)	सुख + वैयक्तिक नैतिकता (Happiness + Personal Ethics)	सुखाबद्दलचे वैयक्तिक मत स्पष्ट करा.
संरक्षण सेवांच्या संदर्भात, 'देशभक्ती' म्हणजे राष्ट्राचे रक्षण करण्यासाठी आपले जीवनही देण्याची तयारी. तुमच्या मते, दैनंदिन नागरिक जीवनात देशभक्तीचा अर्थ काय आहे? उदाहरणांसह स्पष्ट करा आणि तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. (२०१४)	देशभक्ती + नागरिक नैतिकता (Patriotism + Civic Ethics)	नागरिक जीवनात देशभक्तीची व्याख्या करा.
सध्याचा समाज मोठ्या प्रमाणावर विश्वासघाताने (trust-deficit) ग्रासलेला आहे. या परिस्थितीचे वैयक्तिक आणि सामाजिक कल्याणासाठी काय परिणाम आहेत? स्वतःला विश्वासार्ह बनवण्यासाठी वैयक्तिक स्तरावर तुम्ही काय करू शकता? (२०१४)	विश्वासघात (Trust Deficit)	विश्वासघाताचे परिणाम आणि वैयक्तिक उपाय स्पष्ट करा.
जीवनातील नैतिक आचरणाच्या संदर्भात कोणत्या महान व्यक्तिमत्त्वाने तुम्हाला सर्वात जास्त प्रेरणा दिली आहे? त्यांच्या शिकवणीचा सार सांगा. विशिष्ट उदाहरणे देऊन, तुमच्या स्वतःच्या नैतिक विकासासाठी तुम्ही या शिकवणी कशा लागू करू शकला हे वर्णन करा. (२०१४)	आदर्श व्यक्तीची नैतिकता (Role Model Ethics)	वैयक्तिक उदाहरणांसह आदर्श व्यक्तीच्या नैतिक शिकवणीचे वर्णन करा.
नैतिकता मानवी जीवनात काय प्रोत्साहन देऊ इच्छिते? सार्वजनिक प्रशासनात ती अधिक महत्त्वाची का आहे? (२०१४)	नैतिकतेचा उद्देश (Purpose of Ethics)	नैतिकतेचा उद्देश आणि प्रशासनातील महत्त्व स्पष्ट करा.
व्यक्तीचे भले सर्वांच्या भल्यात सामावलेले आहे. या विधानावरून तुम्हाला काय समजते? हे तत्त्व सार्वजनिक जीवनात कसे लागू केले जाऊ शकते? (२०१३)	सामूहिक कल्याण (Collective Welfare)	सार्वजनिक अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना स्पष्ट करा आणि सुचवा.
'राजकारण' आणि 'नैतिकता एकत्र जात नाहीत' असे अनेकदा म्हटले जाते. तुमचे मत काय आहे? उदाहरणांसह तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. (२०१३)	राजकारण आणि नैतिकता (Politics & Ethics)	राजकारण आणि नैतिकतेच्या सहअस्तित्वावर दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
काही लोकांना वाटते की मूल्ये वेळ आणि परिस्थितीनुसार बदलत असतात, तर काहींना खात्री आहे की काही सार्वत्रिक आणि शाश्वत मानवी मूल्ये आहेत. या संदर्भात तुमची धारणा योग्य स्पष्टीकरणासह द्या. (२०१३)	मूल्ये: सार्वत्रिक विरुद्ध सापेक्ष (Values: Universal vs Relative)	मूल्ये बदलतात की सार्वत्रिक आहेत यावर मत द्या.
('मूल्ये' आणि 'नैतिकता' या शब्दांवरून तुम्हाला काय समजते? व्यावसायिकदृष्ट्या सक्षम असण्यासोबतच नैतिक असणे कोणत्या प्रकारे महत्त्वाचे आहे? (२०१३))	(मूल्ये आणि नैतिकता व्याख्या)	(मूल्ये, नैतिकता आणि व्यावसायिक क्षमतेची त्यांचा संबंध परिभाषित करा.)

प्रस्तावना

"तुम्हाला काय करण्याचा अधिकार आहे आणि काय करणे योग्य आहे, यातील फरक जाणून घेणे म्हणजे नीतीशास्त्र होय." — पीटर स्टीवर्ट

- वेगवान तांत्रिक बदल, जटिल प्रशासकीय आव्हाने आणि वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक संदर्भ असलेल्या जगात, नीतीशास्त्र हे वैयक्तिक आणि सामूहिक मानवी वर्तनाला मार्गदर्शन करणारे मूलभूत दिशादर्शक म्हणून कार्य करते. पीटर स्टीवर्ट यांनी योग्यरित्या भर दिल्याप्रमाणे, कायदेशीरता नेहमीच नैतिकतेची हमी देत नाही; जे कायदेशीरदृष्ट्या अनुज्ञेय आहे ते नेहमीच न्याय्य, योग्य किंवा मानवीय असेल असे नाही. जेव्हा व्यक्ती आणि संस्थांना वैयक्तिक हितसंबंध, सामाजिक अपेक्षा, कायदेशीर चौकट आणि नैतिक तत्त्वे यांचा संगम असलेल्या परिस्थितीला सामोरे जावे लागते, तेव्हा हा भेद महत्त्वाचा ठरतो.
- म्हणूनच, नीतीशास्त्र आणि मानवी आंतरसंबंध (Human Interface) ही केवळ एक सैद्धांतिक संकल्पना नसून, व्यक्तींना योग्य निर्णय घेण्यास सक्षम करणारी, सामाजिक सलोखा वाढवणारी आणि प्रशासनाच्या नैतिक पायांना बळकटी देणारी एक व्यावहारिक, विकसित होणारी शिस्त आहे.
- दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, नीतीशास्त्र मानवी आंतरसंबंधासाठी केंद्रस्थानी आहे, कारण ते स्व-हिताचे सामाजिक जबाबदारीत, अधिकाराचे (सत्तेचे) उत्तरदायित्वात आणि निर्णयांचे न्यायामध्ये रूपांतर करते.

नीतीशास्त्राचा अर्थ

- नीतीशास्त्र आपल्याला केवळ कायदेशीर पालनापलीकडे मार्गदर्शन करते हे सिद्ध झाल्यावर, नीतीशास्त्राचा खरा अर्थ काय आहे आणि ते वैयक्तिक चारित्र्य तसेच संस्थात्मक प्रशासनामध्ये मध्यवर्ती भूमिका का बजावते हे समजून घेणे आवश्यक ठरते.
- मुळात, नीतीशास्त्र ही तत्त्वज्ञानाची (Philosophy) एक शाखा आहे जी मानवी वर्तनातील काय योग्य आहे आणि काय अयोग्य आहे, काय चांगले आहे आणि काय वाईट आहे, याचा पद्धतशीरपणे अभ्यास करते. हे मानवी कृतींना नैतिक जबाबदारी, न्याय आणि सामाजिक सलोख्याकडे मार्गदर्शन करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. ते मूलभूत प्रश्नांची उत्तरे शोधते:
 - मी काय केले पाहिजे?
 - चांगले जीवन म्हणजे काय?
 - इतरांशी कसे वागले पाहिजे?
- नीतीशास्त्र केवळ अमूर्त आदर्शांबद्दल नाही; ते दैनंदिन निर्णय घेण्यावर थेट प्रभाव टाकते — वैयक्तिक संबंधांपासून ते सार्वजनिक धोरणांच्या निवडीपर्यंत.

मानवी आंतरसंबंध (Human Interface) – नैतिक तत्त्वांची मानवी कृती, निर्णय आणि संबंधांशी आंतरक्रिया

- नीतीशास्त्र म्हणजे काय आणि ते नैतिकता (morality) व कायद्यापेक्षा (law) कसे वेगळे आहे हे समजून घेतल्यानंतर, पुढील स्वाभाविक प्रश्न असा येतो: नीतीशास्त्र वास्तविक जीवनात कुठे मिळते? हा मिलनबिंदू म्हणजेच 'मानवी आंतरसंबंध' होय.
- मानव सतत असे निर्णय घेत असतो जे स्वतःवर, इतरांवर आणि समाजावर परिणाम करतात. प्रत्येक कृती – ती खाजगी असो किंवा सार्वजनिक – अशा निवडींशी संबंधित असते ज्यात नैतिक परिणाम असू शकतात. नीतीशास्त्र ही केवळ पाठ्यपुस्तकांमधील एक अमूर्त कल्पना नाही; ती दैनंदिन मानवी आंतरक्रिया – कुटुंबांमध्ये, कामाच्या ठिकाणी, सरकारमध्ये, बाजारपेठांमध्ये आणि अगदी डिजिटल माध्यमांमध्येही – खोलवर रुजलेली आहे.
- नागरी सेवक, नेते, व्यावसायिक आणि सामान्य नागरिक अशा सर्वांसाठी, नैतिक तत्त्वे आणि मानवी कृती यांच्यातील हा आंतरसंबंध असा असतो, जिथे सिद्धांत प्रत्यक्षात उतरतो.
- मानवी आंतरसंबंधाची प्रमुख क्षेत्रे खालीलप्रमाणे आहेत:

क्षेत्र (Domain)	नैतिक आंतरसंबंधाचे स्वरूप (Nature of Ethical Interface)
वैयक्तिक स्तर (Individual Level)	नैतिकता म्हणजे अंतःकरण, मूल्ये, हेतू आणि आत्मपरीक्षण यावर आधारित वैयक्तिक निर्णय घेणे. उदाहरणार्थ, कोणीही पाहत नसताना प्रामाणिक राहणे.
अंतरवैयक्तिक संबंध (Interpersonal Relationships)	कुटुंब, मैत्री, विवाह व व्यावसायिक संबंध यामध्ये विश्वास, निष्ठा, सहानुभूती, न्याय आणि आदर यांचे पालन करणे. उदाहरणार्थ, समुपदेशन किंवा प्रशासनात गोपनीयता राखणे.
संस्थात्मक / कार्यस्थळी (Organizational / Workplace)	अनेक वेळा कार्यक्षमता विरुद्ध न्याय, नफा विरुद्ध जबाबदारी, निष्ठा विरुद्ध चुकीचे उघड करणे (whistleblowing) यासारख्या संघर्षात्मक मूल्यांमध्ये संतुलन राखणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, प्रशासकाने दबाव असूनही भ्रष्टाचाराला विरोध करणे.

शासन व सार्वजनिक प्रशासन (Governance & Public Administration)	नागरी सेवकांनी कायदे आणि धोरणे अंमलात आणताना नैतिक तत्वांचा अवलंब करावा लागतो. सार्वजनिक हित आणि कायदेशीर कर्तव्य यामध्ये समतोल साधणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, काही अर्हता नसलेल्या पण खरोखरच गरजू असलेल्या अर्जदारांना कल्याण योजनांचा लाभ देताना विवेक वापरणे.
समाज स्तर (Societal Level)	नैतिकतेचा सामाजिक न्याय, समावेशकता, सहिष्णुता व मानवाधिकार यावर प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ, विरोध असूनही अल्पसंख्याक किंवा दुर्बल घटकांचे संरक्षण करणाऱ्या धोरणांचा अवलंब करणे.
जागतिक स्तर (Global Level)	आंतरराष्ट्रीय निर्णयांमध्ये नैतिकतेचा सहभाग — हवामान बदल, युद्ध, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, कृत्रिम बुद्धिमत्ता नियमन, आरोग्य संकटे इत्यादींमध्ये नैतिक विचार महत्त्वाचा ठरतो. उदाहरणार्थ, जागतिक महामारीच्या काळात लसीचे समसमान वितरण सुनिश्चित करणे.
उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आणि डिजिटल पातळी (Emerging Digital Interface)	नव्या नैतिक समस्या निर्माण होतात — कृत्रिम बुद्धिमत्ता निर्णय प्रक्रिया, माहिती गोपनीयता, चुकीची माहिती, डिजिटल पाळत ठेवणे, सायबर धमकी. उदाहरणार्थ, चेहरा ओळखणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या नैतिकतेबद्दलचा वाद.

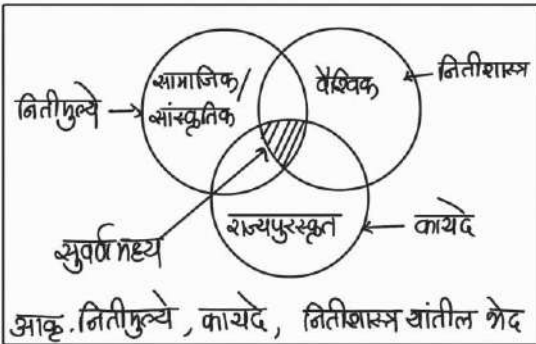
- एखादी सामाजिक प्रथा (नैतिकता) एखाद्या समुदायाने स्वीकारलेली असू शकते, परंतु ती सार्वत्रिक नैतिक मानकांशी किंवा राज्याच्या घटनात्मक कायद्याशी सुसंगत नसू शकते.
- या तीन क्षेत्रांमधील (domains) फरक समजून घेणे महत्त्वाचे आहे, कारण बहुतेक नैतिक कोंडी (ethical dilemmas) तेव्हा निर्माण होतात जेव्हा या चौकटींमध्ये संघर्ष निर्माण होतो.

नैतिकता, नीतिमूल्ये आणि कायदा यातील तत्कात्मक फरक

घटक (Aspect)	नीतिशास्त्र (Ethics)	नीतिमूल्ये (Morality)	कायदा (Law)
अर्थ (Meaning)	योग्य आणि अयोग्य वर्तनाचा तार्किक व शिस्तबद्ध अभ्यास; काय करणे अपेक्षित आहे यावर भर	समाजमान्य नियम व व्यक्तिनिष्ठ श्रद्धा जे संस्कृती, धर्म व परंपरेद्वारे आकारले गेले आहेत	राज्याकडून घालून दिलेले आणि अंमलात आणलेले औपचारिक नियमांचे संहिता
उत्पत्तीचा स्रोत (Source)	तत्त्वज्ञान, विवेक, सार्वत्रिक मूल्ये, अंतःकरण	कौटुंबिक संस्कार, सामाजिक रीतिरिवाज, सांस्कृतिक परंपरा, धर्म	विधिमंडळ, संविधान, कायदे, न्यायालयीन निर्णय
स्वरूप (Nature)	सार्वत्रिक ध्येय असलेले; वस्तुनिष्ठ आणि तार्किक आधारावर	सापेक्ष व व्यक्तिनिष्ठ; संस्कृती व व्यक्तिनुसार बदलते	ठराविक कायदेशीर चौकटीत निश्चित व वस्तुनिष्ठ स्वरूप
अंमलबजावणी (Enforceability)	अंतःस्थ – अंतःकरणाच्या माध्यमातून स्वतःवर नियंत्रण	सामाजिक नियंत्रण – कुटुंब, समाज, सहकाऱ्यांचा दबाव	बाह्य – पोलीस, न्यायालय, नियामक संस्थांसारख्या राज्यसंस्थांद्वारे अंमल
मंजुरी/शिक्षा (Sanction)	अपराधबोध (Guilt), आत्म-निंदा (self-condemnation), मान-सन्मानाचा अभाव (loss of respect)	सामाजिक अस्वीकार (Social disapproval), बहिष्कार (ostracism), कलंक (stigma)	दंड (fine), कारावास (imprisonment), कायदेशीर शिक्षा (legal penalties)
लवचिकता (Flexibility)	उदयोन्मुख समस्यांनुसार विकसित होते (उदा. कृत्रिम बुद्धिमत्ता - AI, हवामान बदल)	अतिशय गतिमान; बदलत्या सामाजिक धारणांनुसार जुळवून घेते	ताठर (Rigid); केवळ औपचारिक कायदेशीर दुरुस्त्यांद्वारे बदल होते
संघर्ष उदाहरण (Conflict Example)	अन्यायकारक कायद्यांविरुद्ध सविनय कायदेभंग (नैतिक पण बेकायदेशीर)	काही समुदायांमध्ये हुंडा देणे नैतिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह मानले जाते, पण ते अनैतिक आणि बेकायदेशीर आहे.	काही देशांमध्ये मृत्युदंड कायदेशीर आहे, परंतु अनेकांकडून तो अनैतिक मानला जातो.
मुख्य उद्देश (Core Purpose)	समानता, न्याय, आणि सार्वत्रिक	सामाजिक एकसंधता आणि	सामाजिक सुव्यवस्था सुनिश्चित करणे,

नीतिशास्त्र, नैतिकता (Morality) आणि कायदा यांमधील फरक

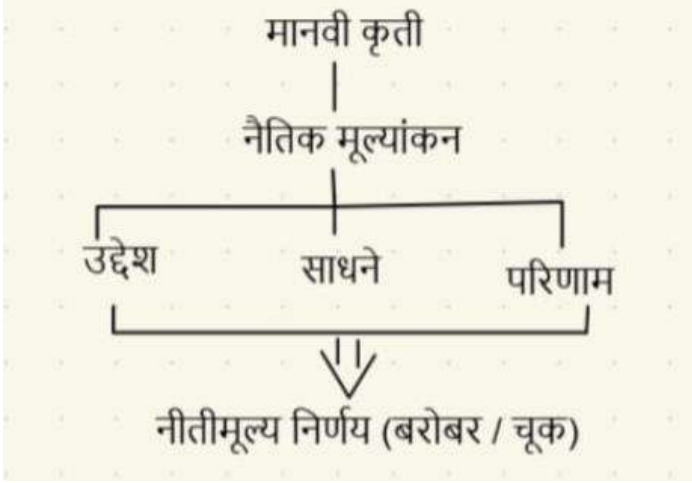
- वास्तविक जीवनातील परिस्थितीत, नैतिक निर्णय (ethical decisions) स्वतंत्रपणे अस्तित्वात नसतात. सार्वजनिक सेवक, नेते आणि सामान्य नागरिक हे सतत कायदा, नैतिकता आणि नीतिशास्त्र यांसारख्या एकमेकांना छेदणाऱ्या चौकटींमध्ये (frameworks) कार्य करत असतात. जरी हे परस्परांशी संबंधित असले तरी, ते एकसारखे (identical) नाहीत.

- उदाहरणार्थ:
 - एखाद्या नोकरशाहला (bureaucrat) अशी परिस्थिती येऊ शकते जिथे एखादा कायदेशीर आदेश कायदानुसार वैध असेल, परंतु तो न्यायाच्या व्यापक नैतिक तत्वांचे (ethical principles of justice) उल्लंघन करत असेल.

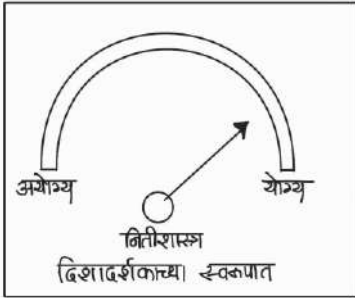
चांगलेपणाला प्रोत्साहन देणे	ओळख टिकवून ठेवणे	हक्कांचे संरक्षण करणे आणि वाद मिटवणे
-----------------------------	------------------	--------------------------------------

मानवी कृतींमधील नैतिकतेचे सार (Essence of Ethics in Human Actions)

मानवी वर्तनासाठी नैतिक होकायंत्र (Moral Compass for Human Conduct):

- नैतिकता व्यक्तींना त्यांच्या दैनंदिन कृतींमध्ये योग्य आणि अयोग्य, चांगले आणि वाईट यातील फरक ओळखण्यासाठी नियामक मार्गदर्शन पुरवते. हे व्यक्तींना गुंतागुंतीच्या परिस्थितीतही त्यांची कृती नैतिक तत्वांशी जुळवून घेण्यास मदत करते.
- **उदाहरण:** दबाव असूनही लाच घेण्यास नकार देणारा लोकसेवक नैतिक नियमांचे पालन दर्शवतो.

सामाजिक सलोख्याचा आधार (Foundation for Social Harmony):

- नैतिक आचरण समाजात विश्वास, सहकार्य आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व वाढवते. उदाहरणार्थ, व्यापारातील प्रामाणिकपणा, न्यायातील निष्पक्षता आणि प्रशासनातील करुणा सामाजिक स्थैर्याला हातभार लावतात.
- **उदाहरण:** महात्मा गांधींच्या अहिंसेच्या तत्त्वाने राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सलोखा वाढवला.

कृतींचे आंतरिक मूल्य (उद्देशात्मकता) (Intrinsic Value of Actions - Intentionality):

- नैतिकतेचे सार केवळ कृतींच्या परिणामांमध्येच नाही तर त्यामागील उद्देशातही दडलेले आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या

व्यक्तीला केवळ करुणेपोटी मदत करणे, जरी त्याचे परिणाम मर्यादित असले तरी, उच्च नैतिक उद्देश दर्शवते.

- **उदाहरण:** केवळ करुणेने प्रेरित होऊन गरीब रुग्णांवर विनामूल्य उपचार करणारा डॉक्टर.

सार्वत्रिक आणि परिस्थितीजन्य घटक (Universal and Situational Components):

- काही नैतिक तत्त्वे सार्वत्रिक असतात (उदा. अहिंसा, सत्यनिष्ठा), तर काही विशिष्ट परिस्थितींवर अवलंबून असू शकतात (उदा. सार्वजनिक हिताच्या प्रकरणांमध्ये 'व्हिसल ब्लोइंग').
- **उदाहरण:** एडवर्ड स्नोडेनने मोठ्या प्रमाणावर केलेल्या पाळत ठेवण्यासंबंधीची माहिती उघड करणे (व्हिसल ब्लोइंग) हे परिस्थितीजन्य नैतिक होते, जरी ते कायदेशीरदृष्ट्या वादग्रस्त होते.

मानवी प्रतिष्ठा आणि स्वायत्ततेला प्रोत्साहन (Promotes Human Dignity and Autonomy):

- नैतिक कृती इतरांच्या प्रतिष्ठेचा आणि स्वायत्ततेचा आदर करते, ज्यामुळे शोषण किंवा हानी टाळली जाते. जसे की, वैद्यकीय उपचारात रुग्णाच्या संमतीचा आदर करणे हे स्वायत्ततेबद्दलच्या नैतिक आदराचे प्रतीक आहे.
- **उदाहरण:** 'मरण्याचा अधिकार' कायदे (उदा. फ्रान्सचा 'असिस्टेड ड्राइंग' कायदा २०२४) आयुष्याच्या अंतिम टप्प्यातील निर्णयांमध्ये वैयक्तिक स्वायत्ततेचा आदर करतात.

स्पर्धात्मक मूल्यांमध्ये संतुलन (Balancing Competing Values):

- वास्तविक जीवनातील परिस्थितीत, नैतिकता व्यक्तींना वैयक्तिक हक्क विरुद्ध सार्वजनिक कल्याण, सत्य विरुद्ध निष्ठा किंवा न्याय विरुद्ध दया यांसारख्या परस्परविरोधी मूल्यांमध्ये संतुलन राखण्यास मदत करते.
- **उदाहरण:** गोपनीयतेशी संबंधित निर्णयांमधील (उदा. पुढेस्वामी खटला २०१७) राष्ट्रीय सुरक्षेच्या चिंता आणि मूलभूत हक्कांचे संरक्षण यांच्यात न्यायमूर्तींनी साधलेले संतुलन.

नैतिक चारित्र्याचा विकास (Development of Moral Character):

- नैतिकता केवळ वेगळ्या कृतींपर्यंत मर्यादित नसून ती व्यक्तींचे चारित्र्य घडवते, ज्यामुळे प्रामाणिकपणा, सचोटी, धैर्य आणि जबाबदारी यांसारख्या सद्गुणांची वाढ होते.
- **उदाहरण:** ई. श्रीधरन ('मेट्रो मॅन') यांनी अनेक सार्वजनिक पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये सातत्याने व्यावसायिक सचोटीचे प्रदर्शन केले.

कायदेशीर पालनापलीकडे (Beyond Legal Compliance):

- नैतिक वर्तन अनेकदा कायदेशीर जबाबदाऱ्यांच्या पलीकडे जाते, वर्तनाचे उच्च मापदंड अपेक्षित करते. उदाहरणार्थ, कायदेशीररित्या परवानगी असतानाही हितसंबंधांचा संघर्ष टाळणारा नोकरशहा नैतिक परिपक्वता दर्शवतो.

- उदाहरण: निवृत्तीनंतरचे कॉर्पोरेट ऑफर्स नाकारणारा एक नागरी सेवक, जेणेकरून पूर्वीच्या कोणत्याही पक्षपाताची भावना टाळता येईल.
- अंतर्गत नियामक म्हणून सदसद्विवेकबुद्धी (Conscience as Internal Regulator):
 - नैतिकता मानवी सदसद्विवेकबुद्धीला सक्रिय करते, जी नैतिक मानकांविरुद्ध स्वतःच्या कृतींचे मूल्यांकन करणारा एक आंतरिक आवाज म्हणून कार्य करते.
 - उदाहरण: मर्यादित सरकारी पाठिंबा असूनही, आयएएस अधिकारी आर्मस्ट्रॉंग पामे यांनी मणिपूरमध्ये समुदायाच्या सहभागाने १०० किमी लांबीचा रस्ता बांधला, जे त्यांच्या आंतरिक नैतिक श्रद्धेने प्रेरित होते.

मानवी कृतीमधील नैतिकतेचे निर्धारक Determinants of Ethics in Human Actions

- निर्धारक म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या कृती नैतिक आहेत की अनैतिक हे ठरवणारे विविध आंतरिक (Individual) आणि बाह्य (Social and Cultural) घटक होत.
- मानवी कृती क्वचितच एकांतवासात केल्या जातात; नैतिक निर्णय आणि वर्तनावर परिणाम करणाऱ्या अनेक शक्तींचा त्यांच्यावर प्रभाव असतो.

वैयक्तिक निर्धारक (Individual Determinants)

- वैयक्तिक मूल्ये आणि श्रद्धा (Personal Values and Beliefs)
 - पालनपोषण, धर्म आणि जीवनातील अनुभवांमुळे तयार झालेली खोलवर रुजलेली तत्त्वे.
 - उदाहरण: डॉ. बी. आर. आंबेडकरांची जातीय भेदभावविरुद्धची वैयक्तिक धारणा त्यांना सामाजिक समानता आणि वंचितांसाठी संवैधानिक संरक्षणाचे आजीवन पुरस्कर्ते बनवणारी होती.
- नैतिक विकास आणि चारित्र्य (Moral Development and Character)
 - नैतिक परिपक्वता (maturity) जीवनातील अनुभव, शिक्षण आणि आत्म-चिंतनातून विकसित होते.
 - उदाहरण: मर्यादित अनुभव असलेल्या कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या तुलनेत एक वरिष्ठ अधिकारी हितसंबंधांचा संघर्ष (conflicts of interest) अधिक चांगल्या प्रकारे हाताळू शकतो.
- सदसद्विवेकबुद्धी (Conscience)
 - व्यक्तीला योग्य किंवा अयोग्य मार्गाकडे मार्गदर्शन करणारा आंतरिक आवाज.
 - उदाहरण: अशोक खेमका (आयएएस अधिकारी) यांनी राजकीय दबावाखाली असूनही हरियाणामधील बेकायदेशीर जमीन व्यवहार रद्द केले, केवळ आंतरिक नैतिक बंधनामुळे प्रेरित होऊन त्यांनी हे कृत्य केले.
- भावनिक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence)
 - भावनांवर नियंत्रण ठेवण्याची आणि इतरांशी सहानुभूती बाळगण्याची क्षमता.

- उदाहरण: कुरुक्षेत्राच्या युद्धभूमीवर भगवान कृष्णांनी अर्जुनाची नैतिक कोंडी (moral dilemma) ओळखून भगवद्गीतेतील तर्कशुद्ध उपदेशाने त्याला मार्गदर्शन करून, त्याची भावनिक निष्क्रियता (emotional paralysis) दूर करण्यास आणि त्याचे कर्तव्य पाळण्यास मदत करून सखोल भावनिक बुद्धिमत्ता दर्शविली.

● नैतिक तर्क क्षमता (Moral Reasoning Ability)

- परस्परविरोधी मूल्यांमध्ये संतुलन राखत जटिल परिस्थितींचे तार्किकपणे विश्लेषण करण्याची क्षमता.
- उदाहरण: गांधीजींनी अहिंसक प्रतिकाराचे समर्थन करण्यासाठी नैतिक तर्काचा वापर केला, कारण त्यांचा असा विश्वास होता की नैतिक साधने नैतिक साध्यांइतकीच (ethical ends) महत्त्वाची होती.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक निर्धारक (Social and Cultural Determinants)

- कौटुंबिक प्रभाव (Family Influence)
 - प्रारंभिक नैतिक संस्कार (conditioning) घरातूनच सुरु होतात, जे आयुष्यभराच्या नैतिक प्रवृत्तींना आकार देतात.
 - उदाहरण: ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचे वडील, एक नावडे, साधे पण तत्त्वनिष्ठ जीवन जगले, त्यांनी तरुण कलामांना शिस्त, कठोर परिश्रम आणि जबाबदारी शिकवली, ज्यामुळे त्यांचे नेतृत्व आणि राष्ट्रनिर्मितीच्या नैतिक दृष्टिकोनावर खोलवर परिणाम झाला.
- सामाजिक किंवा सांस्कृतिक नियम आणि परंपरा (Societal or Cultural Norms and Traditions)
 - समाजाची सामूहिक मूल्ये अनेकदा स्वीकारार्ह वर्तन निश्चित करतात.
 - उदाहरण: जपानच्या कॉर्पोरेट संस्कृतीत, मोठ्या अपयशानंतर सीईओ स्वेच्छेने राजीनामा देतात, जे सन्मान आणि जबाबदारीच्या खोलवर रुजलेल्या सांस्कृतिक नियमांना प्रतिबिंबित करते.
- सहकाऱ्यांचा दबाव (Peer Pressure)
 - सहकारी आणि समवयस्क गट नैतिक वर्तनावर सकारात्मक किंवा नकारात्मक प्रभाव टाकतात.
 - उदाहरण: मुलांनी चुकीचे आहे हे माहित असूनही, गटाची स्वीकृती मिळवण्यासाठी समवयस्क दबावाखाली शाळेत गुंडगिरी किंवा अनैतिक वर्तन केले जाऊ शकते.
- धार्मिक आणि आध्यात्मिक शिकवणी (Religious and Spiritual Teachings)
 - धर्मग्रंथातून आणि धार्मिक प्रथामधून उद्भवलेले नैतिक नियम.
 - उदाहरण: शीख धर्म 'सेवा' (निस्वार्थ सेवा) यावर भर देतो, व्यक्तींना कोणत्याही वैयक्तिक लाभाच्या अपेक्षेविना समाजाची सेवा करण्यास प्रोत्साहित करतो.

संस्थात्मक आणि कायदेशीर निर्धारक (Institutional and Legal Determinants)

- **कायदे आणि नियम (Laws and Regulations)**
 - नैतिक वर्तनाला मार्गदर्शन करण्यासाठी एक औपचारिक चौकट (framework) प्रदान करतात.
 - **उदाहरण:** 'व्हिसल ब्लोअर प्रोटेक्शन ॲक्ट' गैरव्यवहारांची (wrongdoing) तक्रार करण्यास प्रोत्साहन देतो.
- **संस्थात्मक संस्कृती आणि आचारसंहिता (Organizational Culture and Code of Conduct)**
 - संस्थात्मक मूल्ये संघटनांमध्ये नैतिक वर्तनासाठी मानके (standards) निश्चित करतात.
 - **उदाहरण:** संयुक्त राष्ट्रांची शांतता रक्षकांसाठी आचारसंहिता - संयुक्त राष्ट्रे शांतता रक्षकांना तटस्थता राखण्यास, स्थानिक लोकांशी आदरपूर्वक वागण्यास आणि शोषणास प्रतिबंध करण्यास बंधनकारक करते, औपचारिक मार्गदर्शक तत्वांनुसार नैतिक आचरण घडवते.
- **नेतृत्वाचे उदाहरण (वरिष्ठांकडून आलेला दृष्टिकोन) (Leadership Example - Tone from the Top)**
 - नेत्यांचे नैतिक किंवा अनैतिक वर्तन कनिष्ठांसाठी आदर्श (precedents) स्थापित करते.
 - **उदाहरण:** इलॉन मस्क यांचे वैयक्तिक धोका पत्करणारे, सीमा ओलांडणारे नेतृत्व अनेक उद्योगांना नवनिर्मितीला प्राधान्य देण्यास प्रेरित करते, जरी नैतिक सीमांकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल कधीकधी त्यांच्यावर टीका होते — हे नेतृत्व-प्रेरित संस्कृतीचे जटिल स्वरूप दर्शवते.
- **व्यावसायिक संहिता आणि मानके (Professional Codes and Standards)**
 - वैद्यकशास्त्र, कायदा किंवा नागरी सेवा यांसारख्या व्यवसायांमध्ये विशिष्ट नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वे असतात.
 - **उदाहरण:** वैद्यकीय नीतिमत्ता रुग्णाच्या माहितीची गोपनीयता (confidentiality) राखणे अनिवार्य करते.

परिस्थितीजन्य निर्धारक (Situational Determinants)

- **संसाधनांची कमतरता (Resource Scarcity)**
 - संसाधनांच्या कमतरतेमुळे नैतिक निर्णयक्षमतेची कसोटी लागू शकते.
 - **उदाहरण:** साथीच्या रोगांदरम्यान मर्यादित आयसीयू बेड्सचे व्यवस्थापन करताना, सामाजिक स्थितीऐवजी वैद्यकीय गरजेनुसार प्राधान्य देणे आवश्यक असते.
- **सत्ता समीकरणे (Power Dynamics)**
 - अधिकार वापरण्याची क्षमता नैतिक निवडींवर प्रभाव टाकते.
 - **उदाहरण:** वरिष्ठ अधिकारी अनियंत्रित असल्यास वैयक्तिक फायद्यासाठी सत्तेचा गैरवापर करू शकतात.

आपत्कालीन आणि संकटकालीन परिस्थिती (Emergency and Crisis Situations)

- दबावाखाली, नैतिक निर्णयक्षमता धोक्यात येऊ शकते किंवा मजबूत होऊ शकते.
- **उदाहरण:** राजकीय पक्षपातीपणा असूनही आपत्कालीन व्यवस्थापन संघाने योग्य मदत वाटप सुनिश्चित करणे.

तांत्रिक आणि जागतिक निर्धारक (उदयीमान) (Technological and Global Determinants - Emerging)

- **डिजिटल परिसंस्था आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) (Digital Ecosystems and AI)**
 - डेटा गोपनीयता, अल्गोरिथमिक पूर्वाग्रह (biases) आणि चुकीची माहिती नैतिक निर्णयक्षमतेला आव्हान देतात.
 - **उदाहरण:** चेहऱ्याची ओळख पटवणाऱ्या तंत्रज्ञानामुळे गोपनीयतेचे उल्लंघन होत असल्याबद्दलची नैतिक चर्चा.
- **जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक विविधता (Globalization and Cultural Diversity)**
 - आंतरसांस्कृतिक परस्परसंवादानामुळे विविध नैतिक मानकांबाबत संवेदनशीलता आवश्यक असते.
 - **उदाहरण:** आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी संघटना स्थानिक चालीरीती आणि सार्वत्रिक मानवाधिकार यांच्यात संतुलन राखतात.

मानवी कृतींमधील नैतिकतेचे परिणाम (Consequences of Ethics in Human Actions)

- प्रत्येक मानवी कृतीचे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष परिणाम होतात, केवळ व्यक्तीवरच नव्हे तर समाज आणि भावी पिढ्यांवरही.
- नैतिक किंवा अनैतिक वर्तनाचे परिणाम अनेक स्तरांवर विश्लेषण केले जाऊ शकतात:

वैयक्तिक स्तरावरील परिणाम (Individual Level Consequences)

- **वैयक्तिक वाढ आणि सचोटी (Personal Growth and Integrity)**
 - नैतिक कृती व्यक्तीचे चारित्र्य मजबूत करतात, नैतिक धैर्य निर्माण करतात आणि दीर्घकालीन सचोटी वाढवतात.
 - **उदाहरण:** एक प्रामाणिक अधिकारी अल्पकालीन अडचणींना तोंड देत असतानाही आदर आणि आत्मविश्वास प्राप्त करतो.
- **मनःशांती आणि मानसिक कल्याण (Peace of Mind and Mental Well-being)**
 - नैतिकदृष्ट्या वागल्याने अपराधबोध, चिंता आणि आंतरिक संघर्ष कमी होतात.
 - **उदाहरण:** एक व्हिसल ब्लोअर (माहिती उघड करणारा) धोक्यांना तोंड देत असूनही भ्रष्टाचार उघड केल्यानंतर मानसिक शांती अनुभवतो.

- **विश्वासाचा अभाव आणि अपराधबोध (जर अनैतिक असेल तर) (Loss of Trust and Guilt - If unethical)**

- अनैतिक कृतींमुळे अपराधबोध, आंतरिक संघर्ष आणि संभाव्य मानसिक त्रास होतो.
- **उदाहरण:** निधीचा गैरवापर करणारा नोकरशहा दीर्घकाळ पश्चात्ताप आणि आत्म-सन्मानाच्या अभावामुळे पीडित होऊ शकतो.

- **संस्थात्मक स्तरावरील परिणाम (Organizational Level Consequences)**

- **सकारात्मक संस्थात्मक संस्कृती (Positive Organizational Culture)**

- व्यक्तींकडून नैतिक वर्तन पारदर्शकता, उत्तरदायित्व (accountability) आणि कार्यक्षमतेची संस्कृती वाढवते.
- **उदाहरण:** स्वच्छ खरेदी प्रक्रिया (procurement processes) नोकरशाहीमध्ये विश्वास निर्माण करते.

- **संस्थात्मक विश्वासाची घसरण (जर अनैतिक असेल तर) (Erosion of Organizational Trust - If unethical)**

- भ्रष्टाचार किंवा पक्षपातीपणा संस्थेची विश्वासार्हता (credibility) आणि परिणामकारकता (effectiveness) कमी करतो.
- **उदाहरण:** आर्थिक घोटाळे बँकिंग किंवा नियामक संस्थांवरील लोकांचा विश्वास कमी करतात.

- **सामाजिक स्तरावरील परिणाम (Societal Level Consequences)**

- **सामाजिक सलोखा आणि सुसंवाद (Social Cohesion and Harmony)**

- नैतिक कृती सामाजिक विश्वास, सहकार्य आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व वाढवतात.
- **उदाहरण:** पारदर्शक कल्याणकारी योजनांचे वितरण सार्वजनिक संस्थांवरील विश्वास वाढवते.

- **संघर्ष, फूट आणि सामाजिक अन्याय (जर अनैतिक असेल तर) (Conflict, Division, and Social Injustice - If unethical)**

- अनैतिक कृतींमुळे अन्याय, असमानता आणि संभाव्य संघर्ष निर्माण होतात.
- **उदाहरण:** जात किंवा धर्मावर आधारित भेदभावपूर्ण धोरणे सामाजिक अशांतता निर्माण करतात.

- **शासनावर लोकांचा विश्वास (Public Trust in Governance)**

- नैतिक शासन कारभार कायदेशीरता (legitimacy) आणि नागरिकांचा आत्मविश्वास (confidence) वाढवतो.
- **उदाहरण:** वेळेवर, न्यायपूर्ण आपत्कालीन मदत कार्यामुळे सरकारी यंत्रणांवरील विश्वास वाढतो.

- **राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील परिणाम (National and International Level Consequences)**

- **शाश्वत विकास (Sustainable Development)**

- नैतिक धोरणे लोक आणि पर्यावरणाच्या दीर्घकालीन कल्याणाची खात्री देतात.

- **उदाहरण:** पर्यावरणीय नियमांचे पालन केल्याने अपरिवर्तनीय पर्यावरणीय नुकसान टाळता येते.

- **प्रतिष्ठा आणि सॉफ्ट पॉवर (जागतिक स्तरावर) (Reputation and Soft Power - Globally)**

- नैतिक राजनैतिकता आणि शासन करणाऱ्या राष्ट्राला जागतिक आदर मिळतो.
- **उदाहरण:** कोविड-१९ दरम्यान भारताच्या लस राजनैतिकतेतील (vaccine diplomacy) नेतृत्वाने त्याची 'सॉफ्ट पॉवर' वाढवली.

- **आंतरराष्ट्रीय निर्बंध (जर अनैतिक असेल तर) (International Sanctions - If unethical)**

- मानवाधिकार किंवा भ्रष्टाचाराचे उल्लंघन केल्यास जागतिक निर्बंध आणि एकाकीपणा येतो.
- **उदाहरण:** युद्ध गुन्ह्यांमध्ये (war crimes) गुंतलेल्या देशांना जागतिक निंदा आणि निर्बंधांना सामोरे जावे लागते.

- **दीर्घकालीन ऐतिहासिक परिणाम (Long-Term Historical Consequences)**

- **नैतिक वारशाची निर्मिती (Creation of Ethical Legacy)**

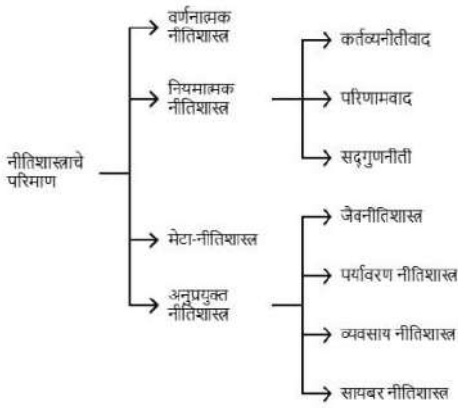
- नैतिक नेतृत्व भावी पिढ्यांसाठी आदर्श (models) मागे ठेवते.
- **उदाहरण:** नेल्सन मंडेलांची सलोख्याची (reconciliation) वचनबद्धता नेतृत्वावरील जागतिक दृष्टिकोन घडवते.

- **संस्थात्मक ऱ्हास (जर अनैतिकता टिकून राहिली तर) (Institutional Decay - If unethical persists)**

- पद्धतशीर भ्रष्टाचारामुळे संस्थात्मक ऱ्हास (breakdown) आणि लोकशाही शासनाचे अपयश येते.
- **उदाहरण:** दीर्घकाळ चाललेल्या 'क्लिप्टोक्रॅटिक' (भ्रष्ट) राजवटीखाली राज्यांचे पतन.

प्रस्तावना (Introduction)

नैतिकता, जरी योग्य आणि अयोग्य यासंबंधीच्या तिच्या अंतिम चिंतेमध्ये एकरूप असली तरी, अनेक परिमाणांमधून (dimensions) तिचा अभ्यास केला जाऊ शकतो, ज्यापैकी प्रत्येक नैतिक प्रश्नांचे विश्लेषण करण्यासाठी एक वेगळा दृष्टिकोन (lens) प्रदान करतो. ही परिमाणे आपल्याला वास्तविक जीवनातील परिस्थितींमध्ये नैतिक निर्णय कसे तर्कशुद्धपणे घेतले जातात, कसे लागू केले जातात आणि कसे स्पष्ट केले जातात हे समजून घेण्यास मदत करतात.

नीतिशास्त्राचे परिमाण**१. वर्णनात्मक नैतिकता (Descriptive Ethics)**

- वर्णनात्मक नैतिकता विविध समाजांतील लोकांच्या प्रत्यक्ष नैतिक वर्तन, मूल्ये, चालीरीती, परंपरा आणि श्रद्धा यांचा अभ्यास करते.
- ती या नैतिक श्रद्धा योग्य आहेत की अयोग्य याचा न्याय करत नाही; तर, ती त्यांचे सामाजिक तथ्य म्हणून निरीक्षण आणि नोंद करते.
- हा दृष्टिकोन अनुभवजन्य (empirical) आहे, म्हणजे तो डेटा संकलन, क्षेत्रीय अभ्यास, सर्वेक्षण, निरीक्षणे आणि वास्तविक जीवनातील नैतिक प्रथांच्या विश्लेषणावर अवलंबून असतो.
- विद्वान हे तपासतात की विविध समुदाय, धर्म किंवा संस्कृती न्याय, प्रामाणिकपणा, निष्ठा किंवा कर्तव्य यांसारख्या संकल्पना कशा परिभाषित करतात.
- वर्णनात्मक नैतिकता विविध काळ, ठिकाणे आणि समुदायांमधील नैतिक प्रथांची विविधता समजून घेण्यास मदत करते.
- उदाहरणार्थ:** काही समाजांमध्ये बहुपत्नीत्व सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारले जाते, तर इतरांमध्ये ते अनैतिक मानले जाते; वर्णनात्मक नैतिकता कोणताही न्याय न देता या दोन्हीचा अभ्यास करते.

वर्णनात्मक नैतिकतेची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features of Descriptive Ethics)

- अनुभवजन्य निरीक्षण (Empirical Observation)**
 - वर्णनात्मक नैतिकता समाजात नैतिक वर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी पद्धतशीर निरीक्षण, सर्वेक्षण आणि डेटा संकलनावर अवलंबून असते.

- उदाहरणार्थ:** संशोधक भ्रष्टाचाराबाबतच्या सांस्कृतिक दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी विविध देशांमधील लाचखोरीच्या पद्धतींचा (patterns) अभ्यास करू शकतात.
- मूल्य-निरपेक्ष दृष्टिकोन (Value-Neutral Approach)**
 - हे वर्तनाला चांगले किंवा वाईट असे लेबल देत नाही; ते लोक काय मानतात आणि काय आचरणात आणतात हे फक्त नोंदवते.
 - उदाहरणार्थ:** विविध संस्कृतींमधील ठरवून केलेल्या विवाहाच्या प्रथांची त्यांची नैतिक वैधता न तपासता नोंद करणे.
- सांस्कृतिक सापेक्षतावाद (Cultural Relativism)**
 - नैतिक श्रद्धा संस्कृती आणि समुदायांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भिन्न असतात हे ओळखते.
 - उदाहरणार्थ:** काही संस्कृतींमध्ये गोमांस सेवन मोठ्या प्रमाणात स्वीकारले जाते, तर इतरांमध्ये ते अनैतिक मानले जाते.
- ऐतिहासिक संवेदनशीलता (Historical Sensitivity)**
 - नैतिक श्रद्धा कालांतराने कशा विकसित होतात याचा अभ्यास करते.
 - उदाहरणार्थ:** एकेकाळी गुलामगिरी मोठ्या प्रमाणात स्वीकारली जात होती, परंतु आता ती सार्वत्रिकरित्या निंदनीय मानली जाते.
- सामाजिक नियमांचे दस्तऐवजीकरण (Documentation of Social Norms)**
 - वर्णनात्मक नैतिकता विशिष्ट समाजातील वर्तनाला मार्गदर्शन करणाऱ्या अलिखित सामाजिक नियमांची नोंद करते.
 - उदाहरणार्थ:** पारंपारिक विरुद्ध आधुनिक समाजांमधील लिंग भूमिकांच्या सामाजिक अपेक्षांची नोंद करणे.
- समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांचा प्रभाव (Influenced by Sociology and Anthropology)**
 - अनेकदा मानवी वर्तनाचा सामाजिक संदर्भात अभ्यास करणाऱ्या क्षेत्रांशी याचा संबंध येतो.
 - उदाहरणार्थ:** आदिवासी समुदायांच्या संसाधन वाटपासंबंधीच्या नैतिक नियमांचा अभ्यास करणे.
- आचरण आणि आदर्शांमधील अंतर दर्शवते (Highlights Gap Between Practice and Ideal)**
 - लोकांच्या घोषित नैतिक मूल्यांमध्ये आणि त्यांच्या प्रत्यक्ष वर्तनामध्ये अनेकदा विसंगती (discrepancies) दर्शवते.
 - उदाहरणार्थ:** समाज सार्वजनिकरित्या भ्रष्टाचाराचा निषेध करू शकतो, परंतु तरीही तो तळागाळात मोठ्या प्रमाणात प्रचलित असतो.
- आंतर-सांस्कृतिक तुलनात्मक विश्लेषण (Cross-Cultural Comparative Analysis)**
 - विविध समाज आणि धर्मांमधील नैतिक नियमांची तुलना करते.
 - उदाहरणार्थ:** पाश्चिमात्य विरुद्ध पौर्वात्य संस्कृतींमधील इच्छामरणाबाबतच्या (euthanasia) दृष्टिकोनाची तुलना करणे.
- गतिमान आणि प्रासंगिक (Dynamic and Contextual)**

- नैतिक वर्तन विशिष्ट ऐतिहासिक, आर्थिक आणि राजकीय संदर्भांनी (contexts) आकारले जाते हे ओळखते.
- **उदाहरणार्थ:** युद्धाच्या काळातील नैतिक निवडी शांततेच्या काळातील मानकांपेक्षा (standards) मोठ्या प्रमाणात भिन्न असू शकतात.
- **नियामक नैतिकतेसाठी कच्चा माल पुरवते (Provides Raw Material for Normative Ethics)**
 - तत्त्वज्ञ आणि धोरणकर्त्यांना सार्वत्रिक नैतिक मानके विकसित करण्यापूर्वी वास्तविक नैतिक परिस्थिती (landscape) समजून घेण्यास मदत करते.
 - **उदाहरणार्थ:** पद्धतशीर लैंगिक पूर्वाग्रह (systemic gender biases) निरीक्षण केल्याने स्त्रीवादी नैतिक सिद्धांतांना माहिती मिळते.
- **प्रत्यक्ष वर्तनावर लक्ष केंद्रित करते, नैतिक तर्कावर नाही (Focuses on Actual Behavior, Not Moral Reasoning)**
 - लोक त्यांच्या वर्तनाचे समर्थन कसे करतात याऐवजी ते कसे वर्तन करतात याचा अभ्यास करते.
 - **उदाहरणार्थ:** निसर्गाची घोषित चिंता असूनही मोठ्या प्रमाणावर पर्यावरणाबद्दलची उदासीनता (indifference) अभ्यासणे.

वर्णनात्मक नैतिकता समजून घेण्यासाठी एक केस स्टडी

Case study to Understand Descriptive Ethics

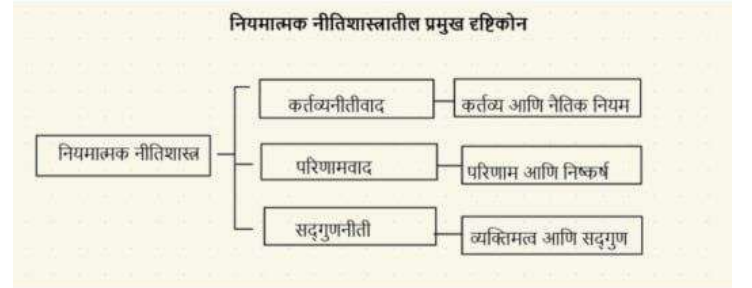
केस स्टडी: ग्रामीण भारतातील बालविवाह (Case Study: Child Marriage in Rural India)

भारताच्या काही ग्रामीण भागांमध्ये, कायदेशीर बंदी असूनही बालविवाहाची प्रथा अजूनही पाळली जाते. वर्णनात्मक नैतिकता समुदायाच्या श्रद्धा, चालीरीती आणि सामाजिक दबाव यांचा अभ्यास करून या प्रथेची तपासणी करते. संशोधकांना असे दिसून येते की हुंड्याचा खर्च, मुलींची सुरक्षितता, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि पारंपरिक नियमांच्या चिंतेमुळे कुटुंबे मुलींचे लग्न लवकर करतात. धार्मिक चालीरीती आणि आर्थिक असुरक्षितता देखील या प्रथेस हातभार लावतात. बालविवाह योग्य आहे की अयोग्य याचा न्याय करण्याऐवजी, वर्णनात्मक नैतिकता ही प्रथा का अस्तित्वात आहे, समुदायाकडून त्याचे समर्थन कसे केले जाते आणि या नैतिक श्रद्धा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे कशा हस्तांतरित होतात हे समजून घेण्यावर लक्ष केंद्रित करते. हे आकलन धोरणकर्त्यांना सांस्कृतिकदृष्ट्या संवेदनशील हस्तक्षेप तयार करण्यास मदत करते, जसे की जागरूकता कार्यक्रम,

2. आदर्शवादी नैतिकता (Normative Ethics)

- आदर्शवादी नैतिकता लोक कसे वागले पाहिजेत आणि त्यांनी कोणत्या नैतिक मानकांचे पालन केले पाहिजे, या प्रश्नांशी संबंधित आहे.
- ती नैतिकदृष्ट्या योग्य किंवा अयोग्य वर्तन परिभाषित करणारे नियम, तत्त्वे आणि मार्गदर्शक तत्त्वे स्थापित करण्याचा प्रयत्न करते.

- केवळ प्रत्यक्ष वर्तनाचे निरीक्षण करण्याऐवजी, नैतिक तर्काच्या आधारावर आदर्श वर्तनाचे नियम ठरवण्यावर (prescribing) लक्ष केंद्रित केले जाते.
- ती खालीलसारख्या मूलभूत नैतिक प्रश्नांना संबोधित करते:
 - चांगले जीवन म्हणजे काय?
 - इतरांप्रती आपली कर्तव्ये काय आहेत?
 - कोणत्या प्रकारच्या कृती नैतिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह (permissible) किंवा अस्वीकार्य (impermissible) आहेत?
- आदर्शवादी नैतिकता व्यक्तींना आणि समाजाला वैयक्तिक, व्यावसायिक आणि सार्वजनिक जीवनात नैतिक निर्णय घेण्यासाठी चौकट प्रदान करते.

अ. कर्तव्य-आधारित नैतिकता (Deontological Ethics)

- कर्तव्य-आधारित नैतिकता (Deontological ethics) हा आदर्शवादी नैतिकतेमधील एक दृष्टिकोन आहे जो नैतिक वर्तनाचा आधार म्हणून कर्तव्ये, नियम आणि नैतिक बंधनांवर भर देतो.
- "Deontology" हा शब्द ग्रीक शब्द 'deon' पासून आला आहे, ज्याचा अर्थ "कर्तव्य" किंवा "बंधन" असा आहे.
- इमॅन्युएल कांट हे कर्तव्य-आधारित नैतिकतेशी संबंधित सर्वात प्रभावशाली तत्त्वज्ञ आहेत.
- कांट यांची प्रसिद्ध कल्पना 'कॅटेगोरिकल इम्पेरेटिव्ह' (Categorical Imperative) आहे, ज्याचा अर्थ असा आहे की व्यक्तीने केवळ अशाच नियमानुसार कार्य केले पाहिजे, ज्याला तो एक सार्वत्रिक कायदा बनवण्याची इच्छा करू शकतो.
- **उदाहरणार्थ:** जर एखाद्याला वाटत असेल की खोटे बोलणे चुकीचे आहे, तर ते सार्वत्रिकदृष्ट्या चुकीचे मानले पाहिजे, जरी खोटे बोलल्याने काही परिस्थितीत चांगले परिणाम मिळू शकले तरी.

कर्तव्य-आधारित नैतिकतेची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features of Deontological Ethics)

- **परिणामांपेक्षा कर्तव्याला प्राधान्य (Primacy of Duty Over Consequences)**
 - एखाद्या कृतीचे नैतिक मूल्य ते नैतिक कर्तव्य पूर्ण करते की नाही यावर अवलंबून असते, त्यातून मिळणाऱ्या परिणामांवर नाही.
 - **उदाहरणार्थ:** सत्य बोलणे नैतिकदृष्ट्या बंधनकारक आहे, जरी खोटे बोलल्याने तात्पुरते फायदे मिळत असले तरी.
- **सार्वत्रिक नैतिक तत्त्वे (Universal Moral Principles)**
 - कृती सार्वत्रिक नियमांद्वारे मार्गदर्शन केल्या पाहिजेत, जे प्रत्येकाला समानपणे लागू होतात.

- उदाहरणार्थ: जर एका व्यक्तीसाठी चोरी करणे चुकीचे असेल, तर ते सर्व परिस्थितीत सर्वासाठी चुकीचे असले पाहिजे.
- उद्देश महत्वाचे, परिणाम नाही (Intentions Matter, Not Outcomes)
 - कृतीचे नैतिक मूल्य कर्त्याच्या नैतिकतेने वागण्याच्या उद्देशात असते, अपघाती किंवा अनपेक्षित परिणामांमध्ये नाही.
 - उदाहरणार्थ: प्रामाणिक करणेने दान करणे नैतिक आहे, जरी नंतर पैशाचा गैरवापर झाला तरी.
- कृतींची आंतरिक योग्यता (Intrinsic Rightness of Actions)
 - काही कृती त्यांच्या संदर्भ किंवा परिणामांपासून स्वतंत्रपणे, स्वतःच योग्य किंवा अयोग्य असतात.
 - उदाहरणार्थ: छळ (torture) करणे हे नैसर्गिकरित्या अनैतिक आहे, जरी त्यातून उपयुक्त माहिती मिळाली तरी.

केस स्टडी: कर्तव्य-आधारित नैतिकता समजून घेण्यासाठी

Case study to Understand Deontological Ethics

केस स्टडी: सरकारी नोंदींमध्ये फेरफार करण्यास नकार (Case Study: Refusal to Falsify Government Records)

एक प्रामाणिक महसूल अधिकाऱ्याला एका वरिष्ठ राजकीय नेत्याने एका खाजगी बिल्डरच्या फायद्यासाठी जमिनीच्या मालकीच्या नोंदींमध्ये फेरफार करण्याचे आदेश दिले. अधिकाऱ्याला माहित आहे की, जर त्याने नकार दिला तर त्याला राजकीय त्रास, बदली किंवा करिअरमध्ये अडथळ्यांना सामोरे जावे लागू शकते. तथापि, कायदा, सत्यनिष्ठा आणि न्याय टिकवून ठेवण्याच्या त्याच्या कर्तव्याने प्रेरित होऊन, त्याने नोंदींमध्ये फेरफार करण्यास नकार दिला. अधिकृत नोंदींमध्ये छेडछाड करणे हे मूलतः चुकीचे आहे, कोणत्याही वैयक्तिक किंवा राजकीय परिणामांची पर्वा न करता, असे त्याला वाटते. त्याचा हा निर्णय कर्तव्य-आधारित नैतिकता दर्शवतो — म्हणजेच, स्वतःसाठी संभाव्य परिणामांचा विचार न करता, नैतिक आणि कायदेशीर कर्तव्ये पूर्ण करणे, नियमांचे कठोरपणे पालन करणे आणि सर्व नागरिकांच्या हक्कांचा आदर करणे.

ब. परिणामवाद (उपयोगितावाद) (Consequentialism - Utilitarianism)

- परिणामवाद हा आदर्शवादी नैतिकतेतील एक दृष्टिकोन आहे जो एखाद्या कृतीच्या नैतिकतेचा न्याय तिच्या परिणामांवर किंवा निष्पत्तीवर आधारित करतो.
- मध्यवर्ती कल्पना अशी आहे की एखादी कृती नैतिकदृष्ट्या योग्य असते जर ती चांगल्या परिणामांकडे नेत असेल; वाईट परिणामांकडे नेत असेल तर ती चुकीची असते.
- परिणामवादाच्या विविध प्रकारांमध्ये, उपयोगितावाद (Utilitarianism) हा सर्वांत प्रमुख आणि प्रभावशाली सिद्धांत आहे.
- उपयोगितावादानुसार, नैतिकदृष्ट्या योग्य कृती तीच आहे जी एकूण आनंद, कल्याण किंवा सुख वाढवते आणि दुःख किंवा वेदना कमी करते.

- याचा भर वैयक्तिक कर्तव्ये किंवा हक्कांपेक्षा सामूहिक कल्याणावर असतो.
- हे विविध कृतींच्या निष्पत्तीचे मूल्यांकन करण्यासाठी 'खर्च-लाभ विश्लेषण' (cost-benefit analysis) दृष्टिकोन वापरते.
- "सर्वाधिक लोकांसाठी सर्वाधिक सुख" हे तत्त्व उपयोगितावादी विचाराचे सार आहे.
- जेरेमी बेंथम (Jeremy Bentham) यांसारख्या सुरुवातीच्या विचारवंतांनी 'हेडॉनिक कॅल्क्युलस' (hedonic calculus) ही कल्पना मांडली — जी कृतींच्या परिणामातून मिळणारे सुख आणि दुःख मोजण्याची व त्यांची तुलना करण्याची एक पद्धत आहे.
- जॉन स्टुअर्ट मिल (John Stuart Mill) यांनी उच्च (बौद्धिक, नैतिक) आणि निम्न (शारीरिक, मूलभूत) सुखांमधील फरक मांडून या सिद्धांताला परिष्कृत केले, आनंदाच्या गुणवत्तेवर भर दिला.
- उपयोगितावाद लवचिक आहे — काहीवेळा खोटे बोलणे, वचन मोडणे किंवा नियम मोडणे देखील न्याय्य ठरू शकते, जर त्यामुळे एकूणच अधिक चांगला परिणाम साधला जात असेल.
- उदाहरणार्थ: एखादा डॉक्टर रुग्णाला अंशतः माहिती देण्याचा निर्णय घेऊ शकतो, जर त्यामुळे रुग्णाची चिंता कमी होत असेल आणि उपचारांचे चांगले पालन होत असेल, ज्यामुळे एकूण कल्याणाचे ध्येय साध्य होईल.
- सार्वजनिक धोरणामध्ये, उपयोगितावाद अनेकदा किफायतशीर कल्याणकारी योजनांना मार्गदर्शन करतो, जिथे बहुसंख्य लोकांना जास्तीत जास्त लाभ मिळवण्यासाठी संसाधनांचे वाटप केले जाते.
- उदाहरणार्थ: आपत्काळात, मदत कार्यामध्ये जास्त लोकसंख्या असलेल्या क्षेत्रांना प्राधान्य दिले जाऊ शकते जेणेकरून अधिक लोकांचे जीव वाचवता येतील, जरी काही दुर्गम भागांना कमी तात्काळ मदत मिळाली तरी.
- उपयोगितावाद अर्थशास्त्र, आरोग्यसेवा, पर्यावरण धोरण, फौजदारी न्याय आणि कॉर्पोरेट प्रशासन यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर लागू केला जातो.
- तथापि, उपयोगितावादावर अनेकदा वैयक्तिक हक्क, अल्पसंख्याकांचे हितसंबंध आणि नैतिक कर्तव्ये यांना दुर्लक्ष केल्याबद्दल टीका केली जाते, विशेषतः जेव्हा ते बहुसंख्याकांच्या कल्याणाशी संघर्ष करतात.
- ते नैतिकदृष्ट्या वादग्रस्त कृतींना न्याय्य ठरवू शकते, जर त्यातून एकूणच फायदा होत असेल — उदाहरणार्थ: अनेकांना वाचवण्यासाठी एका निरपराध व्यक्तीचा बळी देणे.
- त्याच्या कमतरता असूनही, उपयोगितावादी तर्क अजूनही मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो कारण धोरणात्मक कोंडी सोडवण्यासाठी त्याचा व्यावहारिक दृष्टिकोन, जिथे तडजोड (trade-offs) अटळ असते.

परिणामवाद (उपयोगितावाद) ची समकालीन उदाहरणे (Contemporary examples of Consequentialism - Utilitarianism)

• **कोविड-१९ दरम्यानचे लॉकडाउन (Lockdowns During COVID-19)**

- लॉकडाउनमुळे मोठे आर्थिक नुकसान आणि वैयक्तिक अडचणी निर्माण झाल्या.
- तथापि, ते मोठ्या प्रमाणावर संसर्ग रोखण्यासाठी आणि जीव वाचवण्यासाठी लागू केले गेले होते.
- ही कृती उपयोगितावादी तर्कावर आधारित होती — दीर्घकालीन सामूहिक सुरक्षितता आणि कल्याणासाठी अल्पकालीन त्रास सहन करणे.

• **बेकायदेशीर अतिक्रमणे हटवणे (Demolition of Illegal Encroachments)**

- अधिकारी अनेकदा दीर्घकालीन पर्यावरणीय आपत्त्या टाळण्यासाठी पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्रांमधील (उदा. पूर मैदाने, जंगले) बेकायदेशीर बांधकामे पाडून टाकतात.
- जरी व्यक्तींची घरे किंवा व्यवसाय गमावले जात असले तरी, ही कृती मोठ्या लोकसंख्येला पूर, भूस्खलन आणि पर्यावरणीय ऱ्हासापासून वाचवते.
- उपयोगितावादी तत्त्व: दीर्घकालीन सामूहिक कल्याण सुरक्षित करण्यासाठी अल्पकालीन वैयक्तिक हितसंबंधांचा त्याग करणे.

• **व्हीव्हीआयपींच्या हालचालींसाठी वाहतूक वळवणे (Traffic Diversions for VVIP Movements)**

- जेव्हा राष्ट्राध्यक्ष शहरांना भेट देतात, तेव्हा वाहतूक वळवली जाते ज्यामुळे हजारो लोकांना गैरसोय होते.
- परंतु सुरक्षा कारणे आणि राष्ट्रीय हितासाठी ते न्याय्य मानले जाते.
- काहींना होणारी तात्पुरती गैरसोय एकूण राष्ट्रीय राजनैतिक फायद्यांसाठी स्वीकाराई मानली जाते.

• **सकारात्मक कृती आणि आरक्षण धोरणे (Affirmative Action and Reservation Policies)**

- शिक्षण आणि रोजगारातील आरक्षण धोरणे ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित गटांना प्राधान्य देतात.
- जरी सामान्य प्रवर्गातील काही गुणवंत उमेदवार संधी गमावू शकतात, तरी ही धोरणे न्याय्य मानली जातात कारण ती मोठ्या वर्गासाठी दीर्घकालीन सामाजिक समानता आणि न्याय वाढवतात.
- उपयोगितावादी तर्क: व्यापक सामाजिक सलोखा प्राप्त करण्यासाठी अल्पकालीन त्याग.

• **पर्यावरणीय नियम (एकल-वापर प्लास्टिक बंदी) (Environmental Regulations - Ban on Single-Use Plastics)**

- प्लास्टिक बंदीमुळे उद्योगांचे अल्पकालीन आर्थिक नुकसान होते, परंतु दीर्घकालीन पर्यावरणीय शाश्वतता सुनिश्चित होते.
- महासागर, नद्या आणि कोट्यवधी लोकांचे आरोग्य संरक्षित करण्याचा मोठा फायदा उपयोगितावादी आधारावर या निर्णयाचे समर्थन करतो.

क. सद्गुण नैतिकता (Virtue Ethics)

- सद्गुण नैतिकता कृती करणाऱ्या व्यक्तीच्या चारित्र्यावर लक्ष केंद्रित करते, कर्तव्यांवर (कर्तव्य-आधारित नैतिकतेप्रमाणे) किंवा परिणामांवर (उपयोगितावादाप्रमाणे) नाही.
- ती विचारते की: "मी कोणत्या प्रकारची व्यक्ती असावी?" "मी काय करावे?" याऐवजी.
- ती चांगल्या नैतिक चारित्र्याच्या आणि सद्गुणी सवयींच्या विकासावर भर देते ज्यामुळे व्यक्ती नैतिक जीवन जगू शकते.
- जर एखाद्या सद्गुणी व्यक्तीने प्रामाणिकपणा, धैर्य, करुणा, नम्रता, सचोटी आणि निष्पक्षता यांसारखे चांगले नैतिक गुण धारण करून कृती केली तर त्या कृती नैतिक मानल्या जातात.
- सद्गुण नैतिकतेची मुळे प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञानात, विशेषतः अॅरिस्टॉटलच्या कार्यामध्ये आहेत.
- अॅरिस्टॉटलच्या मते, जीवनाचा उद्देश 'युडाइमोनिया' (Eudaimonia) प्राप्त करणे आहे — ज्याचा अर्थ अनेकदा मानवी भरभराट (human flourishing) किंवा चांगले जीवन असा केला जातो, जे सद्गुणांच्या जोपासनेद्वारे प्राप्त होते.
- सद्गुण उपजत नसतात परंतु सराव, शिक्षण, सवय आणि नैतिक संगोपनाद्वारे विकसित होतात.
- एक सद्गुणी व्यक्ती नैसर्गिकरित्या नैतिकपणे वागते, नियमांमुळे किंवा परिणामांच्या भीतीने नाही, तर ते तिच्या चांगल्या चारित्र्याशी जुळते म्हणून.
- सद्गुण नैतिकता हे ओळखते की नैतिक निर्णय घेणे अनेकदा जटिल आणि संदर्भ-अवलंबून असते; म्हणूनच, वास्तविक जीवनातील परिस्थितीत सद्गुणांचा उपयोग करण्यासाठी व्यावहारिक शहाणपण (phronesis) आवश्यक आहे.
- कठोर नियम-आधारित नैतिकतेच्या विपरीत, सद्गुण नैतिकता मानवी संबंधांच्या बारकावे (nuances), भावना आणि सांस्कृतिक संदर्भाना सामावून घेते.
- सार्वजनिक प्रशासनात, सद्गुण नैतिकता निष्पक्षता, सचोटी, उत्तरदायित्व (accountability), सहानुभूती आणि सार्वजनिक सेवेसाठी समर्पण यांसारख्या सद्गुणांच्या जोपासनेवर भर देते.
- **उदाहरणार्थ:** जो नागरी सेवक नागरिकांच्या समस्यांबद्दल सातत्याने सहानुभूती दर्शवतो आणि न्यायासाठी वचनबद्ध राहतो, तो व्यवहारात सद्गुण नैतिकता दर्शवतो.
- सद्गुण नैतिकता विशेषतः नेतृत्वाच्या भूमिकांसाठी उपयुक्त आहे जिथे वैयक्तिक सचोटी आणि नैतिक चारित्र्य नैतिक शासनावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव टाकते.
- ते उदाहरणाद्वारे नेतृत्व करण्यास देखील प्रोत्साहन देते, जिथे नेत्यांचे वर्तन समाज किंवा संस्थांमधील इतरांसाठी नैतिक मानके निश्चित करते.
- त्याच्या सामर्थ्यापैकी एक म्हणजे त्याचा सर्वांगीण दृष्टिकोन (holistic approach) — नैतिकता केवळ वेगळ्या निर्णयांबद्दल नाही तर सातत्याने चांगले चारित्र्य निर्माण करण्याबद्दल आहे.

- सद्गुण नैतिकतेवरील एक टीका अशी आहे की ती विशिष्ट नैतिक कोंडी सोडवण्यासाठी किंवा सद्गुणांमधील संघर्षासाठी नेहमीच स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करू शकत नाही.

करतात का, किंवा केवळ सांस्कृतिक रचना आहेत का, याची ती चौकशी करते.

समकालीन उदाहरणे (Contemporary Examples)

- डॉ. तात्यासाहेब लहाने (नेत्ररोगतज्ज्ञ, महाराष्ट्र):
 - गरीब कुटुंबात जन्मलेले, डॉ. लाहाणे यांनी एक लाखांहून अधिक गरीब रुग्णांसाठी मोफत किंवा कमी खर्चात मोतीबिंदूच्या शस्त्रक्रिया केल्या, नफा देणाऱ्या खाजगी प्रॅक्टिसच्या ऑफर नाकारल्या.
 - त्यांची करुणा, नम्रता आणि सार्वजनिक सेवेसाठी आजीवन समर्पण सद्गुण नैतिकतेचे प्रतिबिंब आहे, जिथे नैतिक कृती बाह्य सक्तीऐवजी खोलवर जोपासलेल्या नैतिक चारित्र्यातून उद्भवतात.
- डॉ. के.के. अग्रवाल (कोविड-१९):
 - कोविड-१९ महामारी दरम्यान, डॉ. के.के. अग्रवाल यांनी स्वतःच्या आरोग्याच्या समस्या असूनही, शेकडो मोफत सार्वजनिक जागरूकता सत्रे आयोजित केली, लोकांना आरोग्यविषयक खबरदारीबद्दल शिक्षित केले.
 - त्यांची करुणा, कर्तव्याची भावना आणि व्यावसायिक जबाबदारी त्यांच्या सद्गुणी चारित्र्यातून आली होती. हे सद्गुण नैतिकतेशी जुळते, जिथे आंतरिक नैतिक गुण मानवी कल्याणाच्या उद्देशाने केलेल्या कृतींना मार्गदर्शन करतात.
- मंजुनाथ शनमुगम (आयओसीएल, कर्नाटक):
 - मंजुनाथ यांनी तेल भेसळीच्या रॅकेटचा पर्दाफाश केला, यात असलेले धोके पूर्णपणे माहीत असूनही, शेवटी त्यांना आपला जीव गमवावा लागला.
 - त्यांचा प्रामाणिकपणा, धैर्य आणि सचोटी मजबूत नैतिक चारित्र्याची उत्पादने होती. येथे सद्गुण नैतिकता स्पष्टपणे दिसून येते कारण त्यांचे नैतिक वर्तन वैयक्तिक सद्गुणांमध्ये रुजलेले होते, बाह्य नियमांमध्ये किंवा पुरस्कारांमध्ये नाही.

३. अधि-नैतिकता (Meta Ethics)

- अधि-नैतिकता नैतिक संकल्पना आणि निर्णयांचे स्वरूप, अर्थ आणि मूलभूत आधार यांच्या तात्विक अभ्यासाशी संबंधित आहे.
- आदर्शवादी नैतिकता काय योग्य किंवा अयोग्य आहे यावर चर्चा करते, तर अधि-नैतिकता एक पाऊल पुढे जाऊन, जेव्हा आपण एखादी गोष्ट "योग्य" किंवा "अयोग्य" आहे असे म्हणतो, तेव्हा आपला अर्थ काय असतो, असा प्रश्न विचारते.
- ती कोणत्याही विशिष्ट वर्तनाचे नियम ठरवण्याऐवजी, नैतिक मूल्यांचा उगम, दर्जा आणि अर्थ शोधते.
- अधि-नैतिकतेचे मुख्य लक्ष मानवी कृती नसून, नैतिक भाषा, नैतिक तर्क आणि नैतिक तथ्यांचे स्वरूप आहे.
- ती नैतिक विधाने (उदा. "चोरी करणे चुकीचे आहे") वस्तुनिष्ठ तथ्ये वर्णन करतात का, भावना व्यक्त करतात का, वैयक्तिक दृष्टिकोन प्रतिबिंबित

अधि-नैतिकतेतील प्रमुख प्रश्न समाविष्ट आहेत (Key questions in Meta Ethics include):

- नैतिक मूल्ये वस्तुनिष्ठ (स्वतंत्रपणे अस्तित्वात) आहेत की व्यक्तिनिष्ठ (व्यक्ती किंवा समाजावर अवलंबून)?
- नैतिकता सार्वत्रिक आहे की सापेक्ष?
- नैतिक विधाने सत्य व्यक्त करतात की केवळ मते?
- चांगले, वाईट, कर्तव्य, सद्गुण, बंधन इत्यादी शब्दांचा अर्थ काय आहे?

अधि-नैतिकतेतील प्रमुख दृष्टिकोन (Major Approaches within Meta Ethics)

- नैतिक वास्तववाद (वस्तुनिष्ठतावाद) (Moral Realism - Objectivism): नैतिक तथ्ये वस्तुनिष्ठपणे अस्तित्वात आहेत असे मानते; वैयक्तिक श्रद्धेची पर्वा न करता कृती खरोखरच योग्य किंवा अयोग्य असतात (उदा.: खून करणे सर्वत्र चुकीचे आहे).
- नैतिक व्यक्तिनिष्ठतावाद (सापेक्षतावाद) (Moral Subjectivism - Relativism): नैतिक निर्णय वैयक्तिक किंवा सांस्कृतिक श्रद्धेवर आधारित असतात असा युक्तिवाद करते; योग्य आणि अयोग्य व्यक्ती किंवा समाजानुसार बदलतात.
- भावविवशतावाद (Emotivism): नैतिक विधाने वस्तुनिष्ठ तथ्यांपेक्षा भावनिक दृष्टिकोन व्यक्त करतात असा दावा करते (उदा.: "चोरी करणे चुकीचे आहे" म्हणजे खऱ्या अर्थाने "मी चोरीला विरोध करतो" असे म्हणणे).
- नियमनवाद (Prescriptivism): नैतिक विधाने तथ्ये किंवा भावना सांगण्याऐवजी, कृतींसाठी नियम किंवा शिफारसी म्हणून कार्य करतात असे सुचवते.

व्यावहारिक प्रासंगिकता (Practical Relevance)

- प्रशासकांना हे समजून घेण्यास मदत करते की लोकांचे नैतिक दृष्टिकोन अनेकदा खोलवर रुजलेल्या सांस्कृतिक, भावनिक किंवा व्यक्तिनिष्ठ आधारांवरून उद्भवतात.
- विविध नैतिक दृष्टिकोन असलेल्या आंतर-सांस्कृतिक प्रशासनामध्ये उपयुक्त आहे.
- तथ्ये मान्य असली तरी नैतिक मतभेद का टिकून राहतात हे स्पष्ट करते — कारण मतभेद अंतर्निहित नैतिक अर्थांबद्दल असू शकतात.
- भारतासारख्या बहुलवादी (pluralistic) समाजात नैतिक संघर्ष सोडवताना सहिष्णुता, सहानुभूती आणि खुल्या संवादाला सक्षम करते.

केस स्टडी: अधि-नैतिकता समजून घेण्यासाठी Case study to Understand Meta Ethics

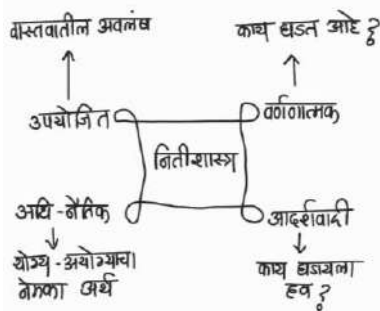
२०२४ मध्ये, प्रयोगशाळेत तयार केलेल्या मांसावर बंदी घालण्याच्या वादविवादादरम्यान, एका गटाने असा युक्तिवाद केला की अन्नासाठी

प्राण्यांना मारणे नेहमीच चुकीचे आहे कारण जीवनात आंतरिक मूल्य (objective ethics - वस्तुनिष्ठ नैतिकता) आहे. इतरांनी असा युक्तिवाद केला की "चुकीचे" काय आहे हे सांस्कृतिक श्रद्धांवर अवलंबून असते — काही समाजांमध्ये मांस खाणे सामान्य आहे, तर इतरांमध्ये ते अनैतिक आहे (subjective ethics - व्यक्तिनिष्ठ नैतिकता). हा मतभेद प्राण्यांना मारणे व्यवहारात वाईट आहे की नाही याबद्दल नव्हता, तर नैतिक मूल्ये सार्वत्रिक तथ्ये आहेत की समाजाने निर्माण केलेली आहेत याबद्दल होता — हा अधि-नैतिकतेचा (meta-ethics) मुख्य प्रश्न आहे.

वर्णनात्मक नैतिकता विरुद्ध आदर्शवादी नैतिकता विरुद्ध अधि-नैतिकता

Descriptive Ethics vs Normative Ethics vs Meta Ethics

पैलू	वर्णनात्मक नैतिकता (Descriptive Ethics)	आदर्शवादी नैतिकता (Normative Ethics)	अधि-नैतिकता
लक्ष	लोक नैतिकदृष्ट्या प्रत्यक्षात कसे वागतात याचा अभ्यास करते	लोकांनी कसे वागावे याचे नियम ठरवते	नैतिक तत्वांचे स्वरूप, उगम आणि अर्थ यांचे विश्लेषण करते
मूल प्रश्न	"काय घडत आहे?"	"काय केले पाहिजे?"	"'चांगले', 'योग्य' किंवा 'चुकीचे' म्हणजे काय?"
स्वरूप	अनुभवजन्य, निरीक्षणात्मक, तथ्य-आधारित	नियामक, मूल्यांकनात्मक, कृती-मार्गदर्शक	तात्विक, विश्लेषणात्मक, मूलभूत
दृष्टिकोन	नैतिक श्रद्धा, प्रथा, चालीरीतींचे कोणताही निर्णय न देता वर्णन करते	कृतीला मार्गदर्शन करण्यासाठी नैतिक नियम, कर्तव्ये किंवा तत्त्वे प्रदान करते	नैतिक शब्दांना वस्तुनिष्ठ अर्थ आहे की ते भावना, संस्कृती किंवा तर्काची अभिव्यक्ती आहेत याची तपासणी करते
निर्णय	प्रथा योग्य आहेत की अयोग्य याचा न्याय करत नाही; फक्त निरीक्षण आणि नोंद करते	नैतिक मानकांनुसार कृती नैतिकदृष्ट्या योग्य की अयोग्य याचे मूल्यांकन करते	योग्य आणि अयोग्यतेच्या निर्णयांचा आधार काय आहे हे प्रश्न विचारते; नैतिक सत्ये वस्तुनिष्ठपणे अस्तित्वात आहेत की सापेक्ष आहेत

4. उपयोजित नैतिकता (Applied Ethics)

- उपयोजित नैतिकता ही नीतीशास्त्राची अशी शाखा आहे जी नैतिक तत्वांच्या वास्तविक जगातील परिस्थितींमध्ये आणि मानवी क्रियांच्या विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये व्यावहारिक उपयोजनाशी संबंधित आहे.
- ते या प्रश्नाचे उत्तर देते: "विशिष्ट परिस्थिती, व्यवसाय किंवा धोरणात्मक निर्णयांमध्ये नैतिक तत्त्वे कशी लागू केली पाहिजेत?"
- उपयोजित नैतिकता आदर्शवादी, सद्गुण, कर्तव्य-आधारित किंवा परिणामवादी नैतिकतेतील सिद्धांत घेते आणि विशिष्ट संदर्भांमध्ये त्यांना प्रत्यक्षात आणते.
- हे वैयक्तिक जीवन, व्यवसाय, सार्वजनिक प्रशासन, विज्ञान, औषध, व्यवसाय, तंत्रज्ञान, पर्यावरण आणि शासनात भेडसावणाऱ्या वास्तविक नैतिक समस्या सोडवण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
- सामान्य नैतिक सिद्धांतांच्या विपरीत, उपयोजित नैतिकता वास्तविक जीवनातील कोंडींमध्ये जटिल, अनेकदा परस्परविरोधी हितसंबंधांशी थेट संबंध साधते.
- ते ओळखते की वास्तविक जगातील परिस्थितींमध्ये नैतिक 'ग्रे झोन' (grey zones) असतात जिथे नियमांमध्ये संघर्ष होऊ शकतो आणि निर्णयाची आवश्यकता असते.
- ते संदर्भ-संवेदनशील नैतिक तर्काला प्रोत्साहन देते — नैतिक निर्णय सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक वास्तवानुसार बदलतात.
- उपयोजित नैतिकता अत्यंत गतिमान आहे, कारण नवीन तंत्रज्ञान, सामाजिक चळवळी आणि धोरणात्मक आव्हाने सतत नवीन नैतिक प्रश्न निर्माण करतात.

उपयोजित नैतिकतेची प्रमुख क्षेत्रे समाविष्ट आहेत (Major areas of applied ethics include):

- जैव-नैतिकता (Bio-Ethics)** — इच्छामरण, अवयव प्रत्यारोपण, रुग्णाची गोपनीयता, क्लिनिकल चाचण्या यांसारखे मुद्दे.
- व्यवसाय नैतिकता (Business Ethics)** — कॉर्पोरेट प्रशासन, ग्राहक हक्क, इनसाइडर ट्रेडिंग, पर्यावरणीय जबाबदारी.
- पर्यावरण नैतिकता (Environmental Ethics)** — शाश्वत विकास, हवामान न्याय, आंतर-पिढी समानता.
- तंत्रज्ञान नैतिकता (Technology Ethics)** — एआय नियमन, डेटा गोपनीयता, जनुकीय अभियांत्रिकी, सायबर सुरक्षा.

अ. जैव-नैतिकता (Bioethics)

जैव-नैतिकता म्हणजे काय? (What is bioethics?): जैव-नैतिकता जीवन विज्ञान (life sciences), औषध, आरोग्यसेवा, जैवतंत्रज्ञान (biotechnology) आणि मानवी जीवनातील हस्तक्षेपांशी संबंधित नैतिक प्रश्नांशी व्यवहार करते. वैज्ञानिक प्रगती वाढत असताना, जैव-नैतिकता हे सुनिश्चित करते की मानवी प्रतिष्ठा, हक्क आणि सामाजिक न्याय यांचे जतन केले जाते.

जैव-नैतिकतेची प्रमुख तत्त्वे (Key Principles of Bioethics)

जैव-नैतिक वादाची प्रमुख क्षेत्रे (Key Areas of Bioethical Debate)

१. गर्भपात (Abortion)

- नैतिक कोंडी: गर्भाच्या जीवनाचा हक्क (गर्भ-जीवन समर्थक युक्तिवाद) विरुद्ध स्त्रीच्या प्रजननाची स्वायत्तता (गर्भ-निवड समर्थक युक्तिवाद).
- प्रश्न निर्माण होतात: जीवनाची सुरुवात कोणत्या टप्प्यावर होते? कोणाचे हक्क जास्त महत्त्वाचे आहेत?
- उदाहरण: भारताचा वैद्यकीय गर्भधारणा समाप्ती (सुधारणा) कायदा २०२१ विशिष्ट प्रकरणांमध्ये २४ आठवड्यांपर्यंत गर्भपातास परवानगी देतो, हक्क आणि आरोग्याच्या जोखमीचा समतोल साधतो.

२. इच्छामरण (दयामरण) (Euthanasia - Mercy Killing)

- कोंडी: सन्मानाने मरण्याचा हक्क विरुद्ध जीवनाची पवित्रता.
- सक्रिय इच्छामरण (घातक पदार्थ देणे) विरुद्ध निष्क्रिय इच्छामरण (उपचार थांबवणे).
- भारत: निष्क्रिय इच्छामरण कायदेशीर (२०१८, सर्वोच्च न्यायालय, कॉमन कॉज प्रकरण) कठोर मार्गदर्शक तत्वांनुसार.

३. स्टेम सेल संशोधन (Stem Cell Research)

- पार्किन्सनस, अल्झायमर इत्यादी रोगांवर उपचार करण्याची क्षमता.
- नैतिक चिंता: मानवी गर्भाचा (भ्रूण स्टेम पेशी) नाश गर्भाच्या नैतिक स्थितीवर वाद निर्माण करतो.
- भारत: स्टेम सेल संशोधनाबाबत आयसीएमआर मार्गदर्शक तत्त्वे (२०१७, २०२१ मध्ये अद्ययावत) प्रौढ स्टेम सेल संशोधनास परवानगी देतात परंतु भ्रूण स्टेम सेल संशोधनास प्रतिबंधित करतात.

४. अवयव प्रत्यारोपण (Organ Transplantation)

- नैतिक चिंता:
 - दात्याची संमती आणि स्वायत्तता.
 - अवयवांची तस्करी आणि व्यापारीकरण.
 - दुर्मिळ अवयवांच्या वाटपात समानता.
- भारत: मानवी अवयव आणि उती प्रत्यारोपण कायदा १९९४ प्रत्यारोपकांना नियंत्रित करतो आणि तस्करीला दंड करतो.

५. जनुकीय अभियांत्रिकी (जीन संपादन, CRISPR) (Genetic Engineering - Gene Editing, CRISPR)

- जनुकीय रोग दूर करण्याचे वचन देते परंतु चिंता निर्माण करते:
 - "डिझायनर बाळ" → सामाजिक असमानता, युजेनिक्स (eugenics).
 - अनपेक्षित दीर्घकालीन परिणाम.
- २०१८: चीनमधील CRISPR-संपादित बाळांच्या वादामुळे नैतिकता आणि नियमनावर जागतिक वादविवाद सुरू झाले.

६. क्लिनिकल चाचण्या (Clinical Trials)

- मानवांवर औषध चाचणी केल्याने नैतिक प्रश्न निर्माण होतात:
 - सहभागींची माहितीपूर्ण संमती.
 - असुरक्षित गटांचे संरक्षण (गरीब, निरक्षर, उपेक्षित).
 - प्रतिकूल परिणामांसाठी भरपाई.
- भारत: नवीन औषधे आणि क्लिनिकल चाचण्या नियम (२०१९) ने माहितीपूर्ण संमती आणि भरपाईवरील नियमावली अधिक कठोर केली.

७. आरोग्यसेवेत कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) (Artificial Intelligence - AI in Healthcare)

- नैतिक प्रश्न:
 - निदानावर परिणाम करणारा अल्गोरिदममधील पूर्वाग्रह.
 - डेटा गोपनीयता आणि गुप्तता.
 - एआय-आधारित निर्णयांमध्ये जबाबदारी.
- उदाहरण: एआय-शक्तीवर आधारित निदान (उदा. कर्करोग तपासणीमध्ये) भारतात वापरले जात आहेत परंतु त्यांना मजबूत डेटा संरक्षण कायदांची आवश्यकता आहे.

८. सरोगसी (Surrogacy)

- कोंडी:
 - प्रजनन स्वायत्तता (सरोगसीद्वारे मूल जन्माला घालण्याचा हक्क).
 - सरोगेट म्हणून काम करणाऱ्या गरीब स्त्रियांचे शोषण आणि व्यापारीकरण.
- भारत: सरोगसी (नियमन) कायदा २०२१ व्यावसायिक सरोगसीवर बंदी घालतो; परोपकारी सरोगसीला कठोर अटीनुसार परवानगी देतो.

९. क्लोनिंग (Cloning)

- मूलभूत चिंता निर्माण करते:
 - मानवी ओळख आणि वैयक्तिकत्व.
 - देवाचा खेळ करणे; नैसर्गिक क्रमाचे उल्लंघन.

- उपचारात्मक क्लोनिंगवर (अवयव/ऊतक निर्मितीसाठी) वादविवाद होत असताना, प्रजनन क्लोनिंगला (मानवांची नक्कल करणे) मोठ्या प्रमाणावर निंदा केली जाते.

१०. सार्वजनिक आरोग्य आपत्कालीन परिस्थिती (उदा. साथीचे रोग) (Public Health Emergencies - e.g., Pandemics)

- संकटांच्या वेळी नैतिक वादविवाद:
 - लस राष्ट्रवाद विरुद्ध जागतिक समानता.
 - सार्वजनिक आरोग्य निर्बंध आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्यांचा समतोल साधणे.
- उदाहरण: कोविड-१९ लस समानता वादविवादांमुळे (२०२१-२३) लस उपलब्धतेतील जागतिक असमानता उघड झाली.

जैव-नीतिशास्त्राबद्दल आंतरराष्ट्रीय मार्गदर्शक तत्त्वे/घोषणा (International Guidelines / Declarations about bioethics)

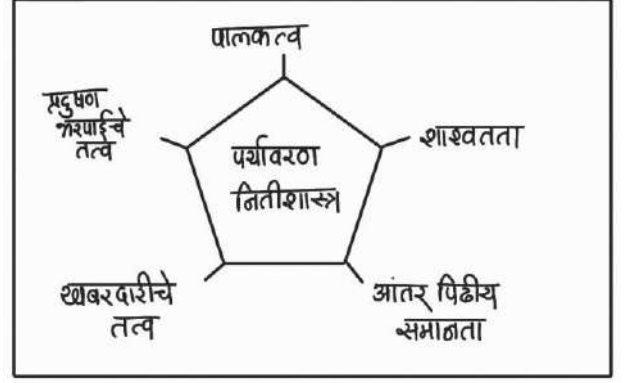
- हेलसिंकी घोषणापत्र (डब्ल्यूएमए) – वैद्यकीय संशोधनासाठी नीतिशास्त्रीय तत्त्वे.
- जैव-नीतिशास्त्र आणि मानवाधिकार (युनेस्को, २००५) वरील सार्वत्रिक घोषणापत्र – आंतरराष्ट्रीय चौकट.
- नुरेमबर्ग कोड – दुसऱ्या महायुद्धानंतर मानवी प्रयोगांवरील मार्गदर्शक तत्त्वे.
- बेलमॉन्ट अहवाल (यूएसए) – व्यक्तींचा आदर, परोपकार, न्याय.

ब. पर्यावरण नीतिशास्त्र (Environmental Ethics)

पर्यावरण नीतिशास्त्र म्हणजे काय? (What is environmental ethics?): पर्यावरण नीतिशास्त्र मानव आणि नैसर्गिक पर्यावरणातील नैतिक संबंधांचे परीक्षण करते. हवामान बदल, जैवविविधतेचा न्हास आणि संसाधनांचा साठा कमी होणे वाढत असताना, नीतिशास्त्रीय विचार धोरणनिर्मिती, प्रशासन आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये केंद्रस्थानी आले आहेत.

पर्यावरण नीतिशास्त्रातील मुख्य नीतिशास्त्रीय तत्त्वे (Core Ethical Principles in Environmental Ethics)

- शाश्वतता (Sustainability) — भविष्यकाळातील पिढ्यांशी कोणतीही तडजोड न करता वर्तमान गरजा पूर्ण करणे.
- आंतर-पिढी समानता (Inter-generational Equity) — जन्माला न आलेल्या पिढ्यांप्रति नीतिशास्त्रीय बंधन.
- खबरदारीचे तत्त्व (Precautionary Principle) — पर्यावरणीय हानी अनिश्चित असताना सावधगिरीने कार्य करणे.
- प्रदूषण करणारा भरेल तत्त्व (Polluter Pays Principle) — जे पर्यावरणाची हानी करतात त्यांनी खर्च सोसला पाहिजे.
- पालकत्व (Stewardship) — मानव निसर्गाचे रक्षक म्हणून.

पर्यावरण नीतिशास्त्रातील प्रमुख नीतिशास्त्रीय सिद्धांत (Key Ethical Theories in Environmental Ethics)

सिद्धांत	मूळ कल्पना	उदाहरण
मानव-केंद्रितता (Anthropocentrism)	निसर्गाला मानवी हितसंबंध पूर्ण केल्यासच मूल्य आहे.	मानवांसाठी फायदेशीर असल्यास शहरीकरणासाठी जंगले तोडणे.
पर्यावरण-केंद्रितता (सखोल पर्यावरणशास्त्र) (Ecocentrism - Deep Ecology)	निसर्गाला आंतरिक मूल्य आहे, मानवी उपयोगापासून स्वतंत्र.	तात्काळ मानवी फायदा नसला तरी संपूर्ण परिसंस्थेचे जतन करणे.
जीव-केंद्रितता (Biocentrism)	सर्व सजीवांना आंतरिक नैतिक मूल्य आहे.	धोक्यात असलेल्या प्रजातींचे संरक्षण करणे, जरी त्या मानवांसाठी उपयुक्त नसतील तरी.
ईश्वर-केंद्रितता (Theocentrism)	निसर्ग ही ईश्वरी निर्मिती आहे; तिचे संरक्षण करणे कर्तव्य आहे.	धार्मिक संवर्धन चळवळी (उदा. भारतातील बिश्वोई समुदाय).
पर्यावरण-स्त्रीवाद (Eco-feminism)	पर्यावरणीय न्हासाचा संबंध पितृसत्ताक संरचनेत जोडतो; संवर्धनात महिलांची भूमिका.	उत्तराखंडमधील महिलांच्या नेतृत्वाखालील चिपको आंदोलन.

भारतीय संदर्भात पर्यावरण नीतिशास्त्र (Environmental Ethics in Indian Context)

- भारतीय संस्कृती अहिंसा, सर्व भूत हित (सर्व जीवांचे कल्याण) आणि निसर्गाप्रती आदर यांसारख्या परंपरांमध्ये खोलवर रुजलेल्या सखोल पर्यावरणीय नीतिशास्त्रावर भर देते, जिथे नद्या, पर्वत, जंगले आणि प्राणी यांना नैतिक विचार करण्यास पात्र पवित्र घटक मानले जाते.
- संवैधानिक तरतुदी (Constitutional provisions):
 - कलम ४८अ: पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा.
 - कलम ५१अ (छ): पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे मूलभूत कर्तव्य.
- न्यायालयीन सक्रियता (Judicial activism):
 - एम.सी. मेहता प्रकरणे (गंगा प्रदूषण, ओलेअम गॅस गळती, ताज ट्रेपझियम).

- **पारंपरिक प्रथा (Traditional practices):**
 - बिश्वोई समाज (राजस्थान): प्राणी आणि वृक्ष संरक्षण.
 - पवित्र उपवने, नद्यांना दैवी मानले जाते.

समकालीन उदाहरणे (Contemporary Examples)

- नुकसान आणि हानी निधी (सीओपी२८, २०२३-२४) — असुरक्षित राष्ट्रांसाठी हवामान न्यायाची पूर्तता करणे.
- चित्ता पुनरुत्पादन प्रकल्प (भारत, २०२३-२४) — पर्यावरणीय संतुलन विरुद्ध प्रजाती पुनरुज्जीवन यावर वादविवाद निर्माण करतो.
- झूनोटिक रोग आणि जैवविविधतेचा न्हास (कोविड-१९ नंतरचे धडे) — मानवी अतिक्रमणाचे नीतिशास्त्र.
- भारतात हायड्रोजन ऊर्जा वाढवणे (२०२४ पासून) — हरित तंत्रज्ञानाकडे नीतिशास्त्रीय संक्रमण.

सायबरसुरक्षा (Cybersecurity)	हॅकिंग, रॅन्समवेअर हल्ले, राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका	कॉलोनिअल पाइपलाइन रॅन्समवेअर हल्ला (अमेरिका, २०२१)
गैरमाहिती आणि बनावट बातम्या	सामाजिक ध्रुवीकरण, लोकशाही कमकुवत करणे	केंब्रिज अॅनालिटिका घोटाळा
सायबरबुलिंग आणि ऑनलाइन छळ	ट्रोलिंग, मानसिक आरोग्यावर परिणाम	सार्वजनिक व्यक्ती, महिलांना लक्ष्य करून होणारा छळ
डार्क वेब आणि बेकायदेशीर व्यापार	औषधे, शस्त्रे, मानवी तस्करी	डार्कनेटवरील अंमली पदार्थ बाजार
बौद्धिक संपदा हक्क (IPR)	डिजिटल पायरेसी, सॉफ्टवेअर चोरी	अनधिकृत चित्रपट, संगीत स्ट्रीमिंग
डिजिटल दरी (Digital Divide)	डिजिटल प्रवेशातील असमानता	कोविड-१९ दरम्यान डिजिटल शिक्षणातील ग्रामीण-शहरी दरी

क. सायबर नीतिशास्त्र (Cyber Ethics)

सायबर नीतिशास्त्र म्हणजे काय? (What is Cyber Ethics?) सायबर नीतिशास्त्र म्हणजे डिजिटल आणि सायबर जगातील वर्तन, निर्णय घेणे आणि आचार यांना नियंत्रित करणारी नैतिक तत्त्वे आणि मार्गदर्शक तत्त्वे. ते तंत्रज्ञानाचा जबाबदार वापर सुनिश्चित करते, वैयक्तिक हक्कांचे संरक्षण करते, न्यायतेला प्रोत्साहन देते आणि डेटा गोपनीयता, सायबर सुरक्षा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि ऑनलाइन वर्तन यांसारख्या क्षेत्रांतील नीतिशास्त्रीय आव्हानांना सामोरे जाते.

सायबर नीतिशास्त्राची प्रमुख तत्त्वे (Key Principles of Cyber Ethics)

- **गोपनीयता (Privacy)** – वैयक्तिक डेटा, डिजिटल ओळख यांचा आदर करणे.
- **सुरक्षा (Security)** – अनधिकृत प्रवेश किंवा हानीपासून प्रणालींचे संरक्षण करणे.
- **सत्यनिष्ठा (Integrity)** – माहितीची अचूकता आणि विश्वासार्हता सुनिश्चित करणे.
- **पारदर्शकता (Transparency)** – अल्गोरिदम, डेटा वापर, संमती यंत्रणा यांचे स्पष्ट प्रकटीकरण.
- **जबाबदारी (Accountability)** – सायबर कृतींसाठी व्यक्ती आणि संस्थांना जबाबदार धरणे.
- **न्यायता (Fairness)** – एआय (AI) आणि डिजिटल प्रणालींमध्ये पूर्वग्रह आणि भेदभावाला टाळणे.

मुद्दा	नैतिक चिंता	उदाहरण
डेटा गोपनीयता (Data Privacy)	संमती (Consent), डेटा मालकी हक्क, पाळत ठेवणे (surveillance)	पेगॅसस स्पायवेअर वाद (भारत, २०२१)
कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) मधील पूर्वग्रह व भेदभाव	अल्गोरिथमिक पूर्वग्रह (Algorithmic bias), प्रोफाइलिंग	विशिष्ट गटांविरुद्ध भेदभाव करणारी AI-आधारित भरती

d. व्यवसाय नीतिशास्त्र (Business Ethics) - (याबद्दल आपण कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स या विषयांतर्गत अधिक अभ्यास करू)

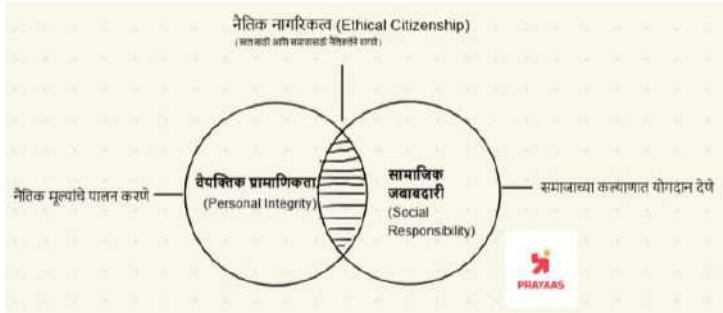
प्रस्तावना

मानव सतत दोन विस्तृत क्षेत्रांमध्ये आंतरक्रिया करतो: खाजगी आणि सार्वजनिक. खाजगी संबंध मुख्यतः भावना, वैयक्तिक बंध, निष्ठा आणि आपुलकीने प्रेरित असतात, तर सार्वजनिक संबंध कर्तव्य, निष्पक्षता, वस्तुनिष्ठता आणि नियमांवर आधारित वर्तनाचे पालन करण्याची मागणी करतात. वैयक्तिक भावना आणि व्यावसायिक जबाबदाऱ्या यांचा समतोल साधून, दोन्ही क्षेत्रांमध्ये व्यक्तींना सचोटी राखण्यास मदत करणारी नीतीशास्त्र ही एक मार्गदर्शक शक्ती म्हणून कार्य करते.

अ. खाजगी संबंधांमधील नीतीशास्त्र

याचा अर्थ काय?

- खाजगी संबंधांमधील नीतीशास्त्र म्हणजे कुटुंब, मित्र, विवाह, पालकत्व आणि घनिष्ठ सामाजिक बंधांसारख्या वैयक्तिक क्षेत्रांतील नैतिक कर्तव्ये, मूल्ये आणि वर्तन होय.
- सार्वजनिक नीतीशास्त्राच्या विपरीत, खाजगी नीतीशास्त्र अनौपचारिक परंतु अत्यंत महत्त्वाच्या नैतिक अपेक्षांमध्ये कार्य करते, जसे की विश्वास, प्रेम, काळजी, निष्ठा आणि परस्पर आदर.
- हे व्यक्तीच्या नैतिक चारित्र्याचा आणि भावनिक परिपक्वतेचा पाया बनवते, जे अनेकदा नंतरच्या सार्वजनिक आणि व्यावसायिक जीवनात प्रतिबिंबित होते.

वैयक्तिक संबंधांमधील प्रमुख नैतिक तत्त्वे:

- प्रेम आणि काळजी:** जवळच्या व्यक्तींच्या कल्याणासाठी खरी चिंता बाळगणे, भावनिक आधार आणि दयाळूपणाद्वारे व्यक्त करणे.
- प्रामाणिकपणा आणि सत्यनिष्ठा:** पारदर्शक संवाद ठेवणे, चुका मान्य करणे आणि कठीण प्रसंगातही सत्यवादी असणे.
- सभ्यता आणि शिष्टाचार:** शब्दांत आणि वर्तनात आदरभाव राखणे, दैनंदिन आंतरक्रियांत अपमान किंवा अनादर टाळणे.
- वडिलधाऱ्यांचा आदर:** कुटुंबातील ज्येष्ठ सदस्यांचे ज्ञान, योगदान आणि प्रतिष्ठेचा स्वीकार करणे.
- स्त्री आणि पुरुष सदस्यांमध्ये समानता:** लैंगिक भूमिकेची पर्वा न करता निष्पक्षता, समान संधी आणि वैयक्तिक निवडींचा आदर सुनिश्चित करणे.
- समर्पण आणि वचनबद्धता:** अडचणींमध्ये कुटुंब आणि मित्रांच्या पाठीशी उभे राहणे, आश्वासने आणि जबाबदाऱ्या पूर्ण करणे.
- वाटून घेणे आणि सहानुभूती:** वेळ, संसाधने, भावना आणि जबाबदाऱ्या वाटून घेणे, परस्पर समजूतदारपणा वाढवणे.

- गोपनीयता आणि निष्ठा:** घनिष्ठ संबंधांमध्ये सामायिक केलेल्या संवेदनशील बाबींमध्ये गोपनीयता आणि निष्ठा राखणे.
- क्षमा आणि सलोखा:** कटुता वाढवण्याऐवजी करुणेने संघर्ष मिटवण्याची तयारी ठेवणे.

खाजगी संबंधांमध्ये नीतीशास्त्र का महत्त्वाचे आहे:

- चारित्र्य विकासाचा पाया:** प्रामाणिकपणा, सहानुभूती, संयम आणि जबाबदारी यांसारखे सद्गुण सर्वप्रथम खाजगी संबंधांमध्ये शिकले जातात.
- सशक्त वैयक्तिक नीतीशास्त्र सार्वजनिक जीवनातील नैतिक वर्तनाला आकार देते** (प्रशासक, नेते, व्यावसायिक कुटुंबातून/सामाजिक वातावरणातून शिकलेली मूल्ये पुढे नेतात).
- खाजगी नीतीशास्त्रातील अपयशामुळे अनेकदा गंभीर सार्वजनिक नैतिक अपयश येतात** (भ्रष्टाचार, सत्तेचा गैरवापर, हितसंबंधांचा संघर्ष).

'खाजगी संबंधांमधील नैतिकतेसाठी केस स्टडी' (Case Study for Ethics in Private Relationships)

जून २०२५ मध्ये, एकेकाळी मित्र असलेले एलॉन मस्क आणि डोनाल्ड ट्रम्प X प्लॅटफॉर्मवर सार्वजनिक शाब्दिक युद्धात गुंतले. मस्कने ट्रम्प यांच्यावर वित्तीय धोरणांवरून टीका केली आणि वैयक्तिक आरोप केले, तर ट्रम्प यांनी मस्कच्या व्यवसायांना धमक्या देऊन प्रत्युत्तर दिले. त्यांच्या पूर्वीच्या संबंधांचा हा सार्वजनिक बिघाड खाजगी संबंधांमधील नैतिक अपयश दर्शवतो, जिथे वैयक्तिक निष्ठा, विश्वास आणि विवेकबुद्धी सार्वजनिक शत्रुत्व, वैयक्तिक हल्ले आणि अधिकाराचा गैरवापर यांना बळी पडली, ज्यामुळे मतभेद निर्माण झाल्यासही खाजगी संबंधांना मार्गदर्शन करणाऱ्या विश्वास, आदर आणि भावनिक सचोटीच्या तत्त्वांचे उल्लंघन झाले.

B. सार्वजनिक संबंधांमध्ये नीतीशास्त्र याचा अर्थ काय?

- सार्वजनिक संबंधांमधील नीतीशास्त्र म्हणजे व्यक्ती आणि व्यापक समाज, संस्था, सरकार, संस्था तसेच व्यावसायिक भूमिका यांच्यातील परस्परसंवादातील नैतिक वर्तन होय.
- यामध्ये सार्वजनिक भूमिकांमध्ये नैतिक मानके राखणे समाविष्ट आहे, जिथे निर्णय आणि कृती केवळ व्यक्तींनाच नव्हे, तर मोठ्या गटांना आणि संपूर्ण समाजाला प्रभावित करतात.
- सार्वजनिक संबंध केवळ वैयक्तिक गुणांनीच नव्हे, तर नियम, जबाबदाऱ्या, उत्तरदायित्व, न्याय आणि निष्पक्षता यांनी देखील नियंत्रित होतात.

सार्वजनिक संबंधांमधील प्रमुख नैतिक तत्त्वे:

- निःपक्षपातीपणा:** कोणत्याही प्रकारचा पक्षपात, पूर्वग्रह किंवा भेदभाव न करता सर्व नागरिक किंवा हितधारकांना समान वागणूक देणे.
- पारदर्शकता:** निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता राखणे, जनतेला स्पष्ट माहिती पुरवणे.

- **उत्तरदायित्व:** निर्णय आणि कृतीची जबाबदारी घेणे, जनतेला आणि संस्थांना उत्तरदायी असणे.
- **सचोटी:** दबाव किंवा मोहाखाली असतानाही प्रामाणिकपणा आणि मजबूत नैतिक तत्त्वे जपून ठेवणे.
- **वस्तुनिष्ठता:** वैयक्तिक आवडी किंवा भावनांवर आधारित नसून, तथ्ये, कायदे आणि तर्क यांच्या आधारावर निर्णय घेणे.
- **प्रतिसादक्षमता:** नागरिकांच्या गरजा आणि तक्रारींना वेळेवर आणि संवेदनशीलतेने प्रतिसाद देणे.
- **कायद्याच्या राज्यासाठी आदर:** कायदेशीर आणि संवैधानिक तरतुदींच्या चौकटीत कार्य करणे.
- **न्याय आणि समानता:** धोरणे आणि कृती समानता वाढवतात आणि सर्वांचे, विशेषतः दुर्बल घटकांचे हक्क संरक्षित करतात याची खात्री करणे.
- **लोकसेवा प्रेरणा:** निस्वार्थपणे समाजाची सेवा करण्याची वचनबद्धता, वैयक्तिक हितापेक्षा सार्वजनिक कल्याणाला प्राधान्य देणे.

सार्वजनिक संबंधांमध्ये नीतिशास्त्र महत्त्वाचे का आहे:

- सार्वजनिक अधिकारी अशा शक्ती आणि अधिकारांचा वापर करतात, ज्यांचा लोकांच्या जीवनावर थेट परिणाम होतो — त्यामुळे, त्यांची नैतिक जबाबदारी अधिक असते.
- नैतिक सार्वजनिक वर्तन संस्थांमध्ये लोकांचा विश्वास, वैधता आणि विश्वासाहता निर्माण करते.
- सार्वजनिक नीतिशास्त्रातील अपयश भ्रष्टाचार, अधिकाराचा गैरवापर, अन्याय आणि लोकशाही मूल्यांच्या घसरणीस कारणीभूत ठरते.
- मजबूत सार्वजनिक नीतिशास्त्र सामाजिक सलोखा, शांतता आणि न्यायपूर्ण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सार्वजनिक जीवनातील नोलन तत्त्वे (Nolan Principles of Public Life)

नोलन तत्त्वे

- नोलन तत्त्वे (१९९५) युनायटेड किंगडमच्या सार्वजनिक जीवनातील मानकांवरील समितीने (लॉर्ड नोलन यांच्या नेतृत्वाखाली) विकसित केली, परंतु त्यांचा सार्वजनिक नैतिकतेला सार्वत्रिक संदर्भ आहे.
- ही तत्त्वे सार्वजनिक पदावरील सचोटीसाठी नैतिक आधार घालतात, जे सार्वजनिक अधिकाऱ्यांनी स्वतः कसे वागावे यासाठी मार्गदर्शन करतात.

७ नोलन तत्त्वे

- निःस्वार्थता: सार्वजनिक पद धारण करणाऱ्या व्यक्तींनी केवळ सार्वजनिक हितासाठी कार्य करावे, वैयक्तिक लाभासाठी नाही.

- सचोटी: अधिकाऱ्यांनी स्वतःला बाह्य पक्षांच्या कोणत्याही बंधनाखाली ठेवणे टाळावे, ज्यामुळे त्यांच्या अधिकृत कर्तव्यांवर परिणाम होऊ शकतो.
- वस्तुनिष्ठता: निर्णय निष्पक्षपणे, न्याय्यपणे आणि गुणवत्तेच्या आधारावर, पुराव्याचा आणि पारदर्शक निकषांचा वापर करून घेतले पाहिजेत.
- उत्तरदायित्व: पद धारण करणाऱ्या व्यक्ती त्यांच्या कृतींसाठी जनतेला उत्तरदायी असतात आणि योग्य छाननीसाठी स्वतःला सादर करणे आवश्यक आहे.
- खुलेपणा: निर्णय आणि कृती उघडपणे घेतल्या पाहिजेत, आवश्यकतेनुसार कारणे दिली पाहिजेत आणि स्पष्टपणे न्याय्य असल्याशिवाय माहिती रोखून ठेवली जाऊ नये.
- प्रामाणिकपणा: अधिकाऱ्यांनी सार्वजनिक कर्तव्यांशी संबंधित कोणतेही खाजगी हितसंबंध घोषित केले पाहिजेत आणि सार्वजनिक विश्वास जपला जाईल अशा प्रकारे संघर्ष सोडवले पाहिजेत.
- नेतृत्व: नेत्यांनी वैयक्तिक आचरणातून या तत्त्वांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि त्यांचे पालन केले पाहिजे, इतरांसाठी एक उदाहरण घालून दिले पाहिजे.

'सार्वजनिक संबंधांमधील नैतिकतेसाठी केस स्टडी' (Case Study for Ethics in Public Relationships)

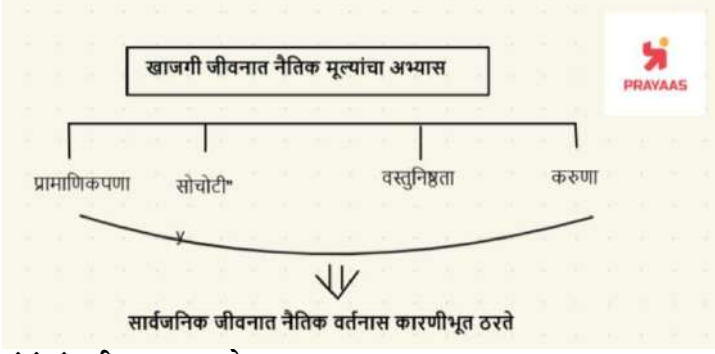
अलीकडे, गोव्याच्या आरोग्यमंत्र्यांनी रुग्णालयाच्या अचानक भेटीदरम्यान, गोवा वैद्यकीय महाविद्यालय आणि रुग्णालयाच्या (GMCH) मुख्य वैद्यकीय अधिकाऱ्याला कथित निष्काळजीपणावरून सार्वजनिकरित्या फटकारले आणि निलंबित केले. या कृतीने योग्य प्रक्रिया टाळली, डॉक्टरांचा सार्वजनिकरित्या अपमान केला आणि अधिकृत अधिकाराचा गैरवापर दर्शविला. ही घटना सार्वजनिक संबंधांमधील नैतिक अपयश अधोरेखित करते, जिथे राजकीय दबाव आणि वैयक्तिक अधिकाराखाली अधीनस्थांबद्दल आदर, प्रक्रियात्मक निष्पक्षता आणि उत्तरदायित्व धोक्यात आले.

जून २०२५ मध्ये, मध्य प्रदेशच्या मंत्र्याने सार्वजनिकरित्या कर्नल सोफिया कुरेशी, एक वरिष्ठ लष्करी अधिकारी यांच्या विरोधात अपमानकारक टिप्पणी केली. या घटनेने सर्वत्र निंदा ओढवून घेतली, ज्यामुळे एफआयआर दाखल झाला आणि सर्वोच्च न्यायालयाचा हस्तक्षेप झाला, ज्याने या घटनेला "राष्ट्रीय अपमानाचा स्रोत" म्हटले आणि एसआयटी चौकशीचे आदेश दिले. हे सार्वजनिक संबंधांमधील नैतिक अपयश दर्शवते, जिथे सार्वजनिक अधिकाऱ्यांनी सन्मान, आदर आणि जबाबदार भाषणाचे घोर उल्लंघन केले.

खाजगी आणि सार्वजनिक नीतिशास्त्रामधील आंतरसंबंध

- खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील नीतिशास्त्र वेगवेगळ्या संदर्भांमध्ये कार्य करत असले तरी, ते सखोलपणे एकमेकांशी जोडलेले आणि परस्परांना बळकट करणारे आहेत.

- सार्वजनिक जीवनातील व्यक्तीचे नैतिक वर्तन अनेकदा खाजगी जीवनात (कुटुंब, मैत्री, वैयक्तिक संगोपन) विकसित झालेल्या नैतिक मूल्यांनी आणि गुणांनी घडवले जाते.
- प्रामाणिकपणा, सचोटी, करुणा, संयम, आदर आणि निष्पक्षता यांसारखे मूलभूत गुण प्रथम खाजगी संबंधांमध्ये विकसित होतात आणि नंतर सार्वजनिक जबाबदाऱ्यांमध्ये विस्तारित होतात.

संबंधामधील प्रमुख मुद्दे Key Points of Relationship:

- चारित्र्य सातत्य: जो व्यक्ती खाजगी जीवनात प्रामाणिक, सहानुभूतीशील आणि जबाबदार असतो, तो सार्वजनिक भूमिकांमध्येही तेच गुण दर्शवण्याची अधिक शक्यता असते.
- नैतिक पाया: खाजगी नीतिशास्त्र हा नैतिक पाया आहे, ज्यावर सार्वजनिक नीतिशास्त्र उभे असते. वैयक्तिक चारित्र्याची ताकद सार्वजनिक दबावाखाली नैतिक लवचिकता ठरवते.
- भावनिक बुद्धिमत्ता: खाजगी संबंध (उदा. सहानुभूती, ऐकणे, संघर्ष निराकरण) व्यवस्थापित करताना विकसित केलेली भावनिक कौशल्ये सार्वजनिक जीवनात नैतिक नेतृत्व आणि प्रशासनासाठी आवश्यक आहेत.
- सुसंगतता आणि सचोटी: सचोटीसाठी खाजगी आणि सार्वजनिक आचरणात सुसंगतता आवश्यक आहे. जो नागरी सेवक वैयक्तिक व्यवहारात भ्रष्ट असतो, तो अधिकृत बाबींमध्ये नैतिक राहण्याची शक्यता कमी असते.
- सार्वजनिक विश्वास: सार्वजनिक अधिकाऱ्यांच्या खाजगी कृतींचा अनेकदा सार्वजनिक समजावर परिणाम होतो. वैयक्तिक घोटाळे (अप्रामाणिकपणा, गैरवापर, गैरवर्तन) नेतृत्वावरील सार्वजनिक विश्वास कमी करू शकतात.
- हितसंबंधांचा संघर्ष: जेव्हा वैयक्तिक संबंध (कुटुंब, मित्र, व्यावसायिक हितसंबंध) सार्वजनिक कर्तव्यांमध्ये हस्तक्षेप करतात, तेव्हा कधीकधी नैतिक संघर्ष निर्माण होतात. या समस्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी मजबूत नैतिक निर्णय आवश्यक आहे.
- आदर्श प्रभाव: जे नैतिक नेते खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही जीवनात सद्गुण दर्शवतात, ते आत्मविश्वास वाढवतात, नैतिक मानके स्थापित करतात आणि समाजात आदर्श बनतात.

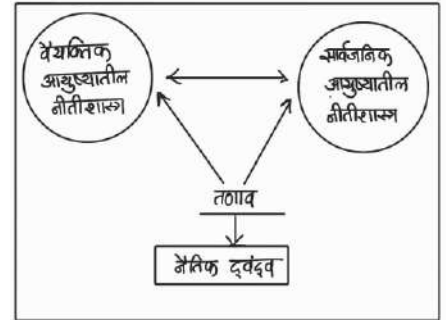
'खाजगी आणि सार्वजनिक संबंधांमधील नैतिकतेच्या आंतरसंबंधावर आधारित केस स्टडी'

(Case studies to understand how ethics in private & Public Relationship interconnected to each other)

१. नेल्सन मंडेला - खाजगी क्षमाशीलतेने सार्वजनिक सलोख्याला मार्गदर्शन २७ वर्षांच्या तुरुंगवासानंतर, नेल्सन मंडेला यांनी आपल्या छळकर्त्यांना क्षमा केली आणि वैयक्तिक सूड घेण्याचे टाळले, जरी त्यांना सूड घेण्याचे प्रत्येक वैयक्तिक कारण होते. त्यांचे क्षमाशीलता, सहिष्णुता आणि नम्रता यांसारखे वैयक्तिक नीतिशास्त्र दक्षिण आफ्रिकेच्या वर्णभेदातून लोकशाहीकडे शांततापूर्ण संक्रमणाचा आधारस्तंभ बनले. त्यांच्या खाजगी सद्गुणांनी सत्य आणि सलोख्यावरील राष्ट्रीय धोरणांना मार्गदर्शन केले, ज्यामुळे खोलवर विभागलेल्या समाजांना एकत्र आणले.
२. अशोकाचे परिवर्तन — वैयक्तिक अपराधाने सार्वजनिक प्रशासनात परिवर्तन कलिंग युद्धानंतर अशोकाला झालेल्या तीव्र वैयक्तिक पश्चात्तापामुळे त्याने अहिंसा, सहिष्णुता आणि कल्याण (धम्म) या तत्वांचा स्वीकार केला, ज्यामुळे त्याच्या साम्राज्यातील सार्वजनिक प्रशासनात मूलभूत बदल झाले. वैयक्तिक नैतिक जागृतीमुळे राज्याच्या धोरणांना शांतता, प्राणी कल्याण, सामाजिक न्याय आणि धार्मिक सहिष्णुतेकडे थेट आकार मिळाला.

खाजगी आणि सार्वजनिक नीतिशास्त्रामधील संघर्ष

- काहीवेळा, वैयक्तिक (खाजगी) नैतिक मूल्ये सार्वजनिक कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्यांशी संघर्ष करू शकतात, ज्यामुळे नैतिक दुविधा निर्माण होतात.
- हे संघर्ष व्यक्तीच्या वैयक्तिक निष्ठा, भावनिक बंध आणि सार्वजनिक जबाबदाऱ्यांमध्ये संतुलन साधण्याच्या क्षमतेला आव्हान देतात.

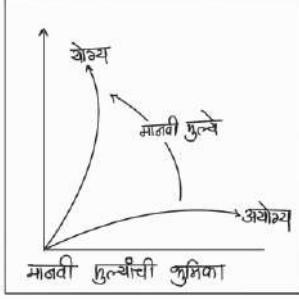
संघर्षाचे स्रोत:

- कौटुंबिक हितसंबंध विरुद्ध सार्वजनिक कर्तव्य:
 - जेव्हा नातेवाईक किंवा मित्र अयोग्य सवलती, पदोन्नती, करार किंवा सूट मागतात.
 - उदाहरण: एका जिल्हाधिकाऱ्याच्या भावाच्या बांधकाम संस्थेने सरकारी पायाभूत सुविधा प्रकल्पासाठी बोली लावली आहे. अधिकाऱ्यावर कुटुंबातील सदस्यांकडून निविदा प्रक्रियेवर प्रभाव टाकण्यासाठी दबाव येतो. वैयक्तिक निष्ठा असली तरी, सवलती दिल्यास निष्पक्षता आणि सार्वजनिक विश्वासाच्या तत्वांचे उल्लंघन होईल.

- **भावनिक बंध विरुद्ध निःपक्षपातीपणा:**
 - वैयक्तिक सहानुभूतीमुळे वस्तुनिष्ठ निर्णयांची आवश्यकता असलेल्या निर्णयांवर परिणाम होऊ शकतो.
 - **उदाहरण:** एका पोलीस अधिकाऱ्याचा बालपणीचा मित्र वाहतूक नियमांचे उल्लंघन करताना पकडला जातो. अधिकाऱ्याला वैयक्तिक सहानुभूती वाटते, परंतु मित्राला सूट दिल्यास निष्पक्षता, सार्वजनिक धारणा आणि व्यावसायिक सचोटी धोक्यात येईल हे तो ओळखतो. नियमांचे समान पालन करणे हे नैतिक निःपक्षपातीपणा दर्शवते.
- **सांस्कृतिक मूल्ये विरुद्ध संवैधानिक तत्त्वे:**
 - वैयक्तिक सांस्कृतिक विश्वास समानता, धर्मनिरपेक्षता किंवा कायद्याचे राज्य यांसारख्या संवैधानिक आदेशांशी conflicting होऊ शकतात.
 - **उदाहरण:** एका पुराणमतवादी समाजातील नगर अधिकारी, सांस्कृतिक अस्वस्थतेमुळे समलिंगी जोडप्यांना सार्वजनिक गृहनिर्माण भाड्याने देण्यास विरोध करतो. तथापि, गृहनिवासाचे हक्क नाकारणे हे समानता आणि भेदभावरहिततेच्या संवैधानिक तत्त्वांचे उल्लंघन करते, त्यामुळे वैयक्तिक सांस्कृतिक पूर्वग्रह बाजूला ठेवण्याची मागणी केली जाते.
- **गोपनीयता विरुद्ध सार्वजनिक उत्तरदायित्व:**
 - सार्वजनिक अधिकाऱ्यांना त्यांच्या खाजगी जीवनात हस्तक्षेप वाटू शकणारी छाननी सहन करावी लागू शकते, परंतु ती सार्वजनिक हितासाठी असते.
 - **उदाहरण:** एक वरिष्ठ नागरी सेवक अनिवार्य मालमत्ता घोषित करताना तपशीलवार आर्थिक मालमत्ता उघड करण्यास विरोध करतो, हा वैयक्तिक गोपनीयतेचा भंग असल्याचा दावा करतो. तथापि, एक लोकसेवक म्हणून, सार्वजनिक विश्वास राखण्यासाठी आणि हितसंबंधांचा संघर्ष टाळण्यासाठी पारदर्शकता आवश्यक आहे, जे वैयक्तिक गैरसोयीपेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहे.
- **व्यावसायिक गोपनीयता विरुद्ध वैयक्तिक निष्ठा:**
 - व्हिसलब्लोअर्सना सहकारी किंवा मित्रांप्रती निष्ठा आणि गैरकारभार उघड करण्याच्या त्यांच्या कर्तव्यामध्ये संघर्ष करावा लागू शकतो.
 - **उदाहरण:** एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याला कळते की, विभागातील एक जवळचा मित्र लॉबी गटांना गोपनीय धोरणांचे मसुदे लीक करत आहे. वैयक्तिकरित्या जोडलेले असले तरी, अधिकारी या प्रकरणाला पुढे नेण्याचा निर्णय घेतो, हे ओळखून की संस्थात्मक गोपनीयता संरक्षित करणे वैयक्तिक निष्ठेपेक्षा वरचढ आहे.

प्रस्तावना

मानवी मूल्ये ही मुख्य तत्त्वे आहेत, जी वैयक्तिक वर्तन आणि निर्णय घेण्याला मार्गदर्शन करतात. मूल्ये आपोआप वारसा हक्काने मिळत नाहीत, त्यामुळे कुटुंब, समाज आणि शिक्षण यांसारख्या संस्था त्यांना आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कुटुंब पहिले नैतिक धडे देते, समाज सामाजिक नियमांना बळकटी देतो आणि शिक्षण नैतिक विचार विकसित करते, ज्यामुळे व्यक्ती जबाबदार आणि नैतिक नागरिक म्हणून वाढतात याची खात्री होते.

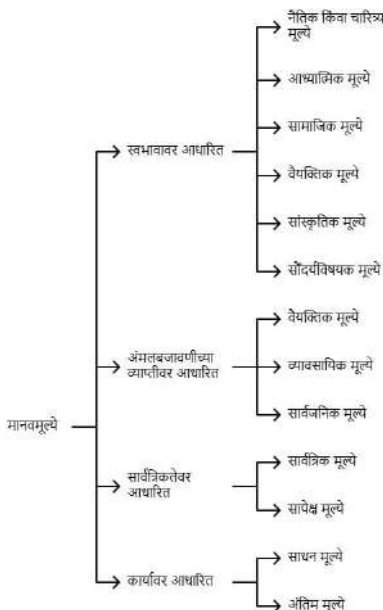

मानवी मूल्ये म्हणजे काय?

- मानवी मूल्ये ही मूलभूत मार्गदर्शक तत्त्वे आणि श्रद्धा आहेत, जी मानवी वर्तन, संबंध आणि निर्णय घेण्याला आकार देतात.
- ती व्यक्ती आणि समाज एका अर्थपूर्ण जीवनासाठी काय इष्ट, चांगले आणि मिळवण्यायोग्य मानतात, ते दर्शवतात.
- मानवी मूल्ये नैतिक मार्गदर्शकाप्रमाणे कार्य करतात, ज्यामुळे लोक इतरांशी कसे संवाद साधतात आणि सामाजिक सलोखा, वैयक्तिक कल्याण आणि नैतिक आचरणात कसे योगदान देतात यावर प्रभाव टाकतात.
- ही मूल्ये स्वभावाने सार्वत्रिक आहेत, जरी त्यांची अभिव्यक्ती संस्कृती आणि समाजानुसार बदलू शकते.

मूल्यांचे वर्गीकरण

मानवमूल्यांचे वर्गीकरण

१. स्वरूपानुसार (Based on Nature)

- नैतिक किंवा नीतीविषयक मूल्ये (Moral or Ethical Values):** ही मूल्ये योग्य आणि अयोग्य, चांगले आणि वाईट याबद्दलचे निर्णय मार्गदर्शन करतात आणि वैयक्तिक तसेच सामाजिक आचरणाचे नियमन करतात.
 - उदाहरणे:**
 - प्रामाणिकपणा (Honesty):** खरे बोलणे, वैयक्तिक फायदा होत असला तरी फसवणूक न करणे.
 - सचोटी (Integrity):** दबावाखाली असतानाही नैतिक तत्त्वांना सातत्याने चिकटून राहणे; खाजगी आणि सार्वजनिक जीवनात समान मानके राखणे.
 - निष्पक्षता (Fairness):** कोणत्याही पूर्वग्रहदूषितपणाशिवाय किंवा पक्षपाताशिवाय सर्वांना समान संधी देणे आणि तटस्थपणे वागणे.
 - अहिंसा (Non-violence):** संघर्ष शांततेने सोडवणे, इतरांना शारीरिक, भावनिक किंवा शाब्दिक हानी पोहोचवणे टाळणे.
- आध्यात्मिक मूल्ये (Spiritual Values):** ही मूल्ये आत्म-साक्षात्कार, आंतरिक शांती, उच्च उद्देशाशी जोडणी आणि स्वार्थी इच्छांच्या पलीकडे जाण्याशी संबंधित आहेत.
 - उदाहरणे:**
 - करुणा (Compassion):** इतरांच्या दुःखाबद्दल सखोल सहानुभूती वाटणे आणि ते कमी करण्यासाठी सक्रियपणे मदत करणे.
 - क्षमाशीलता (Forgiveness):** द्वेष किंवा सूडाची भावना सोडून देणे, ज्यामुळे नातेसंबंध बरे होण्यास मदत होते.
 - नम्रता (Humility):** स्वतःच्या मर्यादा मान्य करणे, अहंकारीपणा टाळणे आणि इतरांकडून शिकण्यास खुले असणे.
- सामाजिक मूल्ये (Social Values):** ही मूल्ये समाजात सुसंवादी संवाद आणि सहजीवन नियमन करतात, ज्यामुळे सामूहिक कल्याणास प्रोत्साहन मिळते.
 - उदाहरणे:**
 - सहिष्णुता (Tolerance):** शत्रुत्व न बाळगता विविध मते, विश्वास आणि जीवनशैलीचा आदर करणे.
 - आदर (Respect):** प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा, हक्क आणि मूल्य ओळखणे, दर्जा कोणताही असो.
- न्याय (Justice):** विशेषतः दुर्बल घटकांसह, सर्व व्यक्तींसाठी न्याय्य वागणूक आणि हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित करणे.
 - समानता (Equality):** भेदभाव दूर करून सर्वांना समान संधी आणि संसाधने उपलब्ध करून देणे.
 - कृतज्ञता (Gratitude):** इतरांच्या दयाळूपणाबद्दल, समर्थनाबद्दल किंवा प्रयत्नांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणे आणि त्यांचे कौतुक करणे.

- **वैयक्तिक मूल्ये (Personal Values):** ही आंतरिक तत्त्वे आहेत जी व्यक्तीच्या वैयक्तिक वर्तन, निवडी आणि दैनंदिन कृतींवर प्रभाव टाकतात.

- उदाहरणे:

- **आत्म-शिस्त (Self-discipline):** इच्छांवर नियंत्रण ठेवणे, मोहांचा सामना करतानाही दीर्घकालीन लक्ष्यांवर लक्ष केंद्रित करणे.
- **कठोर परिश्रम (Hard work):** उत्कृष्ट यश आणि वैयक्तिक वाढ साध्य करण्यासाठी कामांमध्ये सातत्याने प्रयत्न करणे.
- **वेळेचे पालन (Punctuality):** वेळेला महत्त्व देणे, विश्वासाह असणे आणि वेळेवर उपस्थित राहून वचनबद्धता पाळणे.
- **कृतज्ञता (Gratitude) (येथेही समाविष्ट):** वैयक्तिक आयुष्यात मिळालेल्या चांगल्या गोष्टींची जाणीव ठेवणे आणि त्यांचे कौतुक करणे, सकारात्मक दृष्टिकोन आणि नम्रता विकसित करणे.

- **सांस्कृतिक मूल्ये (Cultural Values):** ही मूल्ये विशिष्ट समुदाय किंवा समाजाच्या परंपरा, चालीरीती आणि सामायिक ओळखीमध्ये रुजलेली आहेत.

- उदाहरणे:

- **वडिलांचा आदर (Respect for elders):** जुन्या पिढीतील व्यक्तींचा अनुभव, ज्ञान आणि योगदानाला महत्त्व देणे.
- **कौटुंबिक निष्ठा (Family loyalty):** प्रतिकूल परिस्थितीतही कुटुंबातील सदस्यांप्रती वचनबद्धता आणि भावनिक आधार कायम ठेवणे.

- **सौंदर्यविषयक मूल्ये (Aesthetic Values):** ही निसर्गातील किंवा मानवनिर्मित कलेतील, सर्जनशीलतेतील आणि सुसंवादातील सौंदर्याचे कौतुक करण्याशी संबंधित आहेत.

- उदाहरणे:

- **कलात्मक अभिव्यक्ती (Artistic expression):** चित्रकला, संगीत, साहित्य किंवा स्थापत्यकला यांसारख्या प्रकारांमधील सर्जनशीलतेला महत्त्व देणे जे प्रेरणा देतात आणि उन्नती साधतात.
- **निसर्गाची प्रशंसा (Appreciation of nature):** नैसर्गिक परिसरातील सौंदर्य ओळखणे आणि पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी प्रयत्न करणे.

२. कार्यपद्धतीनुसार (Based on Function)

- **साधनभूत मूल्ये (Instrumental Values - Means Values):** ही अशी मूल्ये आहेत जी उच्च उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी साधने किंवा माध्यम म्हणून काम करतात. ती अंतिम ध्येये नसतात परंतु इच्छित परिणाम साध्य करण्यात मदत करतात.

- उदाहरणे:

- **शिस्त (Discipline):** लक्ष केंद्रित करण्यासाठी आणि वैयक्तिक किंवा संघटनात्मक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी स्वतःच्या कृती आणि वर्तनावर नियंत्रण विकसित करणे.
- **चिकाटी (Perseverance):** अडथळे, अपयश किंवा निरुत्साह असूनही उद्दिष्टांच्या दिशेने काम करत राहणे.
- **धैर्य (Courage):** वैयक्तिक धोका किंवा विरोध असूनही कठीण परिस्थितीत नैतिक कृती करणे.
- **वेळेचे पालन (Punctuality):** वेळेचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करणे, वचनबद्धता पाळणे आणि इतरांच्या वेळेचा आदर करणे.
- **उद्योग (Diligence):** कार्ये आणि जबाबदाऱ्यांप्रती सातत्याने, काळजीपूर्वक आणि उत्साहाने प्रयत्न करणे.

- **अंतिम मूल्ये (Terminal Values - End Values):** ही जीवनाची अंतिम उद्दिष्टे किंवा अस्तित्वाची आदर्श स्थिती दर्शवतात, जी लोक साध्य करण्याचा प्रयत्न करतात.

- उदाहरणे:

- **आनंद (Happiness):** आयुष्यातील एकूण कल्याण, समाधान आणि आंतरिक समाधानाची स्थिती.
- **शांती (Peace):** आंतरिक आणि बाह्य संघर्षापासून मुक्त असलेली आंतरिक शांतता आणि सुसंवाद.
- **मोक्ष (Salvation - or Moksha):** आध्यात्मिक मुक्ती, जगाच्या आसक्तीच्या पलीकडे जाणे आणि आत्म-साक्षात्कार प्राप्त करणे.
- **स्वातंत्र्य (Freedom):** इतरांच्या स्वातंत्र्याचा आदर करताना, कोणत्याही अवाजवी बाह्य निर्बंधांशिवाय आपले जीवन जगण्याची क्षमता.
- **सामाजिक न्याय (Social Justice):** समाजात निष्पक्षता आणि समानता प्रचलित असलेली स्थिती, जी सर्वांसाठी प्रतिष्ठा आणि हक्क सुनिश्चित करते.

३. सार्वत्रिक उपयुक्ततेनुसार (Based on Universal Applicability)

- **सार्वत्रिक मूल्ये (Universal Values):** ही अशी मूल्ये आहेत जी विविध संस्कृती, समाज आणि कालखंडात संपूर्ण मानवजातीसाठी स्वाभाविकपणे चांगली आणि इष्ट म्हणून ओळखली जातात आणि स्वीकारली जातात.

- उदाहरणे:

- **मानवी प्रतिष्ठा (Human Dignity):** सामाजिक दर्जा, लिंग किंवा पार्श्वभूमी काहीही असली तरी प्रत्येक व्यक्तीची नैसर्गिक किंमत आणि योग्य आदर ओळखणे.
- **समानता (Equality):** सर्व व्यक्तींना न्याय्यपणे वागवणे, कायदानुसार समान हक्क, संधी आणि संरक्षण सुनिश्चित करणे.

- **न्याय (Justice):** निष्पक्षता, तटस्थता जपून, विशेषतः उपेक्षितांच्या, प्रत्येक व्यक्तीच्या हक्कांचे संरक्षण करणे.
 - **अहिंसा (Non-violence):** शांततापूर्ण सहअस्तित्व वाढवणे आणि शारीरिक किंवा भावनिक हानी न करता संघर्ष सोडवणे.
 - **करुणा (Compassion):** इतरांच्या दुःखाबद्दल सखोल काळजी घेणे आणि त्यांचे दुःख कमी करण्यासाठी सक्रियपणे प्रयत्न करणे.
 - **सापेक्ष (प्रसंगानुरूप) मूल्ये (Relative (Contextual) Values):** ही मूल्ये विशिष्ट सांस्कृतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक किंवा परिस्थितीनुसार तयार होतात आणि ती समुदाय किंवा परिस्थितीनुसार बदलू शकतात.
 - उदाहरणे:
 - **पोशाख संहिता किंवा विधी (चालीरीती) (Dress codes or rituals (customs)):** नम्रता, ओळख, परंपरेचा आदर किंवा सामुदायिक संबंधांची अंतर्निहित मूल्ये दर्शवतात.
 - **आहारविषयक नियम (Dietary norms):** शुद्धता, अहिंसा, धार्मिक निष्ठा किंवा पर्यावरणीय जबाबदारी दर्शवू शकतात.
 - **कुटुंब रचना (Family structures):** सामूहिकवाद, परस्परावलंबित्व, वडीलधाऱ्यांचा आदर (संयुक्त कुटुंबात) किंवा वैयक्तिक स्वायत्तता (विभक्त कुटुंबात) यांसारखी मूल्ये दर्शवतात.
 - **अधिकाराप्रती दृष्टिकोन (Attitudes toward authority):** श्रेणीबद्धता, आदर, शिस्त किंवा स्वातंत्र्य यांसारखी मूल्ये दर्शवतात.
 - **जबाबदारी (Responsibility):** स्वतःच्या कृतींची जबाबदारी घेणे आणि कुटुंब व स्वतःप्रतीची कर्तव्ये पार पाडणे.
 - **व्यावसायिक मूल्ये (Professional Values):** ही मूल्ये एखाद्याच्या व्यावसायिक भूमिकेतील नैतिक वर्तनाला मार्गदर्शन करतात, कामाच्या ठिकाणी क्षमता, जबाबदारी आणि निष्पक्षता सुनिश्चित करतात.
 - उदाहरणे:
 - **उत्तरदायित्व (Accountability):** स्वतःच्या व्यावसायिक निर्णयांची आणि कृतींची जबाबदारी घेणे, चुका किंवा अपयशाचे परिणाम स्वीकारणे.
 - **पारदर्शकता (Transparency):** निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियांमध्ये, विशेषतः आर्थिक, प्रशासकीय किंवा कार्यात्मक बाबींमध्ये, खुलेपणा राखणे.
 - **तटस्थता (Neutrality):** अधिकृत कर्तव्ये पार पाडताना वैयक्तिक पूर्वाग्रह टाळणे, विशेषतः सार्वजनिक सेवा किंवा प्रशासनात.
 - **क्षमता (Competence):** व्यावसायिक भूमिकांमध्ये अपेक्षित असलेली आवश्यक कौशल्ये, ज्ञान आणि कार्यप्रदर्शन मानके राखणे.
 - **गोपनीयता (Confidentiality):** व्यावसायिक संवादादरम्यान सोपवलेल्या संवेदनशील माहितीचे संरक्षण करणे.
 - **सार्वजनिक मूल्ये (Public Values):** ही मूल्ये मोठ्या समाजाशी व्यवहार करताना किंवा सार्वजनिक अधिकार आणि जबाबदारीच्या पदांवर असताना वर्तनाला मार्गदर्शन करतात.
 - उदाहरणे:
 - **कायद्याचे राज्य (Rule of Law):** सर्व कृती कायदेशीर आणि घटनात्मक तत्वांच्या अनुषंगाने आहेत याची खात्री करणे.
 - **समानता (Equity):** संसाधने आणि संधींचे न्याय्य वाटप करणे, विशेषतः वंचित गटांवर विशेष लक्ष देणे.
 - **सार्वजनिक कल्याण (Public Welfare):** सामान्य लोकांच्या कल्याणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या कृती आणि धोरणांना प्राधान्य देणे.
 - **राजकीय तटस्थता (Political Neutrality):** राजकीय दबाव किंवा संलग्नता ऐवजी योग्यता आणि कायद्यावर आधारित निर्णय घेणे.
 - **सेवाभिमुखता (Service Orientation):** सहानुभूती, कार्यक्षमता आणि सचोटीने जनतेची सेवा करण्याची वचनबद्धता दर्शवणे.
४. लागू होण्याच्या व्याप्तीनुसार (Based on Scope of Application)
- **वैयक्तिक मूल्ये (Personal Values):** ही मूल्ये व्यक्तीच्या खाजगी जीवनातील वर्तनाला मार्गदर्शन करतात, वैयक्तिक निर्णय, सवयी आणि परस्परसंवादाला आकार देतात.
 - उदाहरणे:
 - **सचोटी (Integrity):** बाह्य उत्तरदायित्व नसलेल्या खाजगी परिस्थितीतही वैयक्तिक नैतिक तत्वांचे सातत्याने पालन करणे.
 - **प्रामाणिकपणा (Honesty):** वैयक्तिक नातेसंबंध आणि निर्णयांमध्ये खरे बोलणे आणि पारदर्शक असणे.
 - **आत्म-शिस्त (Self-discipline):** दीर्घकालीन वैयक्तिक ध्येये साध्य करण्यासाठी इच्छा आणि प्रवृत्तींवर नियंत्रण ठेवणे.
 - **कृतज्ञता (Gratitude):** स्वतःच्या वैयक्तिक जीवनातील इतरांचे समर्थन, दयाळूपणा आणि योगदानाची प्रशंसा करणे आणि त्यांची कबुली देणे.
 - **मानवी मूल्यांचे महत्त्व (Importance of Human Values)**
 - **नैतिक आचरणाचा आधार (Foundation of Ethical Conduct):** मानवी मूल्ये एक आंतरिक दिशादर्शक म्हणून कार्य

करतात, जे व्यक्तींना योग्य आणि अयोग्य यातील फरक ओळखण्यास मार्गदर्शन करतात आणि वैयक्तिक, व्यावसायिक तसेच सार्वजनिक जीवनात नैतिक वर्तन सुनिश्चित करतात.

- **चारित्र्य आणि व्यक्तिमत्त्वाचे घडण (Formation of Character and Personality):** प्रामाणिकपणा, करुणा आणि सचोटी यांसारखी मूल्ये एखाद्याच्या नैतिक चारित्र्याला आकार देतात आणि दीर्घकालीन वैयक्तिक विकासावर परिणाम करतात, ज्यामुळे इतरांकडून विश्वास आणि आदर निर्माण होतो.
- **सामाजिक सलोखा आणि एकोपा (Social Harmony and Cohesion):** सहिष्णुता, आदर आणि न्याय यांसारखी सामायिक मूल्ये बहुलवादी समाजात शांततापूर्ण सहजीवन सक्षम करतात, संघर्ष कमी करतात आणि परस्पर सामंजस्य वाढवतात.
- **संस्थांवरील सार्वजनिक विश्वास (Public Trust in Institutions):** प्रशासन आणि कारभारात, उत्तरदायित्व, पारदर्शकता आणि निष्पक्षता यांसारख्या मानवी मूल्यांचे पालन केल्याने सार्वजनिक संस्था आणि लोकशाही प्रणालींवरील नागरिकांचा विश्वास वाढतो.
- **भावनिक आणि मानसिक कल्याण (Emotional and Psychological Well-being):** कृतज्ञता, क्षमाशीलता आणि सहानुभूती यांसारख्या मूल्यांचा सराव केल्याने आंतरिक शांती वाढते, ताण कमी होतो आणि भावनिक लवचिकता मजबूत होते.
- **संघर्ष निवारण (Conflict Resolution):** मूल्ये संवाद, करुणा आणि निष्पक्षता यांद्वारे वाद सोडवण्यासाठी नैतिक आधार प्रदान करतात, हिंसा किंवा शत्रुत्व टाळतात.
- **शाश्वत विकास आणि सामाजिक न्याय (Sustainable Development and Social Justice):** समानता, पर्यावरणीय जबाबदारी आणि आंतरपिढीगत न्याय यांसारखी मूल्ये भविष्यातील पिढ्यांचे हित जपताना सर्वसमावेशक विकास सुनिश्चित करतात.
- **नेतृत्व आणि प्रशासन (Leadership and Governance):** मानवी मूल्यांवर आधारित नैतिक नेतृत्व हे सुनिश्चित करते की अधिकाराचा वापर जबाबदारीने केला जातो, निर्णय न्याय्यपणे घेतले जातात आणि वैयक्तिक फायद्यापेक्षा सार्वजनिक हिताला प्राधान्य दिले जाते.
- **खाजगी आणि सार्वजनिक नीतीशास्त्रामधील दुवा (Link Between Private and Public Ethics):** मजबूत वैयक्तिक मूल्ये खाजगी आणि सार्वजनिक भूमिकांमध्ये वर्तनाची सुसंगतता सुनिश्चित करतात, हिताचे संघर्ष कमी करतात आणि सचोटी वाढवतात.
- **सार्वत्रिक प्रासंगिकता (Universal Relevance):** मानवी मूल्यांमधील काही गाभा (उदा. प्रतिष्ठा, करुणा, अहिंसा) सार्वत्रिकरित्या ओळखले जातात, जे जागतिक सहकार्य आणि आंतरराष्ट्रीय नीतीशास्त्र यासाठी समान आधार प्रदान करतात.

मूल्ये रुजवण्यात कुटुंब, समाज आणि शैक्षणिक संस्थांची भूमिका (Role of Family Society and Educational Institutions in Inculcating Values)

मूल्य रुजवणे म्हणजे काय? (What is Value Inculcation?) मूल्य रुजवणे म्हणजे नैतिक तत्त्वे, नीतीविषयक नियम आणि मानवी वर्तनाला मार्गदर्शन करणाऱ्या सामाजिक जबाबदाऱ्या आत्मसात करण्याची प्रक्रिया होय. कुटुंब, समाज आणि शैक्षणिक संस्था या नैतिक विकासातील प्राथमिक घटक म्हणून कार्य करतात.

१. कुटुंबाची भूमिका (Role of Family)

- **मूल्य सामाजिकीकरणाचा प्राथमिक स्रोत (Primary source of value socialization):** कुटुंब हे पहिले आणि सर्वात जिव्हाळ्याचे वातावरण आहे जिथे मूल निरीक्षण आणि अनुकरणाद्वारे प्रामाणिकपणा, सहानुभूती, शिस्त, आदर आणि जबाबदारी यांसारखी मूलभूत मूल्ये शिकते.
- **सांस्कृतिक आणि नैतिक परंपरांचे हस्तांतरण (Transmission of cultural and moral traditions):** कुटुंब एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सांस्कृतिक विश्वास, धार्मिक प्रथा, नैतिक चालीरीती आणि सामाजिक नियम हस्तांतरित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
- **भावनिक बुद्धिमत्ता आणि सहानुभूतीचा विकास (Development of emotional intelligence and empathy):** घनिष्ठ कौटुंबिक संबंध मुलांना वैयक्तिक परस्परसंवादात करुणा, संवेदनशीलता आणि संघर्ष निवारण शिकण्यास मदत करतात.
- **घडणीच्या वर्षांमध्ये नैतिक मार्गदर्शन (Moral guidance during formative years):** पालक आदर्श म्हणून कार्य करतात, मुलांना केवळ सूचनांद्वारेच नव्हे, तर त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील नैतिक वर्तनातून योग्य आणि अयोग्य शिकवतात.
- **नैतिक कोंडीच्या वेळी आधार प्रणाली (Support system during ethical dilemmas):** व्यक्तींना आयुष्यात नंतर कठीण नैतिक निर्णयांना सामोरे जावे लागते तेव्हा कुटुंब अनेकदा भावनिक आणि नैतिक आधार प्रदान करते.
- **मूल्ये रुजवण्यात कुटुंबाची भूमिका दर्शवणारी उदाहरणे:**

१. **छत्रपती शिवाजी महाराज आणि राजमाता जिजाऊ:** राजमाता जिजाऊंनी बाल शिवाजी महाराजांना भारतीय महाकाव्ये, आध्यात्मिक मार्गदर्शन आणि नैतिक शिक्षणाच्या माध्यमातून धैर्य, देशभक्ती, नेतृत्वगुण, धर्मनिष्ठा आणि न्यायाची मूल्ये शिकवली. या सुरुवातीच्या नैतिक संस्कारांमुळेच शिवाजी महाराज पुढे एक न्यायप्रिय आणि दूरदृष्टीचे शासक म्हणून उदयास आले.

२. **साने गुरुजी:** महान समाजसुधारक आणि शिक्षक साने गुरुजींनी अनेकदा सांगितले आहे की, त्यांच्या आईचे त्याग आणि नैतिक शिस्त यांनी त्यांना सेवा, करुणा आणि सामाजिक न्यायासाठी, विशेषतः वंचितांसाठी, आयुष्यभर कटिबद्ध राहण्याची प्रेरणा दिली.

३. **डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम:** डॉ. कलाम यांनी त्यांच्या वडिलांच्या जैनुलब्दीन यांच्या साधेपणा, प्रामाणिकपणा, आध्यात्मिक शिस्त आणि निस्वार्थ वृत्तीमुळेच त्यांच्यातील नम्रता, सचोटी, कठोर परिश्रम आणि राष्ट्रसेवेची मूल्ये विकसित झाली असे नमूद केले आहे.

२. समाजाची भूमिका (Role of Society)

- **सामूहिक नैतिक नियमांचे दृढीकरण (Reinforcement of collective ethical norms):** समाज सांस्कृतिक संस्था, परंपरा, चालीरीती आणि सामूहिक अपेक्षांद्वारे मूल्यांना आकार देतो, जे स्वीकारार्ह नैतिक वर्तन निश्चित करतात.
- **समवयस्क गट आणि सामुदायिक जाळ्यांचा प्रभाव (Influence of peer groups and community networks):** मित्र, शेजारी आणि सामाजिक संस्थांसोबतचे संवाद व्यक्तींच्या प्रामाणिकपणा, सहकार्य आणि सामाजिक जबाबदारी यांबद्दलच्या दृष्टिकोनावर परिणाम करतात.
- **माध्यमे आणि सार्वजनिक चर्चेची भूमिका (Role of media and public discourse):** समाज साहित्य, चित्रपट, समाजमाध्यमे, सार्वजनिक चर्चा आणि बातम्यांद्वारे मूल्यांचे संप्रेषण करतो, ज्यामुळे नैतिक मानके मजबूत किंवा कमकुवत होऊ शकतात.
- **वर्तनासाठी सामाजिक मान्यता किंवा नामंजुरी (Social approval or disapproval of conduct):** व्यक्ती अनेकदा सामाजिक स्वीकृतीच्या बक्षीसांच्या किंवा अनैतिक वर्तनासाठी सामाजिक निर्बंधांच्या भीतीमुळे मूल्यांचे आंतरिककरण करतात.
- **समुदाय-आधारित नैतिक शिक्षण (Community-based moral learning):** समाजसेवा, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि नागरी उपक्रमांमधील सहभाग सामूहिक कल्याण, सहिष्णुता आणि परस्पर आदराची मूल्ये वाढवतो.
- **मूल्ये रुजवण्यात समाजाची भूमिका दर्शवणारी उदाहरणे:**

१. **मावळिनोग गाव (मेघालय) – "आशियातील सर्वात स्वच्छ गाव"** या गावात संपूर्ण समुदाय स्वच्छतेला एक सामायिक सामाजिक जबाबदारी म्हणून सामूहिकरित्या अंमलात आणतो, ज्यामुळे मजबूत नागरी शिस्त, पर्यावरणीय व्यवस्थापन आणि सहभागी सामुदायिक नीतीशास्त्र विकसित होते. सामाजिक नियम, समवयस्क निरीक्षण आणि सामूहिक अभिमान बाह्य अंमलबजावणीशिवाय शाश्वत स्वच्छता सुनिश्चित करतात.

२. **खाप पंचायती (नकारात्मक उदाहरण)** उत्तर भारतातील काही भागांमध्ये खाप पंचायती सन्मानार्थ हत्या (honor killings) आणि जाती-अंतर्विवाह (caste-endogamy) यांसारख्या प्रतिगामी नियमांची अंमलबजावणी करतात. हे दर्शवते की, समाज जर चुकीच्या मार्गावर गेला, तर तो भेदभावपूर्ण, अनैतिक आणि दडपशाहीची मूल्ये कशी वाढवू शकतो, ज्यामुळे पुरोगामी सामाजिक सुधारणांचे महत्त्व अधोरेखित होते.

३. शैक्षणिक संस्थांची भूमिका (Role of Educational Institutions)

- **संरचित नैतिक शिक्षण (Structured moral education):** शाळा आणि महाविद्यालये अभ्यासक्रमाद्वारे नैतिक सिद्धांत, नागरिक कर्तव्ये आणि नैतिक कोंडी (dilemmas) औपचारिकपणे शिकवतात, ज्यामुळे चिंतनशील नैतिक तर्कशक्ती वाढते.
- **चिकित्सक विचार आणि नैतिक निर्णयांचा विकास (Development of critical thinking and ethical**

judgment): शैक्षणिक संस्था वादविवाद, संवाद आणि नैतिक विश्लेषणाला प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतंत्र आणि तत्त्वनिष्ठ नैतिक भूमिका घेण्यास सक्षम करते.

- **नैतिक आदर्श म्हणून शिक्षकांचा प्रभाव (Influence of teachers as moral exemplars):** शिक्षक दुय्यम पालक म्हणून कार्य करतात, त्यांच्या वर्तनात सचोटी, निष्पक्षता आणि व्यावसायिकता दर्शवतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या नैतिक विकासावर परिणाम होतो.
- **समावेशक नैतिक वातावरणाची निर्मिती (Creation of an inclusive ethical environment):** विविधता, लैंगिक समानता, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय जबाबदारीसाठी आदर शाळेतील पद्धती आणि संस्थात्मक धोरणांद्वारे विकसित केला जाऊ शकतो.
- **नागरिक जबाबदारीला प्रोत्साहन (Promotion of civic responsibility):** विद्यार्थी परिषद, एन.एस.एस. (NSS), एन.सी.सी. (NCC) आणि इतर अभ्यासक्रमेतर उपक्रमांमधील सहभाग नेतृत्व, उत्तरदायित्व आणि सेवाभिमुख मूल्यांना प्रोत्साहन देतो.
- **मूल्ये रुजवण्यात शैक्षणिक संस्थांची भूमिका दर्शवणारी उदाहरणे:**

१. **नवोदय विद्यालये (१९८६ पासून, देशभरात)** नवोदय विद्यालये ग्रामीण भागातील विविध पार्श्वभूमीच्या विद्यार्थ्यांना गुणवत्ता-आधारित, पूर्णतः निवासी वातावरणात शिकण्यासाठी एकत्र आणून सामाजिक एकात्मता, समानता आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे विविधता, सहिष्णुता, शिस्त आणि समान संर्धीची मूल्ये रुजतात.

२. **डॉ. बी. आर. आंबेडकर – कोलंबिया विद्यापीठ आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स** डॉ. आंबेडकरांचे कोलंबिया आणि एल.एस.ई. (LSE) येथील शिक्षणामुळे त्यांना स्वातंत्र्य, समानता, न्याय, वैयक्तिक प्रतिष्ठा आणि संविधानवाद (constitutionalism) या कल्पनांशी परिचय झाला. या संस्थांनी सामाजिक न्याय, कायदेशीर सुधारणा आणि वंचितांच्या हक्कांसाठी त्यांच्या आयुष्यभराच्या नैतिक वचनबद्धतेला खोलवर आकार दिला, जे भारताच्या संविधानाचा पाया बनले.

मूल्यांचे गतिमान स्वरूप (Dynamic Nature of Values)

- **मूल्ये काळानुसार आणि संदर्भानुसार विकसित होतात (Values evolve over time and context):**
 - मूल्ये स्थिर नसतात; समाज, संस्कृती, तंत्रज्ञान आणि जागतिक वास्तविकता विकसित होत असताना ती बदलतात. जे एकेकाळी नैतिक म्हणून स्वीकारले जात होते, ते नंतर अनैतिक मानले जाऊ शकते आणि याउलटही.
- **सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय बदलांद्वारे प्रभावित (Influenced by social, economic and political changes):**
 - अर्थव्यवस्थेतील बदल (औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण), राजकारण (लोकशाही, क्रांती) आणि समाजात (शहरीकरण, शिक्षण) सामूहिक मूल्यांमध्ये बदल घडवतात.

- **उदाहरण:** महिला हक्क चळवळींमुळे आणि बदलत्या सामाजिक भूमिकांमुळे लैंगिक समानतेच्या मूल्याला जागतिक स्तरावर महत्त्व प्राप्त झाले आहे.
- **सांस्कृतिक संवाद आणि जागतिकीकरणाचा प्रभाव (Impact of cultural interaction and globalization):**
 - जागतिक संस्कृतींच्या संपर्कात आल्याने संकरित मूल्य प्रणाली तयार होते, जिथे पारंपरिक आणि आधुनिक मूल्ये एकत्र अस्तित्वात असतात, काहीवेळा ती संघर्ष करतात किंवा एकमेकांना बळकट करतात.
 - **उदाहरण:** आधुनिक शहरी दबावाखाली पारंपरिक संयुक्त कुटुंब मूल्ये विभक्त कुटुंब रचनांना अनुकूल बनत आहेत.
- **तांत्रिक प्रगती मूल्यांना नव्याने आकार देत आहे (Technological advancements reshaping values):**
 - नवीन तंत्रज्ञान नवीन नैतिक आव्हाने निर्माण करते जे सामाजिक मूल्यांची पुनर्व्याख्या करतात.
 - **उदाहरण:** कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि पाळत ठेवणाऱ्या भांडवलशाहीच्या युगात डेटा गोपनीयता आणि डिजिटल नीतीशास्त्र महत्त्वपूर्ण बनले आहे.
- **कायदेशीर आणि संस्थात्मक विकास मूल्यांवर परिणाम करतात (Legal and institutional developments influencing values):**
 - कायदेशीर सुधारणा अनेकदा विकसित नैतिक मानके दर्शवतात आणि सामाजिक स्तरावर मूल्य बदलांना हातभार लावतात.
 - **उदाहरण:** भारतातील कलम ३७७ (समलैंगिकता) चे गुन्हेगारीकरण रद्द करणे हे LGBTQ+ (एलजीबीटीक्यू+) हक्कांसाठी सामाजिक मूल्यांमध्ये बदल दर्शवते.
- **मूल्य प्रणालींमधील पिढीगत फरक (Generational differences in value systems):**
 - प्रत्येक पिढी त्यांच्या अनुभव, शिक्षण आणि सामाजिक वास्तवाच्या संपर्कात येण्यानुसार वेगवेगळ्या मूल्यांना प्राधान्य देऊ शकते.
 - **उदाहरण:** वडीलधान्या पिढ्या निष्ठा आणि कर्तव्याला प्राधान्य देत असताना, तरुण लोक वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि नाविन्यपूर्णतेला महत्त्व देऊ शकतात.
- **संकट आणि प्रतिकूलतेला प्रतिसाद (Response to crisis and adversity):**
 - राष्ट्रीय किंवा जागतिक संकटांना (साथीचे रोग, युद्धे, आर्थिक मंदी) प्रतिसाद म्हणून मूल्ये बदलू शकतात, ज्यामुळे समाजांना त्यांच्या प्राधान्यांचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास भाग पडते.
 - **उदाहरण:** कोविड-१९ साथीच्या रोगाने सार्वजनिक आरोग्य, सामुदायिक समर्थन, लवचिकता आणि सहानुभूती यांसारख्या मूल्यांवर जगभरात भर दिला.
- **गतिमान परंतु मुख्य मानवी तत्त्वांमध्ये रुजलेली (Dynamic but rooted in core human principles):**

- अनेक मूल्ये बदलत असली तरी, प्रामाणिकपणा, न्याय, करुणा आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर यांसारखी काही मूलभूत नैतिक तत्त्वे काळ आणि संस्कृतीनुसार तुलनेने स्थिर राहतात.

मूल्य संकट (Crisis of Values)

मूल्य संकट म्हणजे अशी परिस्थिती जिथे प्रामाणिकपणा, सचोटी, सहानुभूती आणि न्याय यांसारख्या मूलभूत नैतिक तत्त्वांकडे वाढत्या प्रमाणात दुर्लक्ष केले जाते किंवा त्यांची तडजोड केली जाते. आजच्या जगात, भौतिकवाद, वाढते स्वार्थ, राजकीय ध्रुवीकरण आणि कमकुवत संस्थात्मक उत्तरदायित्व यामुळे सामायिक नैतिक मानके कमी झाली आहेत. यामुळे भ्रष्टाचार, असमानता, संस्थांवरिल विश्वासाचा अभाव आणि सामाजिक संघर्ष निर्माण होतो, ज्यामुळे मूल्य-आधारित नेतृत्व आणि नैतिक प्रशासन पूर्वीपेक्षा अधिक तातडीचे बनले आहे.

१. वैयक्तिक स्तरावर (At Individual Level)

- **अपेक्षा आणि नीतीशास्त्र यांच्यातील संघर्ष (Conflict between ambition and ethics):**
 - व्यक्ती अशा परिस्थितींना सामोऱ्या जातात जिथे वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा, जलद यशाची इच्छा किंवा स्पर्धात्मक दबाव त्यांना अनैतिक निवडींकडे ढकलतात, जरी त्यांना माहित असले की अशा कृती त्यांच्या नैतिक मूल्यांचे उल्लंघन करतात.
 - **उदाहरण:** २०१६ च्या हरियाणा लोकसेवा आयोगाच्या पेपरफुटी घोटाळ्यात, उमेदवारांनी करिअरच्या महत्त्वाकांक्षेसाठी नैतिक तत्त्वांचा त्याग करून सरकारी नोकऱ्या मिळवण्यासाठी गैरमार्गाचा अवलंब केला.
- **स्वार्थी वृत्तीचा उदय (Emergence of self-centered attitudes):**
 - आधुनिक ग्राहक संस्कृती सहानुभूती, करुणा आणि इतरांप्रती जबाबदारीपेक्षा स्वार्थ, भौतिक लाभ आणि वैयक्तिक प्रगतीला अधिकाधिक प्रोत्साहन देते.
 - **उदाहरण:** रोज व्हॅली चिट फंड घोटाळ्यासारख्या धोकादायक पॉन्झी योजनांमध्ये गुंतवणूक करणारे लोक नैतिक आर्थिक जबाबदारीपेक्षा वैयक्तिक नफ्याला प्राधान्य देतात, जरी अशा योजना असुरक्षित गुंतवणूकदारांचे शोषण करत असल्या तरी.
- **आंतरिक नैतिक दिशादर्शकाचे कमकुवत होणे (Weakening of internal moral compass):**
 - कार्यस्थळे, राजकारण किंवा माध्यमांमध्ये सभोवतालच्या वारंवार अनैतिक वर्तनाच्या संपर्कात आल्याने वैयक्तिक नैतिक निर्णय हळूहळू कमी होतो, ज्यामुळे व्यक्ती चुकीच्या गोष्टींना सामान्य म्हणून स्वीकारतात.
 - **उदाहरण:** आयएल अँड एफएस (IL&FS) आर्थिक घोटाळ्यात, अनेक कर्मचाऱ्यांनी अनैतिक पद्धतींमध्ये भाग घेणे सुरूच ठेवले कारण वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी असे वर्तन सामान्य केले होते.
- **व्यावसायिक भूमिकांमधील नैतिक कोंडी (Ethical dilemmas in professional roles):**

- व्यावसायिक अनेकदा परस्परविरोधी दबावांना सामोऱ्या जातात जिथे कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी राजकीय, सामाजिक किंवा संघटनात्मक मागणीमुळे निष्पक्षता, सचोटी किंवा न्याय यांवर तडजोड करावी लागू शकते.
- उदाहरण: विविध सिंचन घोटाळ्यांमध्ये, सार्वजनिक अधिकाऱ्यांनी राजकीय दबावाखाली निविदा प्रक्रियेत फेरफार करून लाडक्या कंत्राटदारांना लाभ मिळवून दिला.
- **मानसिक ताण आणि नैतिक दिशाभूल (Mental stress and ethical disorientation):**
 - जे व्यक्ती आपल्या मूल्यांचे उल्लंघन करतात किंवा सतत नैतिक संघर्षांना सामोऱ्या जातात त्यांना अनेकदा मानसिक ताण, अपराधीपणा आणि दीर्घकालीन भावनिक थकवा जाणवतो.
 - उदाहरण: हरियाणातील जमीन घोटाळे उघडकीस आणणारे आयएएस (IAS) अधिकारी अशोक खेमका यांना वारंवार बदल्या आणि छळाचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे त्यांना दीर्घकाळ व्यावसायिक आणि भावनिक ताण सहन करावा लागला.

२. सामाजिक स्तरावर (At Societal Level)

- **सामुदायिक एकजुटीचा क्षय (Erosion of community solidarity):**
 - शहरीकरण, व्यक्तिवाद आणि सामाजिक विखंडनामुळे पारंपरिक सामुदायिक बंध आणि सामूहिक जबाबदारी कमकुवत झाली आहे, ज्यामुळे संकटांच्या वेळी समाज कमी प्रतिसाद देणारा बनला आहे.
 - उदाहरण: २०२० मधील भारतातील स्थलांतरित कामगार संकटादरम्यान, सामुदायिक स्तरावरील आधार यंत्रणांच्या अभावामुळे लाखो अडकलेल्या कामगारांना प्रचंड अडचणींना सामोरे जावे लागले.
- **भ्रष्ट प्रथांचे सामान्यीकरण (Normalization of corrupt practices):**
 - लाचखोरी, पक्षपात आणि अप्रामाणिकपणा इतके नियमित झाले आहेत की त्यांना गंभीर नैतिक चुकांऐवजी स्वीकारार्ह 'शॉर्टकट' म्हणून पाहिले जाते.
 - उदाहरण: अनेक राज्यांमध्ये, नागरिक ड्रायव्हिंग लायसन्स किंवा मालमत्ता नोंदणीसाठी लाच देत असल्याचे उघडपणे मान्य करतात, याला व्यवस्थेचा एक अपरिहार्य भाग मानतात.
- **वाढती आर्थिक असमानता सामाजिक मूल्यांना कमी करत आहे (Growing economic inequality undermining social values):**
 - श्रीमंत आणि गरिबांमधील वाढती दरी असंतोष, सामाजिक तणाव आणि निष्पक्षता व न्यायाबद्दलचा संशय वाढवते.
 - उदाहरण: ऑक्सफॅम (Oxfam) २०२४ च्या अहवालानुसार, भारतातील सर्वोच्च १% लोकांकडे राष्ट्रीय संपत्तीच्या ४०% पेक्षा

जास्त संपत्ती आहे, तर लाखो लोक गरिबी आणि बेरोजगारीशी झगडत आहेत.

- **गुणवत्ता आणि निष्पक्षतेबद्दलचा अनादर (Disrespect for meritocracy and fairness):**
 - गुणवत्ता-आधारित प्रणालींचा क्षय झाल्यामुळे अशी धारणा निर्माण होते की वैयक्तिक संबंध, संपत्ती किंवा राजकीय आश्रय प्रतिभा किंवा कठोर परिश्रमापेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहेत.
 - उदाहरण: राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमधील अनेक भरती घोटाळे आणि 'बॅकडोर' नियुक्त्या दर्शवतात की कसे पक्षपात गुणवत्तेवर वरचढ ठरतो.
- **ओळख राजकारणातून वाढते सामाजिक विखंडन (Rising social fragmentation through identity politics):**
 - जात, धर्म किंवा भाषा यांच्या आधारावर वाढते राजकीय संघटन राष्ट्रीय एकात्मता कमकुवत करते आणि असहिष्णुता वाढवते.
 - उदाहरण: २०२० च्या दिल्ली दंगलींनी हे दर्शविले की कसे ओळख-आधारित राजकारण हिंसाचाराला प्रोत्साहन देऊ शकते आणि समुदायांमध्ये ध्रुवीकरण करू शकते.

३. बौद्धिक स्तरावर (At Intellectual Level)

- **नैतिक तर्कापेक्षा तांत्रिक कौशल्यांवर अधिक लक्ष (Excessive focus on technical skills over ethical reasoning):**
 - शैक्षणिक संस्था बाजार-आधारित तांत्रिक कौशल्यांना प्राधान्य देतात तर नैतिक प्रशिक्षणाकडे दुर्लक्ष करतात, ज्यामुळे व्यावसायिक नैतिक निर्णय घेण्यासाठी अपुरे तयार राहतात.
 - उदाहरण: येस बँक (Yes Bank) संकटात, उच्च कुशल आर्थिक व्यावसायिकांनी वैयक्तिक फायद्यासाठी प्रणालींमध्ये फेरफार केला, ज्यामुळे तांत्रिक क्षमतेसोबत नैतिक आधाराचा अभाव अधोरेखित झाला.
- **बौद्धिक अप्रामाणिकपणा आणि हाताळणी (Intellectual dishonesty and manipulation):**
 - काही संशोधक, सल्लागार आणि शिक्षणतज्ञ राजकीय किंवा कॉर्पोरेट हितसंबंधांची पूर्तता करण्यासाठी हेतुपुरस्सर डेटाची चुकीची माहिती देतात, ज्यामुळे ज्ञानाची सचोटी धोक्यात येते.
 - उदाहरण: वेदांता खाण प्रकरणात पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकन अहवालांमध्ये पर्यावरणीय नुकसान कमी दाखवण्यासाठी फेरफार करण्यात आला, ज्यामुळे कॉर्पोरेट हितसंबंधांना फायदा झाला.
- **स्वतंत्र चिकित्सक विचारांचा न्हास (Decline of independent critical thinking):**
 - सार्वजनिक बौद्धिक जागा वाढत्या प्रमाणात स्वतंत्र विचारांना परावृत्त करतात, जिथे वैचारिक अनुरूपता (ideological conformity) खरा वादविवाद आणि मुक्त चौकशीची जागा घेते.
 - उदाहरण: सोशल मीडिया अल्गोरिदम अनेकदा 'इको चेंबर्स' (echo chambers) तयार करतात जिथे वापरकर्त्यांना वारंवार समान मतांचा अनुभव येतो, ज्यामुळे विविध दृष्टिकोनांचा अनुभव

मर्यादित होतो आणि स्वतंत्र चिकित्सक विचारांसाठी संधी कमी होते.

• **अनैतिक कृतींना न्याय देण्यासाठी विकृत बौद्धिक कथांचा वापर (Use of distorted intellectual narratives to justify unethical actions):**

- अधिकार आणि न्यायाला कमी करणाऱ्या कृतींना कायदेशीर ठरवण्यासाठी गुंतागुंतीचे पण सदोष युक्तिवाद वापरले जातात, राष्ट्रीय किंवा सार्वजनिक हिताच्या नावाखाली अनैतिक वर्तन लपवले जाते.
- **उदाहरण:** कलम ३७० रद्द केल्यानंतर जम्मू आणि काश्मीरमधील दीर्घकाळ चाललेली इंटरनेट बंदोबस्त उपाय म्हणून बचावला गेला, जरी मूलभूत हक्कांबद्दल नैतिक चिंता होत्या.

• **सार्वजनिक कथांमध्ये नैतिक चर्चेचा अभाव (Lack of ethical discourse in public narratives):**

- धोरणात्मक चर्चा अनेकदा आर्थिक किंवा राजकीय फायद्यांना प्राधान्य देतात, नैतिक परिणाम आणि दीर्घकालीन सामाजिक परिणामांकडे दुर्लक्ष करतात.
- **उदाहरण:** ओडिशामधील पोस्को (POSCO) प्रकल्पात औद्योगिक वाढीच्या चर्चांवर वर्चस्व होते, तर आदिवासी समुदायांच्या विस्थापनाला अपुरा नैतिक विचार मिळाला.

४. सांस्कृतिक स्तरावर (At Cultural Level)

• **संस्कृती आणि परंपरांचे व्यावसायिकीकरण (Commercialization of culture and traditions):**

- सांस्कृतिक उत्सव आणि धार्मिक प्रथा अनेकदा व्यावसायिक किंवा राजकीय हेतूसाठी वापरल्या जातात, ज्यामुळे त्यांचे मूळ नैतिक महत्त्व कमी होते आणि त्या केवळ प्रदर्शनाच्या वस्तू बनतात.
- **उदाहरण:** कुंभमेळा २०२१ साथीच्या रोगाच्या काळातही एक भव्य कार्यक्रम म्हणून जाहिरात करण्यात आला, ज्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य नीतीशाखापेक्षा राजकीय प्रदर्शनाला प्राधान्य दिले गेले.

• **जागतिक प्रभावाखाली स्थानिक नैतिक प्रणालींचा क्षय (Erosion of indigenous ethical systems under global influences):**

- साधेपणा, आत्मसंयम आणि सामुदायिक कल्याणामध्ये रुजलेली पारंपरिक नैतिक मूल्ये वाढत्या प्रमाणात जागतिक उपभोक्तावादी संस्कृतीमुळे झाकोळली जात आहेत.
- **उदाहरण:** संतुलन आणि आरोग्यावर भर देणारे पारंपरिक भारतीय आहार वेगाने फास्ट फूड संस्कृतीने बदलले जात आहेत, ज्यामुळे जीवनशैलीशी संबंधित रोगांना हातभार लागत आहे.

• **सांस्कृतिक ओळखीचा राजकीय वापर (Political exploitation of cultural identities):**

- धार्मिक, भाषिक किंवा सांस्कृतिक ओळखीचा वापर मतदारांचे ध्रुवीकरण करण्यासाठी वाढत्या प्रमाणात केला जातो, ज्यामुळे समावेशक आणि सुसंवादी सामाजिक नीतीशाखा कमी होते.
- **उदाहरण:** निवडणुकीसाठी संवेदनशील धार्मिक मुद्द्याचे राजकीयीकरण करणे हा याच प्रवृत्तीचा भाग आहे.

• **पिढ्यांमधील मूल्य संघर्ष (Value conflict between generations):**

- तरुण पिढ्या अनेकदा कठोर पारंपरिक नियम नाकारतात परंतु स्थिर पर्यायी मूल्य चौकट विकसित करण्यासाठी त्यांना संघर्ष करावा लागू शकतो, ज्यामुळे नैतिक गोंधळ निर्माण होतो.
- **उदाहरण:** विवाह पद्धती, करिअर निवड आणि कुटुंब रचनांमधील वेगाने होणारे बदल अनेकदा पालक आणि मुलांमध्ये मूल्य संघर्ष निर्माण करतात.

• **सांस्कृतिक नीतीशाखाचे वरवरचे पालन (Superficial observance of cultural ethics):**

- सांस्कृतिक विधी खरे नैतिक वचनबद्धतेऐवजी सामाजिक प्रतिमेसाठी केले जाऊ शकतात, ज्यामुळे मूल्ये केवळ प्रतीके बनतात, ज्यात कोणताही अर्थ नसतो.
- **उदाहरण:** आपत्ती निवारणादरम्यान जाहीर केलेल्या धर्मादाय देण्या काहीवेळा अस्सल करणेऐवजी जनसंपर्काचा एक व्यायाम बनतात.

५. राजकीय स्तरावर (At Political Level)

• **राजकीय नेतृत्वाचा नैतिक ऱ्हास (Moral decline of political leadership):**

- अनेक राजकीय नेते दीर्घकालीन नैतिक प्रशासन आणि तत्त्वनिष्ठ नेतृत्वापेक्षा निवडणुकीतील फायदा, अल्पकालीन लोकप्रियता आणि वैयक्तिक सत्तेला प्राधान्य देतात.
- **उदाहरण:** २०१९ नंतर महाराष्ट्रातील विधानसभा संकटात दिसून आलेली राजकीय फायद्यासाठी वारंवार पक्षांतर आणि पक्ष बदलण्याची वृत्ती संधीसाधू नेतृत्वाला दर्शवते.

• **संविधानिक नैतिकतेचे दमन (Subversion of constitutional morality):**

- राजकीय फायद्यासाठी संसदीय चर्चेला बगल देणे किंवा संस्थांना कमी लेखणे हे संविधानिक प्रशासनाच्या भावनेचे उल्लंघन करते.
- **उदाहरण:** २०२० मध्ये पुरेसा सल्लामसलत आणि सार्वजनिक चर्चा न करता कृषी कायद्यांचे पारित करणे हे या दमानाचे उदाहरण आहे.

• **उत्तरदायित्व यंत्रणांचे कमकुवत होणे (Weakening of accountability mechanisms):**

- राजकीय हस्तक्षेप किंवा संस्थात्मक कमतरतेमुळे 'वॉचडॉग' संस्था शक्तिशाली व्यक्तींना जबाबदार धरण्यात अनेकदा अपयशी ठरतात.

- उदाहरण: 'लोकपाल' एक वैधानिक भ्रष्टाचारविरोधी प्राधिकरण असूनही त्याची कमी कार्यक्षमता या उत्तरदायित्वाच्या कमतरतेवर प्रकाश टाकते.
- **वाढते ओळख-आधारित राजकारण (Rising identity-based politics):**
 - राजकारणी अनेकदा मतदारवर्ग मजबूत करण्यासाठी जात किंवा धार्मिक भेद वाढवतात, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सलोखा धोक्यात येतो.
 - उदाहरण: हाथरस सामूहिक बलात्कार प्रकरणादरम्यान जात-आधारित एकत्रीकरणामुळे न्यायापासून लक्ष विचलित होऊन ओळख राजकारणाकडे वळले.
- **सार्वजनिक संस्थांमधील तटस्थतेचा क्षय (Erosion of neutrality in public institutions):**
 - संविधानिक संस्था राजकीयदृष्ट्या पक्षपाती असल्याचे मानले गेल्यास त्यांच्या विश्वासाहतेचे संकट निर्माण होते, ज्यामुळे त्यांच्या निःपक्षपातीपणावरील सार्वजनिक विश्वास कमी होतो.
 - उदाहरण: काही अलीकडील राज्यांच्या निवडणुकांदरम्यान निवडणूक आयोगावर पक्षपातीपणाचे आरोप झाल्याने संस्थात्मक नीतीशास्त्राबद्दल चिंता वाढली.

६. जागतिक स्तरावर (At Global Level)

- **आर्थिक वाढीसाठी पर्यावरणीय नीतीशास्त्राकडे दुर्लक्ष (Neglect of environmental ethics for economic growth):**
 - जागतिक स्पर्धेमुळे राष्ट्रे अनेकदा दीर्घकालीन पर्यावरणीय जबाबदारीपेक्षा अल्पकालीन आर्थिक हितांना प्राधान्य देतात.
 - उदाहरण: COP28 मधील हवामान बदल वाटाघाटींदरम्यानही अनेक देशांनी जीवाश्म इंधन अनुदाने सुरू ठेवली, जे कमकुवत पर्यावरणीय नीतीशास्त्र दर्शवते.
- **संसाधन वितरण आणि संकट प्रतिसादात जागतिक अन्याय (Global injustice in resource distribution and crisis response):**
 - जागतिक संकटांच्या वेळी श्रीमंत राष्ट्रे अनेकदा त्यांच्या स्वतःच्या हितांना प्राधान्य देतात, ज्यामुळे असुरक्षित देश तोट्यात राहतात.
 - उदाहरण: गरीब देश संघर्ष करत असताना श्रीमंत राष्ट्रांनी कोविड-१९ लसींचा साठा करणे, यामुळे सखोल जागतिक नैतिक असमानता उघड झाली.
- **वाढते सैनिकीकरण शांतता नीतीशास्त्राला कमी करते (Rising militarization undermining peace ethics):**
 - राष्ट्रे शांततापूर्ण संघर्ष निवारणाऐवजी संरक्षण वाढ आणि शस्त्रस्पर्धेला प्राधान्य देतात, ज्यामुळे हिंसाचार आणि दुःख वाढते.
 - उदाहरण: दीर्घकाळ चाललेले रशिया-युक्रेन युद्ध दर्शवते की कसे भू-राजकीय शत्रुत्व जागतिक शांतता नीतीशास्त्राला झाकोळून टाकते.

● डिजिटल प्लॅटफॉर्म चुकीची माहिती पसरवतात (Digital platforms fostering misinformation):

- सोशल मीडिया चुकीच्या माहितीचा प्रजनन केंद्र बनला आहे, ज्यामुळे समाजात ध्रुवीकरण होते आणि लोकशाही प्रक्रिया कमकुवत होतात.
- उदाहरण: केंब्रिज अॅनालिटिका (Cambridge Analytica) घोटाळ्याने हे उघड केले की लक्षित चुकीच्या माहितीद्वारे मतदारांचे डेटा-आधारित हाताळणी लोकशाही निवडणुकांवर कसा परिणाम करते.

मूल्य संकटाची प्रकरण अभ्यास (Case Study to show crisis in values):

समाजमाध्यमे आणि 'रील' संस्कृतीत मूल्य संकट (Crisis of Values in Social Media and Reel Culture)

'रील्स' (reels) आणि लघु-व्हिडिओ प्लॅटफॉर्मच्या वाढीमुळे तात्काळ समाधान आणि स्व-प्रचाराची संस्कृती वाढीस लागली आहे, जिथे वैयक्तिक प्रसिद्धी अनेकदा नैतिक जबाबदारीपेक्षा वरचढ ठरते. 'इन्फ्लुएन्सर्स' (influencers) 'व्हायरल' (viral) मजकुराला प्राधान्य देतात, काहीवेळा चुकीची माहिती पसरवतात, भौतिकवादाचे उदात्तीकरण करतात किंवा अस्वास्थ्यकर प्रवृत्तींना प्रोत्साहन देतात. अल्गोरिदम-आधारित 'इको चेंबर्स' (echo chambers) पूर्वाग्रहांना बळकट करतात, ज्यामुळे चिकित्सक विचार आणि मुक्त संवाद मर्यादित होतो. सायबरबुलिंग (cyberbullying) आणि 'कॅन्सल कल्चर' (cancel culture) कमी होत जाणारी सहिष्णुता आणि सहानुभूती दर्शवते. 'डीपफेक्स' (deepfakes) सह माहिती हाताळण्याची सुलभता सार्वजनिक चर्चेतील विश्वास आणि प्रामाणिकपणाला आणखी कमी करते. ही डिजिटल परिसंस्था दर्शवते की, नैतिक सुरक्षा यंत्रणांशिवाय तांत्रिक प्रगती सध्याच्या मूल्य संकटाला कशी अधिक गडद करते.

प्रस्तावना (Introduction)

मूल्ये ही केवळ अमूर्त संकल्पना नाहीत; ती मानवी कृतींद्वारे सातत्याने घडवली जातात, नव्याने परिभाषित केली जातात आणि दृढ केली जातात. महान नेते, सुधारक आणि प्रशासक यांनी केवळ अस्तित्वात असलेली नैतिक मूल्ये जपली नाहीत, तर त्यांनी समाजासाठी नवीन नैतिक मापदंड निर्माण करण्यासाठी प्रचलित नियमांना अनेकदा आव्हान दिले. त्यांच्या जीवन आणि आचरणातून, ते चिरस्थायी आदर्श म्हणून कार्य करतात, जे मूल्ये वैयक्तिक वर्तनाला कसे मार्गदर्शन करू शकतात आणि सामूहिक सामाजिक प्रगतीवर कसा प्रभाव टाकू शकतात हे दर्शवतात.

१. छत्रपती शिवाजी महाराज

- **रणनीतिक दूरदृष्टी आणि व्यवहार्य राज्यकारभार (Strategic Foresight and Pragmatic Statecraft):**
 - शिवाजी महाराजांनी स्थिर आणि स्वतंत्र मराठा राज्य स्थापन करण्यासाठी दीर्घकालीन दृष्टी आणि योग्य मुत्सद्देगिरी तसेच लष्करी रणनीती यांचा संगम केला.
 - **उदाहरण:** त्यांनी गनिमी कावा, रणनीतिक किल्ले आणि विविध सत्तांशी केलेल्या आघाड्यांचा वापर हे त्यांच्या राज्याचे शक्तिशाली मुघल सैन्यापासून संरक्षण करताना डावपेच जुळवून घेण्याच्या क्षमतेचे निदर्शक आहे.
- **धार्मिक सहिष्णुता आणि धर्मनिरपेक्ष प्रशासन (Religious Tolerance and Secular Governance):**
 - ते एक निष्ठावान हिंदू असले तरी, त्यांनी सर्व धर्मांचा आदर केला आणि प्रशासनात सर्वसमावेशकता सुनिश्चित केली.
 - **उदाहरण:** सिद्दी इब्राहिम आणि काझी हैदर यांसारख्या मुस्लिमांना त्यांनी वरिष्ठ अधिकारी म्हणून नियुक्त केले; लष्करी मोहिमांमध्ये मुस्लिम धार्मिक स्थळांचा आदर केला, सक्तीचे धर्मांतर किंवा अपवित्र करणे टाळले.
- **लष्करी नीतीसंहिता (Code of Military Ethics):**
 - त्यांनी आपल्या सैन्यावर कठोर नैतिक आचारसंहिता लादली – मोहिमेदरम्यान महिला, नागरिक किंवा धार्मिक स्थळांना कोणतीही हानी पोहोचवू नये.
 - **उदाहरण:** सुरत जिंकल्यानंतर (१६६४), त्यांनी नागरिकांना हानी पोहोचवली नाही आणि मंदिरे, मशिदी, चर्चस यांना स्पर्शही केला नाही – समकालीन युद्धात हे दुर्मिळ होते.
- **लोककेंद्री प्रशासन आणि कल्याणकारी दृष्टिकोन (People-Centric Governance and Welfare Orientation):**
 - त्यांनी सामान्य लोकांच्या कल्याणाला प्राधान्य दिले, न्याय्य करप्रणाली, न्याय वितरण आणि सरंजामशाही उच्चभ्रूंकडून होणाऱ्या शोषणापासून संरक्षण सुनिश्चित केले.
 - **उदाहरण:** त्यांनी जहागीर आणि जरीब यांसारखे जाचक कर रद्द केले, रयतवारी प्रणालीद्वारे महसूल संकलन तर्कसंगत केले, राज्य आणि शेतकऱ्यांमध्ये थेट संबंध सुनिश्चित केले.

• विकेंद्रीकृत आणि उत्तरदायी प्रशासन (Decentralized and Accountable Administration):

- त्यांनी अष्टप्रधान मंडळ स्थापन केले – परिभाषित जबाबदाऱ्यांसह ८ मंत्र्यांचा एक गट, सामूहिक निर्णय घेणे आणि प्रशासकीय उत्तरदायित्व सुनिश्चित केले.
- **उदाहरण:** परराष्ट्र व्यवहार, संरक्षण, वित्त, अंतर्गत सुरक्षा यांसारख्या विशिष्ट क्षेत्रांची जबाबदारी या मंडळाकडे होती, जे तपासणी आणि संतुलनाच्या (checks and balances) सुरुवातीच्या प्रतिमानाला दर्शवते.

• वैयक्तिक धैर्य आणि नैतिक नेतृत्व (Personal Courage and Ethical Leadership):

- त्यांनी वैयक्तिक शौर्याने नेतृत्व केले, परंतु अनावश्यक रक्तपात कमी करण्यासाठी सावधगिरी बाळगली.
- **उदाहरण:** आग्र्याहून औरंगजेबाच्या कैदेतून (१६६६) त्यांची धाडसी सुटका वैयक्तिक धैर्य आणि प्रसंगावधान दर्शवते, अनावश्यक हिंसेचा अवलंब न करता.

२. महात्मा गांधी**• सत्य (Satya):**

- गांधीजींनी सत्याला देवच मानले. त्यांच्या मते, सत्य बोलणे आणि कृतीत त्याचे पालन करणे हे नैतिकतेचे सर्वोच्च स्वरूप होते.
- **उदाहरण:** त्यांच्या 'माझे सत्याचे प्रयोग' या आत्मचरित्रात, गांधीजींनी त्यांच्या वैयक्तिक अपयशांची स्पष्ट कबुली दिली (उदा. बालपणी त्यांनी भावाच्या बांगडीतून सोन्याचा तुकडा चोरल्याची कबुली), ज्यामुळे सत्याप्रती त्यांची आयुष्यभराची बांधिलकी दिसून येते.

• अहिंसा (Ahimsa):

- त्यांनी अहिंसेला केवळ शारीरिक हिंसेचा अभाव म्हणूनच नव्हे, तर विचारातही द्वेष आणि वाईट इच्छा टाळणे असे मानले.
- **उदाहरण:** १९२२ मध्ये, चौरीचौरा घटनेनंतर, जिथे आंदोलन करणाऱ्या गावकऱ्यांनी पोलीस ठाण्याला आग लावली आणि २२ पोलीसांची हत्या केली, गांधीजींनी तात्काळ संपूर्ण असहकार आंदोलन स्थगित केले. ब्रिटिश राजवटीविरोधात व्यापक जनआंदोलन सुरू असतानाही, त्यांनी राजकीय फायद्यांपेक्षा अहिंसेला प्राधान्य दिले, ज्यामुळे त्यांच्या नैतिक आचरणाप्रती अटूट बांधिलकी दिसून येते.

• आत्म-शिस्त आणि साधेपणा (Self-Discipline and Simplicity):

- त्यांनी स्वेच्छेने साधी जीवनशैली, किमान वस्तूंचा वापर, शाकाहार आणि स्वावलंबन स्वीकारले, ज्यामुळे इच्छांवर नैतिक संयम दर्शवला.
- **उदाहरण:** गांधीजींनी खादीचा अवलंब केला, स्वतः सूत कातले आणि साबरमती आश्रमातील एका साध्या झोपडीत राहिले,

ज्यामुळे स्वावलंबनाला प्रोत्साहन मिळाले आणि भौतिक अतिरेक नाकारला गेला.

- **नैतिक धैर्य (Moral Courage):**
 - धमक्या, टीका आणि कारावासाचा सामना करत असतानाही त्यांनी आपल्या तत्त्वांवर ठाम राहून नैतिक धैर्य दाखवले.
 - **उदाहरण:** भारत छोडो आंदोलनादरम्यान (१९४२), भारतामधून ब्रिटिशांना बाहेर काढण्याची मागणी केल्याबद्दल गांधीजींना तुरुंगात टाकण्यात आले, परंतु त्यांनी पूर्ण स्वातंत्र्याच्या मागणीशी कधीही तडजोड केली नाही.
- **उदाहरणातून नेतृत्व (Leadership by Example):**
 - गांधीजींचा असा विश्वास होता की, खरा नेता त्याने इतरांना जोपासण्याची वकिली करतो ती मूल्ये स्वतःमध्ये मूर्त स्वरूपात असली पाहिजेत.
 - **उदाहरण:** फाळणीनंतर झालेल्या जातीय दंगलींदरम्यान, कलकत्ता येथे (१९४७) गांधीजींनी जातीय सलोखा पुनर्संचयित करण्यासाठी उपवास केला, ज्यामुळे हिंदू आणि मुस्लिम दोघांनाही हिंसा थांबवण्यासाठी पटवले.
- **सहानुभूती आणि सर्वसमावेशकता (Empathy and Inclusiveness):**
 - गांधीजींनी दलित (ज्यांना त्यांनी हरिजन – ईश्वराची लेकरे म्हटले) यांसारख्या वंचित घटकांसह सर्वांची प्रतिष्ठा ओळखली.
 - **उदाहरण:** जातीभेद मोडून काढण्यासाठी त्यांनी स्वतः शौचालये साफ केली आणि मंदिरे व सार्वजनिक जीवनात त्यांच्या समावेशाला प्रोत्साहन देण्यासाठी दलित समुदायांसोबत जवळून काम केले.
- **रचनात्मक कार्य आणि तळागाळातील सक्षमीकरण (Constructive Work and Grassroots Empowerment):**
 - त्यांनी त्यांच्या नैतिक राजकारणाचा भाग म्हणून स्वच्छता, शिक्षण, ग्रामोद्योग आणि महिला सक्षमीकरण यांसारख्या सामुदायिक स्तरावरील सुधारणांवर भर दिला.
 - **उदाहरण:** सेवाग्रामसारख्या गावांमध्ये, गांधीजींनी स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थांची मॉडेल्स (प्रारूपे) स्थापित केली, ज्यात स्थानिक समुदायांना थेट सहभागी केले.

३. डॉ. बी. आर. आंबेडकर

- **सामाजिक न्याय आणि समानता (Social Justice and Equality):**
 - आंबेडकरांचा दृढ विश्वास होता की, जात, लिंग किंवा वर्ग यावर आधारित भेदभाव कायम असेपर्यंत कोणताही समाज स्वतःला न्यायपूर्ण म्हणू शकत नाही. त्यांच्यासाठी समानता ही नैतिक आणि संविधानिक गरज होती.
 - **उदाहरण:** त्यांनी १९२७ मध्ये महाड सत्याग्रह केला, ज्यात दलिताना सार्वजनिक पाण्याच्या स्रोतांमध्ये प्रवेश मिळण्याचा हक्क सांगितला. या चळवळीने रूढ असलेल्या जातीय उतरंडीला

आव्हान दिले आणि दलिताना प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे उद्दिष्ट ठेवले.

- **संविधानिक नैतिकता (Constitutional Morality):**
 - आंबेडकरांसाठी लोकशाही म्हणजे केवळ बहुमताचे राज्य नव्हते, तर वैयक्तिक हक्क आणि संविधानिक तत्त्वांचा आदर करणे होते. संस्थांनी संविधानिक मूल्यांच्या चौकटीत कार्य केले पाहिजे यावर त्यांनी भर दिला.
 - **उदाहरण:** संविधान मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून, त्यांनी मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि अल्पसंख्यांकांसाठी संरक्षण यांसारख्या तरतुदी समाविष्ट केल्या, ज्यामुळे समानता आणि न्याय कायदेशीर चौकटीत अंतर्भूत झाले.
- **तर्कशुद्धता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन (Rationality and Scientific Temper):**
 - त्यांनी तर्क आणि पुराव्याचा वापर करून अतार्किक परंपरांना, विशेषतः दडपशाही करणाऱ्या धार्मिक प्रथांना आव्हान देण्यास प्रोत्साहित केले.
 - **उदाहरण:** १९५६ मध्ये बौद्ध धर्म स्वीकारण्याचा त्यांचा निर्णय हा हिंदू समाजातील जात-आधारित भेदभावाला दिलेला तार्किक नकार होता, ज्यात त्यांनी समानता आणि मानवी प्रतिष्ठेशी सुसंगत असा धर्म निवडला.
- **प्रतिष्ठा आणि आत्मसन्मान (Dignity and Self-Respect):**
 - आंबेडकरांचा विश्वास होता की, वंचित समुदायांचे खरे सक्षमीकरण त्यांच्या प्रतिष्ठा आणि आत्मसन्मानाची पुनर्स्थापना करण्यापासून सुरू होते.
 - **उदाहरण:** दलित समुदायांना दिलेल्या भाषणांमध्ये, त्यांनी सातत्याने त्यांना "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" असे आवाहन केले, ज्यामुळे बाह्य सहानुभूतीवर अवलंबून राहण्याऐवजी आत्म-सक्षमीकरणावर भर दिला.
- **वैयक्तिक त्यागातून नेतृत्व (Leadership through Personal Sacrifice):**
 - आयुष्यभर पद्धतशीर भेदभाव आणि वैयक्तिक अपमानाला सामोरे जाऊनही, त्यांनी अथक परिश्रम आणि शैक्षणिक बुद्धिमत्तेमुळे लाखो लोकांचा आवाज बनून स्वतःला उंचावले.
 - **उदाहरण:** अस्पृश्य कुटुंबात जन्मलेले असल्याने, त्यांना शालेय शिक्षणादरम्यान तीव्र सामाजिक बहिष्काराला सामोरे जावे लागले, जसे की वर्गात बसण्याची किंवा सामान्य भांड्यातून पाणी पिण्याची परवानगी नसणे. तरीही, त्यांनी परदेशात (कोलंबिया विद्यापीठ, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स) उच्च शिक्षण घेतले आणि समाजसुधारणेचे नेतृत्व करण्यासाठी परत आले.
- **सर्वसमावेशक आर्थिक न्याय (Inclusive Economic Justice):**
 - आंबेडकरांनी हे ओळखले की, आर्थिक आणि सामाजिक लोकशाहीशिवाय राजकीय लोकशाही पोकळ राहील. त्यांनी सामाजिक कल्याण आणि संसाधनांच्या न्याय्य वितरणाची राज्य जबाबदारी असल्यावर भर दिला.

- **उदाहरण:** व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेचे कामगार सदस्य म्हणून, त्यांनी किमान वेतन, मातृत्व लाभ आणि कामगार कल्याण यासंबंधी कायदे सादर केले – जे त्यांच्या काळातील सामाजिक सुरक्षा कायद्यांच्या कितीतरी पुढे होते.

४. स्वामी विवेकानंद

- **आत्मविश्वास (Self-Confidence):**
 - विवेकानंदांचा दृढ विश्वास होता की, आंतरिक शक्ती आणि आत्मविश्वास हे वैयक्तिक आणि राष्ट्रीय परिवर्तनाची गुरुकिल्ली आहे. त्यांनी स्वतःवरील विश्वासाचा अभाव हे वैयक्तिक आणि सामाजिक दुर्बळतेचे मूळ कारण मानले.
 - **उदाहरण:** १८९३ च्या शिकागो येथील जागतिक धर्म संसदेत, तुलनेने अज्ञात असूनही, त्यांनी आत्मविश्वासाने जागतिक सभेला संबोधित केले, "अमेरिकेतील माझ्या बंधू आणि भगिनींनो," या शब्दांनी सुरुवात केली, ज्यामुळे श्रोत्यांना त्वरित मोहित केले आणि जागतिक स्तरावर भारताची आध्यात्मिक प्रतिष्ठा स्थापित केली.
- **विश्वबंधुत्व आणि धार्मिक सहिष्णुता (Universal Brotherhood and Religious Tolerance):**
 - त्यांनी असे प्रतिपादन केले की, सर्व धर्म एकाच अंतिम सत्याकडे घेऊन जाणारे भिन्न मार्ग आहेत. त्यांनी सांप्रदायिकता, धर्मांधता आणि धार्मिक असहिष्णुतेला विरोध केला.
 - **उदाहरण:** त्यांच्या शिकागो येथील भाषणांमध्ये, त्यांनी धर्मातील संकुचित वृत्तीचा निषेध केला आणि सर्व पंथांचा स्वीकार करण्याचे आवाहन केले, ज्यामुळे भारताच्या बहुलवादी संस्कृतीचा पाया रचला गेला.
- **मानवतेची सेवा (दरिद्र नारायण सेवा) (Service to Humanity (Daridra Narayana Seva)):**
 - त्यांनी शिकवले की, गरीब, रोगी आणि गरजूंची सेवा करणे हे पूजेचे सर्वोच्च स्वरूप आहे – "जीव हाच शिव आहे."
 - **उदाहरण:** भारतात परतल्यानंतर, त्यांनी रामकृष्ण मिशनची स्थापना केली, ज्याने शिक्षण, आरोग्यसेवा, आपत्ती निवारण आणि ग्रामीण विकास यांसारखे विविध परोपकारी उपक्रम हाती घेतले, ज्यामुळे आध्यात्मिक आदर्शांचे सामाजिक सेवेत रूपांतर झाले.
- **युवक सक्षमीकरण आणि राष्ट्रनिर्मिती (Youth Empowerment and Nation-Building):**
 - युवक हे राष्ट्रीय पुनरुत्थानाचे शिल्पकार आहेत असे त्यांना वाटत होते आणि त्यांच्या चारित्र्यनिर्मिती, शिस्त आणि नैतिक जबाबदारीच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला.
 - **उदाहरण:** त्यांचे प्रसिद्ध उद्गार – "उठा, जागे व्हा आणि ध्येय प्राप्त होईपर्यंत थांबू नका" – आजही युवकांना नैतिक राष्ट्रनिर्मितीसाठी प्रेरणा देतात.

● **आध्यात्मिकतेचे व्यावहारिक जीवनाशी एकीकरण (Integration of Spirituality with Practical Life):**

- त्यांनी सामाजिक कर्तव्यांपासून दूर पळणाऱ्या त्यागाच्या कल्पनेला नकार दिला, जगाच्या समस्यांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होणाऱ्या आध्यात्मिकतेचे समर्थन केले.
- **उदाहरण:** भारतीय शासक आणि उच्चभ्रू लोकांशी केलेल्या चर्चेत, त्यांनी सातत्याने त्यांना जनतेप्रती नैतिक जबाबदाऱ्या जपताना भौतिक प्रगती साधण्याचा सल्ला दिला.
- **सामाजिक समानता आणि श्रमाची प्रतिष्ठा (Social Equality and Dignity of Labour):**
 - त्यांनी जात-आधारित भेदभावाला आव्हान दिले, सर्वांसाठी शिक्षणाचे समर्थन केले आणि जात किंवा लिंग विचारात न घेता प्रत्येक मानवाची नैसर्गिक प्रतिष्ठा असल्यावर भर दिला.
 - **उदाहरण:** त्यांच्या भाषणांमध्ये आणि लेखनांमध्ये, त्यांनी वारंवार जाचक जातीय प्रथांवर टीका केली आणि वंचित गटांच्या सक्षमीकरणाचे समर्थन केले.

५. मदर तेरेसा (Mother Teresa)

- **करुणा आणि सहानुभूती (Compassion and Empathy):**
 - मदर तेरेसा यांनी आजारी, परित्यक्त (सोडून दिलेल्या) आणि मरणासन्न लोकांची काळजी घेऊन सखोल करुणा दर्शविली. कोणताही माणूस प्रेम किंवा काळजी न मिळाल्यामुळे मरू नये असे त्यांचे मत होते.
 - **उदाहरण:** त्यांनी कोलकाता येथे 'निर्मल हृदय' (Pure Heart) हे रुग्णालय सुरू केले, जिथे त्यांच्या जात, धर्म किंवा राष्ट्रीयत्व विचारात न घेता, मरणासन्न रुग्णांची प्रतिष्ठा, आराम आणि प्रेमाने काळजी घेतली जात असे.
- **निस्वार्थपणा आणि अपेक्षाविरहित सेवा (Selflessness and Service without Expectation):**
 - त्यांची सेवा पूर्णपणे निस्वार्थ होती, कोणतीही ओळख किंवा भौतिक बक्षीस न पाहता केली जात असे.
 - **उदाहरण:** १९७९ मध्ये नोबेल शांतता पुरस्कार जिंकूनही, त्यांनी गरिबी आणि नम्रतेचे जीवन जगले, मिळालेले प्रत्येक संसाधन गरजूंच्या सेवेसाठी समर्पित केले.
- **प्रत्येक मानवी जीवनाची प्रतिष्ठा (Dignity of Every Human Life):**
 - त्यांचा विश्वास होता की प्रत्येक जीवन, कितीही असुरक्षित किंवा उपेक्षित असले तरी, पवित्र आहे आणि काळजी घेण्यास योग्य आहे.
 - **उदाहरण:** त्यांनी स्वतः कुष्ठरोगी, परित्यक्त मुले आणि मरणासन्न व्यक्तींची काळजी घेतली, त्यांना कोणत्याही प्रतिष्ठित व्यक्तीला दिला जाईल त्याच आदराने वागवले.
- **हक्कांच्या नीतीशास्त्रापेक्षा सेवेचे नीतीशास्त्र (Ethics of Care over Ethics of Rights):**

- त्यांनी अशा नीतीशास्त्राचा सराव केला ज्यात केवळ कायदेशीर हक्कांच्या चर्चेपेक्षा काळजी, सहानुभूती आणि करुणेला प्राधान्य दिले जात असे.
- **उदाहरण:** कोलकाता येथील झोपडपट्ट्यांमध्ये त्यांचे अनेक उपक्रम असे होते ज्यात राज्य संस्था आणि समाजाने दुर्लक्ष केलेल्या लोकांनाही बिनशर्त काळजी पुरवली जात असे.
- **कृतीद्वारे शांत नेतृत्व (Silent Leadership by Action):**
 - वकिली किंवा वक्तृत्वाऐवजी, त्यांनी त्यांच्या सातत्यपूर्ण दैनंदिन कृतीद्वारे नेतृत्व केले, शांत उदाहरणातून लाखो लोकांना प्रेरणा दिली.
 - **उदाहरण:** 'मिशनरीज ऑफ चॅरिटी'चे (Missionaries of Charity) जागतिक जाळे कोणत्याही राजकीय मोहिमा किंवा जनआंदोलनांशिवाय तयार झाले – केवळ त्यांच्या सातत्यपूर्ण, नम्र कार्याची शक्ती होती.
- **सर्वसमावेशकता आणि भेदभावरहितता (Inclusiveness and Non-Discrimination):**
 - त्यांनी सर्व धार्मिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमीतील लोकांची सेवा केली, कोणत्याही पूर्वग्रहाला त्यांच्या मानवतावादी कार्यात हस्तक्षेप करू दिला नाही.
 - **उदाहरण:** 'मिशनरीज ऑफ चॅरिटी'ने कोणताही धर्म विचारात न घेता सर्व गरजू व्यक्तींचे स्वागत केले, कोलकाता आणि जगभरातील हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन आणि इतरांची समानतेने काळजी घेतली.

६. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम (Dr. A. P. J. Abdul Kalam)

- **सचोटी आणि प्रामाणिकपणा (Integrity and Honesty):**
 - डॉ. कलाम यांनी त्यांच्या व्यावसायिक आणि वैयक्तिक जीवनात सातत्याने उच्च नैतिक मानके जपली, कधीही त्यांच्या अधिकाराचा वैयक्तिक फायद्यासाठी गैरवापर केला नाही.
 - **उदाहरण:** भारताचे राष्ट्रपती म्हणून (२००२-२००७), त्यांनी 'ऑफिस ऑफ प्रॉफिट बिल' (Office of Profit Bill) पुनर्विचारासाठी परत पाठवले, ज्यामुळे राजकीय दबावा असूनही त्यांचा स्वतंत्र निर्णय दिसून आला.
- **नम्रता आणि सुलभ उपलब्धता (Humility and Accessibility):**
 - त्यांच्या प्रचंड वैज्ञानिक यश आणि सर्वोच्च संविधानिक पदावर असूनही, ते नम्र, सुलभ उपलब्ध आणि सामान्य नागरिकांशी खोलवर जोडलेले राहिले.
 - **उदाहरण:** ते अनेकदा विद्यार्थी आणि सामान्य लोकांच्या पत्रांना स्वतः उत्तर देत असत. ते शाळांमध्ये मुलांमध्ये बसून त्यांना मोठी स्वप्ने पाहण्यासाठी प्रेरणा देत असत.
- **वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि तर्कशुद्धता (Scientific Temper and Rationality):**
 - त्यांनी आध्यात्मिकतेला तर्कशुद्ध आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाशी

जोडले, शाश्वत प्रगतीसाठी विज्ञान आणि नीतीशास्त्र एकत्र असले पाहिजे असा त्यांचा विश्वास होता.

- **उदाहरण:** एक शास्त्रज्ञ म्हणून, त्यांनी वैज्ञानिक संशोधन आणि सार्वजनिक सेवेत नेहमीच पारदर्शकता, सांघिक कार्य आणि नैतिक जबाबदारीवर भर दिला.
- **करुणा आणि सार्वजनिक सेवाभिमुखता (Compassion and Public Service Orientation):**
 - त्यांनी वंचित घटकांप्रती खरी सहानुभूती दर्शविली आणि सर्वसमावेशक वाढीवर भर दिला.
 - **उदाहरण:** त्यांनी दुर्गम गावांना भेटी दिल्या, 'पुरा' (PURA - Providing Urban Amenities to Rural Areas) मॉडेलचा (प्रारूपाचा) पुरस्कार केला आणि गरिबांसाठी परवडणारी आरोग्यसेवा आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले.
- **नेल्सन मंडेला (Nelson Mandela)**
 - **क्षमाशीलता आणि सलोखा (Forgiveness and Reconciliation):**
 - दशकांच्या दडपशाही आणि तुरुंगवास सहन केल्यानंतरही मंडेला यांनी सूडाऐवजी क्षमाशीलतेला प्राधान्य दिले. विभागलेल्या राष्ट्राला बरे करण्यासाठी सलोखा ही गुरुकिल्ली आहे असे त्यांना वाटले.
 - **उदाहरण:** २७ वर्षांच्या तुरुंगवासातून (१९६२-१९९०) सुटका झाल्यानंतर, त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेच्या वर्णभेदामधून लोकशाहीकडे शांततापूर्ण संक्रमण केले, सूडाऐवजी कृष्णवर्णीय आणि श्वेतवर्णीय नागरिकांमध्ये ऐक्याला प्रोत्साहन दिले.
 - **नैतिक धैर्य आणि चिकाटी (Moral Courage and Perseverance):**
 - अफाट वैयक्तिक दुःख सहन करूनही, त्यांनी समानता, न्याय आणि प्रतिष्ठेच्या तत्वांवर ठाम राहून विलक्षण नैतिक सामर्थ्य दाखवले.
 - **उदाहरण:** रॉबेन बेटावरील (Robben Island) त्यांच्या दीर्घ तुरुंगवासात, त्यांनी वर्णभेद संपवण्याच्या त्यांच्या बांधिलकीशी तडजोड न करता शारीरिक कष्ट सहन केले.
 - **समानता आणि मानवाधिकार प्रति वचनबद्धता (Commitment to Equality and Human Rights):**
 - त्यांनी सातत्याने समानतेचे सार्वत्रिक मूल्य जपले, जातीय भेदभावाला नाकारले आणि प्रत्येक मानवी जीवनाच्या प्रतिष्ठेवर भर दिला.
 - **उदाहरण:** दक्षिण आफ्रिकेचे पहिले कृष्णवर्णीय राष्ट्रपती (१९९४) म्हणून, त्यांनी सर्व नागरिकांना, वंश कोणताही असो, समान हक्क देणाऱ्या नवीन संविधानाचा मसुदा तयार करण्यावर लक्ष ठेवले.
 - **करुणा आणि नम्रतेसह नेतृत्व (Leadership with Compassion and Humility):**

- जागतिक प्रसिद्धी मिळवूनही, ते नम्र राहिले, सामूहिक नेतृत्वावर आणि विरोधकांप्रती सहानुभूतीवर भर दिला.
- **उदाहरण:** त्यांनी त्यांच्या माजी तुरुंगपालाला त्यांच्या अध्यक्षीय शपथविधीसाठी पाहुणे म्हणून आमंत्रित केले, त्यांच्या नेतृत्वाच्या सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाचे प्रतीक म्हणून.
- **संविधानवाद आणि कायद्याचे राज्य (Constitutionalism and Rule of Law):**
 - मंडेला यांचा दृढ विश्वास होता की, चिरस्थायी शांतता आणि न्याय केवळ मजबूत लोकशाही संस्था आणि संविधानिक मूल्यांचे पालन करूनच सुरक्षित केले जाऊ शकतात.
 - **उदाहरण:** त्यांनी एकाच अध्यक्षीय कार्यकाळानंतर स्वेच्छेने पद सोडले, संविधानिक मर्यादांबद्दल आदराचे वैयक्तिक उदाहरण घालून दक्षिण आफ्रिकेची लोकशाही परंपरा मजबूत केली.
- **वाटाघाटी आणि संवादाचे नीतीशास्त्र (Ethics of Negotiation and Dialogue):**
 - त्यांनी संघर्षाच्या ऐवजी संवाद आणि वाटाघाटीचे समर्थन केले, अगदी पूर्वीच्या विरोधकांसोबतही, संघर्षाचे शांततापूर्ण निराकरण करण्यासाठी.
 - **उदाहरण:** तुरुंगात असतानाही वर्णभेद नेत्यांशी केलेल्या त्यांच्या गुप्त चर्चांनी वर्णभेद संपुष्टात आणण्यासाठी वाटाघाटीचा मार्ग मोकळा केला.

८. लाल बहादूर शास्त्री (Lal Bahadur Shastri)

- **साधेपणा आणि नम्रता (Simplicity and Humility):**
 - शास्त्रीजींनी साधे, निगर्वी जीवन जगले, उच्च पदावर असूनही वैयक्तिक सचोटी आणि भौतिक सुखांपासून अलिप्त राहण्याचे उदाहरण घालून दिले.
 - **उदाहरण:** पंतप्रधान असतानाही त्यांच्याकडे स्वतःची गाडी नव्हती. त्यांच्या निधनानंतर, त्यांच्या कुटुंबाने खरेदी केलेल्या गाडीचे पैसे सरकारला परत देण्यासाठी कर्ज घेतले – हे त्यांची वैयक्तिक प्रामाणिकपणा आणि साधेपणा दर्शवते.
- **सचोटी आणि वैयक्तिक उत्तरदायित्व (Integrity and Personal Accountability):**
 - त्यांनी सार्वजनिक उत्तरदायित्वाचे उच्च मानके जपले, कठीण परिस्थितीतही नैतिक जबाबदारी स्वीकारली.
 - **उदाहरण:** रेल्वे मंत्री असताना (१९५६), त्यांनी तामिळनाडूमध्ये झालेल्या मोठ्या रेल्वे अपघाताची नैतिक जबाबदारी स्वीकारून स्वेच्छेने राजीनामा दिला, ज्यामुळे नैतिक नेतृत्व दिसून आले.
- **राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामूहिक भावना (National Unity and Collective Spirit):**
 - राष्ट्रीय संकटांच्या वेळी त्यांनी सामूहिक शिस्त आणि एकतेवर भर दिला, नागरिकांना नैतिक योगदानासाठी थेट आवाहन केले.
 - **उदाहरण:** १९६५ च्या भारत-पाक युद्धादरम्यान आणि अन्नधान्याच्या टंचाईच्या वेळी, त्यांनी “जय जवान जय किसान”

ही घोषणा दिली, राष्ट्राचे रक्षण करण्यासाठी सैनिक आणि शेतकऱ्यांच्या एकत्रित महत्त्वावर भर दिला.

- **नैतिक निश्चयाने संकटकालीन नेतृत्व (Crisis Leadership with Ethical Resolve):**
 - शास्त्रीजींनी लष्करी संघर्षाचे व्यवस्थापन करताना दृढनिश्चय आणि नैतिक संयमाचा मिलाफ केला, अनावश्यक आक्रमकतेशिवाय राष्ट्रीय सुरक्षा जपली याची खात्री केली.
 - **उदाहरण:** १९६५ च्या पाकिस्तानशी झालेल्या युद्धात, त्यांनी धाडसी लष्करी निर्णय घेतले परंतु त्याचवेळी ताश्कंद कराराद्वारे शांततेचा पाठपुरावा केला, सुरक्षा आणि मुत्सद्देगिरी यांच्यात संतुलन साधले.
 - **सहानुभूती आणि भावनिक बुद्धिमत्ता (Empathy and Emotional Intelligence):**
 - ते सामान्य लोकांच्या समस्यांप्रती खोलवर संवेदनशील राहिले, आर्थिक अडचणींच्या वेळी ऐच्छिक नागरिक सहभागाला प्रेरणा दिली.
 - **उदाहरण:** १९६५ च्या अन्न संकटादरम्यान अन्न वाचवण्यासाठी त्यांनी लोकांना स्वेच्छेने 'मांसरहित सोमवार' पाळण्याचे आणि जेवण वगळण्याचे आवाहन केले – नैतिक जबाबदारी एकत्रित करणाऱ्या सहानुभूतीशील नेतृत्वाचे एक दुर्मिळ उदाहरण.
 - **सार्वजनिक जीवनातील नीतिमत्ता (Probity in Public Life):**
 - शास्त्रीजींनी सार्वजनिक जीवनात सातत्याने नैतिक आचरण राखले, ज्यामुळे त्यांना व्यापक जनविश्वास मिळाला.
 - **उदाहरण:** त्यांच्या संपूर्ण राजकीय कारकिर्दीत, त्यांच्यावर भ्रष्टाचार किंवा अधिकाराच्या गैरवापराचे कोणतेही आरोप नव्हते, ज्यामुळे स्वच्छ प्रशासनावर लोकांचा विश्वास वाढला.
- ## ९. राजा राम मोहन रॉय (Raja Ram Mohan Roy)
- **तर्कशुद्धता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन (Rationality and Scientific Temper):**
 - रॉय यांनी सामाजिक सुधारणा आणि नैतिक प्रगतीसाठी तर्क, तार्किक चौकशी आणि वैज्ञानिक विचारांना आवश्यक मानले.
 - **उदाहरण:** त्यांनी अंधश्रद्धा, अंधविश्वास आणि कर्मठ विधींना आव्हान दिले. ‘तुहफत-उल-मुवाहिदीन’ (Tuhfat-ul-Muwahhidin) सारख्या त्यांच्या कृतींद्वारे, त्यांनी मूर्तिपूजेविरुद्ध युक्तिवाद केला आणि तार्किक एकेश्वरवादाला प्रोत्साहन दिले.
 - **सामाजिक सुधारणा आणि मानवाधिकार वकिली (Social Reform and Human Rights Advocacy):**
 - त्यांनी महिलांच्या हक्कांचे समर्थन केले आणि सती, बालविवाह आणि बहुपत्नीत्वासारख्या दडपशाही करणाऱ्या सामाजिक प्रथांविरुद्ध लढा दिला.
 - **उदाहरण:** त्यांच्या अथक प्रयत्नांमुळे लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांनी १८२९ मध्ये बंगाल सती नियमन कायद्याद्वारे सती प्रथा रद्द केली.

- **धार्मिक सहिष्णुता आणि आंतरधर्मीय सलोखा (Religious Tolerance and Interfaith Harmony):**
 - एक निष्ठावान हिंदू असूनही, रॉय यांनी विविध धर्मांमध्ये सलोख्याचे समर्थन केले आणि धार्मिक ग्रंथांच्या तुलनात्मक अभ्यासाला प्रोत्साहन दिले.
 - **उदाहरण:** त्यांनी ब्रह्म समाज (१८२८) ची स्थापना केली, ज्याने एकेश्वरवाद, विश्ववाद आणि आंतरधर्मीय संवादाला प्रोत्साहन दिले, तर धार्मिक कर्मकांडांना नाकारले.
- **वृत्तपत्र आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य (Freedom of Press and Expression):**
 - त्यांचा विश्वास होता की, प्रशासन आणि सामाजिक प्रगतीमध्ये उत्तरदायित्व आणि सार्वजनिक चर्चेसाठी मुक्त वृत्तपत्र आवश्यक आहे.
 - **उदाहरण:** त्यांनी 'संवाद कौमुदी' (बंगालीमध्ये) आणि 'मिरात-उल-अखबार' (पर्शियनमध्ये) सारखी वृत्तपत्रे स्थापन केली, पत्रकारितेचा उपयोग सामाजिक जागृती आणि धोरणात्मक टीकेसाठी एक साधन म्हणून केला.
- **शिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण (Education and Empowerment through Knowledge):**
 - रॉय यांनी राष्ट्रीय जागृती आणि वैयक्तिक सक्षमीकरणासाठी आधुनिक, धर्मनिरपेक्ष आणि वैज्ञानिक शिक्षणावर भर दिला.
 - **उदाहरण:** त्यांनी हिंदू कॉलेज (आता प्रेसिडेंसी विद्यापीठ, कोलकाता) ची स्थापना केली आणि भारतीय तात्विक अभ्यासांसोबत पाश्चात्य शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे तरुणांमध्ये चिकित्सक विचारांना प्रोत्साहन मिळाले.
- **संविधानवाद आणि कायद्याचे राज्य यासाठी वकिली (Advocacy for Constitutionalism and Rule of Law):**
 - त्यांनी वसाहतीखालील राजवटीतही कायद्याचे राज्य, नागरी स्वातंत्र्य आणि संविधानिक प्रशासनासाठी युक्तिवाद केला.
 - **उदाहरण:** त्यांनी ब्रिटिश संसदेत भारतीयांसाठी न्यायिक समानता आणि प्रशासनात प्रतिनिधित्वाची मागणी करणाऱ्या याचिका सादर केल्या.

अभ्यासक्रम समजून घेणे: अभिवृत्तीबद्दल तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

अभिवृत्ती (Attitude)

- अभिवृत्तीची संकल्पना समजून घेणे
- अभिवृत्तीची आशय (Content)
- अभिवृत्तीची रचना (Structure)
- अभिवृत्तीची कार्ये (Functions)
- अभिवृत्तीचा विचार आणि वर्तनावर प्रभाव व संबंध
- अभिवृत्ती-वर्तन संबंधावर परिस्थितीचा प्रभाव
- नैतिक आणि राजकीय अभिवृत्ती
- सामाजिक प्रभाव आणि मन वळवणे (Persuasion)

यूपीएससी (UPSC) मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
सर्व शासकीय कर्मचाऱ्यांसाठी नियम आणि विनियम समान असले तरी, त्यांच्या कामगिरीत फरक दिसून येतो. सकारात्मक विचारसरणीचे अधिकारी नियम आणि विनियम प्रकरणाच्या बाजूने लावतात आणि यश मिळवतात, तर नकारात्मक विचारसरणीचे अधिकारी तेच नियम आणि विनियम प्रकरणाच्या विरोधात लावून आपले ध्येय साध्य करू शकत नाहीत. उदाहरणांसह चर्चा करा. (२०२२)	दृष्टिकोन + प्रशासकीय नैतिकता	सकारात्मक आणि नकारात्मक दृष्टिकोन नियमांच्या अर्थनिर्णयावर कसा परिणाम करतात हे चर्चा करा.
दृष्टिकोन हा मानवी विकासात महत्त्वाचा घटक आहे. लोकसेवकासाठी आवश्यक असलेला योग्य दृष्टिकोन कसा निर्माण करावा? (२०२१)	दृष्टिकोन विकास + सार्वजनिक सेवा	नागरी सेवकांसाठी योग्य दृष्टिकोन विकसित करण्याच्या उपायांची सूचना करा.
सकारात्मक दृष्टिकोन हे नागरी सेवकाचे एक आवश्यक वैशिष्ट्य मानले जाते, ज्याला अनेकदा अत्यंत तणावाखाली काम करावे लागते. व्यक्तीमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन कशामुळे येतो? (२०२०)	सकारात्मक दृष्टिकोन + ताण व्यवस्थापन	नागरी सेवकांमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोनाला हातभार लावणाऱ्या घटकांचे स्पष्टीकरण द्या.
जिथे हृदयात सत्यता असते, तिथे चारित्र्यात सौंदर्य असते. जेव्हा चारित्र्यात सौंदर्य असते, तेव्हा घरात सामंजस्य असते. जेव्हा घरात सामंजस्य असते, तेव्हा देशात सुव्यवस्था असते. जेव्हा देशात सुव्यवस्था असते, तेव्हा जगात शांतता असते. – ए.पी.जे. अब्दुल कलाम (२०१९)	नैतिक मूल्ये + सामाजिक सलोखा	अवतरणाचे अर्थनिर्णय करा आणि त्याचे नैतिक परिणाम स्पष्ट करा.
माणूस हा त्याच्या विचारांचेच उत्पादन आहे. तो जे विचार करतो, तेच तो बनतो. – एम.के. गांधी (२०१९)	विचार + वैयक्तिक नैतिकता	गांधींच्या दृष्टिकोन चारित्र्याला कसा आकार देतो या विधानाचे अर्थनिर्णय करा.
नैतिक आचारसंहिता असलेले तरुण सक्रिय राजकारणात सहभागी होण्यास उत्सुक नाहीत. त्यांना पुढे येण्यासाठी प्रेरित करण्यासाठी उपाय सुचवा. (२०१७)	राजकीय नैतिकता + युवा प्रेरणा	नैतिक तरुणांना राजकारणात येण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याचे उपाय सुचवा.

सामाजिक प्रभाव आणि मनधरणी स्वच्छ भारत अभियानाच्या यशात कसे योगदान देऊ शकतात? (२०१६)	सामाजिक प्रभाव + वर्तन बदल	स्वच्छ भारत अभियानात सार्वजनिक सहभाग वाढवण्यासाठी मनधरणी कशी मदत करू शकते हे स्पष्ट करा.
लोकसेवकांनी त्यांच्या कामाकडे दर्शविलेल्या दोन वेगवेगळ्या प्रकारच्या दृष्टिकोनांची ओळख नोकरशाही दृष्टिकोन आणि लोकशाही दृष्टिकोन अशी केली गेली आहे. या दोन संज्ञांमधील फरक स्पष्ट करा आणि त्यांचे गुणधर्म व दोष लिहा. या धोक्याचा सामना करण्यासाठी अधिक प्रभावी धोरणे सुचवा. आपल्या देशाच्या जलद विकासासाठी एक चांगले प्रशासन निर्माण करण्यासाठी या दोन्हीमध्ये संतुलन राखणे शक्य आहे का? (२०१५)	नोकरशाही विरुद्ध लोकशाही दृष्टिकोन	फरक स्पष्ट करा, गुणदोष मूल्यांकन करा आणि चांगल्या प्रशासनासाठी संतुलनाचे सूचन करा.
सामाजिक मूल्ये आर्थिक मूल्यांपेक्षा अधिक महत्त्वाची आहेत. राष्ट्राच्या सर्वसमावेशक वाढीच्या संदर्भात वरील विधानाची उदाहरणांसह चर्चा करा. (२०१५)	सामाजिक विरुद्ध आर्थिक मूल्ये	सर्वसमावेशक वाढीसाठी सामाजिक मूल्यांचे महत्त्व चर्चा करा.
सामाजिक समस्यांबद्दल व्यक्तीच्या दृष्टिकोनाच्या निर्मितीवर कोणते घटक परिणाम करतात? आपल्या समाजात अनेक सामाजिक समस्यांबद्दल परस्परविरोधी दृष्टिकोन प्रचलित आहेत. आपल्या समाजात जातव्यवस्थेबद्दल तुम्हाला कोणते परस्परविरोधी दृष्टिकोन दिसतात? या परस्परविरोधी दृष्टिकोनांचे अस्तित्व तुम्ही कसे स्पष्ट करात? (२०१४)	दृष्टिकोन निर्मिती + जातव्यवस्था	दृष्टिकोनांवर परिणाम करणारे घटक आणि जातीवरील परस्परविरोधी विचार स्पष्ट करा.
सध्याचा समाज व्यापक विश्वासाच्या कमतरतेने ग्रस्त आहे. या परिस्थितीचे वैयक्तिक आणि सामाजिक कल्याणासाठी काय परिणाम आहेत? स्वतःला विश्वासाह बनवण्यासाठी तुम्ही वैयक्तिक पातळीवर काय करू शकता? (२०१४)	विश्वासाची कमतरता + वैयक्तिक नैतिकता	विश्वासाच्या कमतरतेचे परिणाम आणि विश्वास निर्माण करण्याचे वैयक्तिक मार्ग स्पष्ट करा.

प्रस्तावना (Introduction)

मानवी वर्तन गुंतागुंतीचे असून ते विविध आंतरिक आणि बाह्य प्रभावांनी आकारले जाते. यांपैकी, आंतरिक प्रवृत्ती व्यक्ती कशा प्रकारे आपल्या सभोवतालच्या परिस्थितीचे आकलन करतात, त्यांचा अर्थ लावतात आणि त्यांना प्रतिसाद देतात यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. नीतीशास्त्राच्या क्षेत्रात, हे आंतरिक कल अनेकदा अमूर्त नैतिक तत्त्वे आणि वास्तविक जीवनातील निर्णयांदरम्यान दुव्याचे कार्य करतात. अभिवृत्ती, एक चिरस्थायी मानसिक चौकट म्हणून, व्यक्ती नैतिक कोंडी कशा हाताळतात, निर्णय कसे घेतात आणि मूल्यांचे कृतीत कसे रूपांतर करतात यावर लक्षणीय प्रभाव टाकतात, ज्यामुळे वैयक्तिक आचरण आणि सार्वजनिक प्रशासनाच्या क्षेत्रात नैतिक वर्तन समजून घेण्यासाठी त्या एक महत्त्वाचा घटक ठरतात.

अभिवृत्तीची संकल्पना समजून घेणे (Understanding the concept of Attitude)

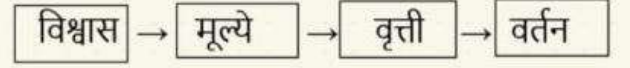
अ. अभिवृत्ती म्हणजे काय? (A. What is Attitude?)

- अभिवृत्ती ही एक मानसिक प्रवृत्ती आहे जी एखाद्या व्यक्तीचे व्यक्ती, वस्तू, घटना किंवा परिस्थितीबद्दलचे सातत्यपूर्ण मूल्यमापन — सकारात्मक किंवा नकारात्मक — दर्शवते.
- ती व्यक्ती आपल्या वैयक्तिक अनुभव, शिक्षण आणि सामाजिक प्रभावांवर आधारित गोष्टींकडे सामान्यतः कसे पाहते आणि त्यांना कसा प्रतिसाद देते हे दर्शवते.
- अभिवृत्ती आकलन, निर्णय घेणे, आंतरवैयक्तिक संबंध आणि वैयक्तिक तसेच व्यावसायिक जीवनातील नैतिक वर्तनावर प्रभाव टाकते.
- अभिवृत्ती शिकल्या जातात, त्या कालांतराने तुलनेने स्थिर असतात, परंतु नवीन अनुभव, शिक्षण किंवा जाणीवपूर्वक प्रयत्नांद्वारे त्या बदलू शकतात.
- सार्वजनिक प्रशासनात, लोकसेवकांची अभिवृत्ती त्यांच्या प्रशासनाच्या दृष्टिकोनावर, सेवा वितरणावर आणि नैतिक वर्तनावर लक्षणीय परिणाम करते.

ब. विश्वास, मूल्य आणि अभिवृत्ती यांच्यातील सहसंबंध (B. Correlation between Belief, Value and Attitude)

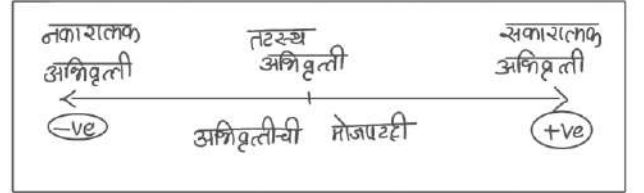
- विश्वास हे मूल्ये आणि अभिवृत्ती या दोघांचाही आधार बनतात. एखादी व्यक्ती जे सत्य मानते, तेच त्यांना महत्त्वाचे वाटते (मूल्ये) आणि विशिष्ट परिस्थितीबद्दल त्यांना कसे वाटते (अभिवृत्ती) याला आकार देते.
- विश्वास → मूल्ये (Beliefs → Values):**
 - जेव्हा काही विशिष्ट विश्वास कालांतराने सातत्याने जपले जातात आणि नैतिक किंवा नीतीविषयक महत्त्वाने आत्मसात केले जातात, तेव्हा त्यांचे मूल्यांमध्ये रूपांतर होते.
 - उदाहरण:** सर्व माणसे समान आहेत हा विश्वास समानतेच्या मूल्याकडे घेऊन जातो.
- मूल्ये → अभिवृत्ती (Values → Attitudes):**
 - मूल्ये व्यक्ती विशिष्ट वस्तू, लोक किंवा परिस्थितींचे मूल्यमापन कसे करतात याला मार्गदर्शन करून अभिवृत्तीवर प्रभाव टाकतात.

- उदाहरण:** प्रामाणिकपणाला महत्त्व देणारी व्यक्ती भ्रष्टाचाराबद्दल नकारात्मक अभिवृत्ती बाळगेल.
- अशा प्रकारे, अभिवृत्ती ही विशिष्ट संदर्भांमध्ये मूल्यांची व्यावहारिक अभिव्यक्ती आहेत, जी आवडी-नावडी, अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता दर्शवतात.
- थोडक्यात, विश्वास ज्ञानाचा आधार प्रदान करतात, मूल्ये नैतिक प्राधान्ये परिभाषित करतात आणि अभिवृत्ती त्या मूल्यांवर आधारित दैनंदिन परस्परसंवादातील वर्तनाला आकार देतात.

क. अभिवृत्तीचे प्रकार (C. Types of Attitude)

अभिवृत्तींचे विविध निकषांवर आधारित अनेक प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते. हे प्रकार समजून घेतल्याने विविध वैयक्तिक, सामाजिक आणि व्यावसायिक संदर्भांमध्ये मानवी वर्तनाचे विश्लेषण करण्यास मदत होते.

सकारात्मक अभिवृत्ती (Positive Attitude):

- सकारात्मक अभिवृत्ती असलेला व्यक्ती परिस्थिती, लोक आणि घटनांकडे आशावाद, आशा आणि आत्मविश्वासाने पाहतो.
- ते साधारणतः आव्हानांसाठी अधिक खुले, सहकारी आणि बदलाशी जुळवून घेणारे असतात.
- उदाहरणार्थ, एक अधिकारी जो कठीण कामाला शिकण्याची आणि अधिक चांगली सेवा करण्याची संधी म्हणून पाहतो, तो सकारात्मक अभिवृत्ती दर्शवतो.

नकारात्मक अभिवृत्ती (Negative Attitude):

- नकारात्मक अभिवृत्तीमध्ये लोक किंवा परिस्थितींबद्दल निराशावादी आणि टीकात्मक दृष्टिकोन असतो.
- असे व्यक्ती अनेकदा तक्रार करतात, बदलाला विरोध करतात आणि प्रतिकूल परिणामांची अपेक्षा करतात.
- उदाहरणार्थ, एक सरकारी कर्मचारी जो सुधारणांवर सतत टीका करतो आणि नवीन जबाबदाऱ्या टाळतो, तो नकारात्मक अभिवृत्ती दर्शवतो.

तटस्थ अभिवृत्ती (Neutral Attitude):

- काही परिस्थितींमध्ये, व्यक्ती तीव्र सकारात्मक किंवा नकारात्मक भावना दर्शवत नाहीत – याला तटस्थ अभिवृत्ती म्हणतात.
- ते वस्तू किंवा मुद्द्याबद्दल उदासीन किंवा अनिश्चित (non-committal) राहतात.
- उदाहरणार्थ, ज्या नागरिकाला परराष्ट्र धोरणाविषयी स्पष्ट मत नाही, तो तटस्थ अभिवृत्ती बाळगू शकतो.

• **द्विधा अभिवृत्ती (Ambivalent Attitude):**

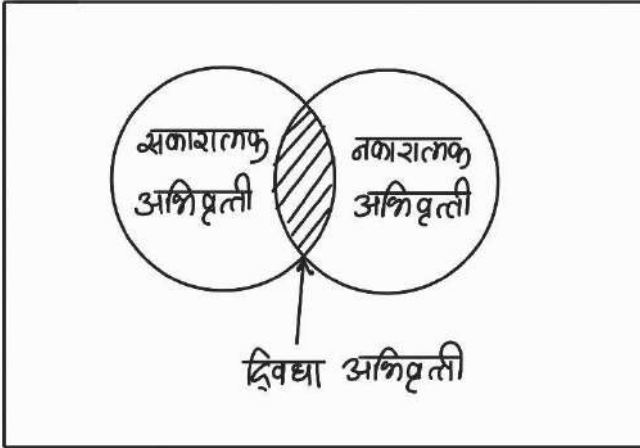
- याचा अर्थ एकाच वस्तूविषयी एकाच वेळी सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही भावना असणे.
- अशा परस्परविरोधी भावना गोंधळ किंवा अनिश्चितता निर्माण करतात.
- उदाहरणार्थ, एखाद्या मतदाराला राजकीय नेत्याचे आर्थिक धोरण आवडेल, परंतु सामाजिक मुद्द्यांवरील त्यांची भूमिका आवडणार नाही.

• **स्पष्ट अभिवृत्ती (Explicit Attitude):**

- या जाणीवपूर्वक बाळगलेल्या अभिवृत्ती असतात ज्यांची व्यक्तींना जाणीव असते आणि त्या उघडपणे व्यक्त करता येतात.
- त्या साधारणतः जाणीवपूर्वक केलेल्या विचारांवर आधारित असतात आणि थेट प्रश्न विचारून सहज मोजता येतात.
- उदाहरणार्थ, पर्यावरण संवर्धनासाठी स्पष्टपणे पाठिंबा व्यक्त करणारी व्यक्ती स्पष्ट अभिवृत्ती दर्शवते.

• **अस्पष्ट अभिवृत्ती (Implicit Attitude):**

- या अचेतन, स्वयंचलित अभिवृत्ती असतात ज्यांची लोकांना पूर्णपणे जाणीव नसते.
- त्या वर्तनावर सूक्ष्मपणे प्रभाव टाकतात आणि व्यक्ती जे उघडपणे बोलते त्याच्याशी नेहमी जुळतात असे नाही.
- उदाहरणार्थ, एखादा व्यक्ती लैंगिक समानतेचे समर्थन करतो असे म्हणू शकतो (स्पष्ट अभिवृत्ती), परंतु नेतृत्वाच्या भूमिकांसाठी नकळत पुरुष उमेदवारांना प्राधान्य देऊ शकतो (अस्पष्ट अभिवृत्ती).

अभिवृत्तीचा आशय (The Content of Attitude)

अभिवृत्तीच्या आशयाचा अर्थ विविध घटक जे एकत्र मिळून व्यक्तीची अभिवृत्ती बनवतात. हे व्यक्ती एखाद्या विशिष्ट वस्तू, व्यक्ती, परिस्थिती किंवा कल्पनेबद्दल कसे विचार करते, कसे वाटते आणि कसे वागते हे दर्शवते. हे समजून घेण्यासाठी सर्वात जास्त स्वीकारले गेलेले मॉडेल (ABC Model of Attitude) आहे, ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

अभिवृत्तीचा आशय (Content of Attitude)

• **भावनात्मक घटक (Affective Component) (भावना आणि भावना):**

- अभिवृत्तीचा हा भाग एखाद्या वस्तू, व्यक्ती किंवा मुद्द्याबद्दल व्यक्तीला असलेल्या भावना किंवा भावनांचा संदर्भ देतो. या भावना सकारात्मक (उदा. प्रेम, आनंद) किंवा नकारात्मक (उदा. भीती, राग) असू शकतात.
- अनेकदा, या भावनात्मक प्रतिक्रिया जाणीवपूर्वक विचार न करता आपोआप विकसित होतात. उदाहरणार्थ, काही लोकांना सापांची भीती वाटते, जरी त्यांना माहित असले तरी की साप नेहमीच धोकादायक नसतात.
- शास्त्रीय अनुबंधन (classical conditioning) द्वारे भावनात्मक संबंध विकसित होऊ शकतात, जिथे एक तटस्थ वस्तू सकारात्मक किंवा नकारात्मक अनुभवांशी जोडली जाते. उदाहरणार्थ, जर एखादी व्यक्ती विशिष्ट कॉफेला भेट देताना नेहमी आनंदी संगीत ऐकते, तर तिला त्या कॉफेबद्दल चांगले वाटू शकते.
- काहीवेळा, भावनात्मक प्रतिक्रिया 'सबलिमिनल प्रायमिंग' (subliminal priming) द्वारे प्रभावित होतात, जिथे व्यक्तींना भावनात्मक संकेतांना खूप कमी वेळेसाठी समोर आणले जाते, इतके कमी की त्यांना जाणीवपूर्वक लक्षातही येत नाही, तरीही ते त्यांच्या अभिवृत्तीवर परिणाम करतात.
- केवळ 'एक्सपोजर इफेक्ट' (mere exposure effect) देखील भूमिका बजावतो, जिथे एखाद्या गोष्टीच्या वारंवार संपर्कात आल्याने आवड वाढते. उदाहरणार्थ, जितक्या वेळा आपण एखादे गाणे ऐकतो, अगदी जास्त लक्ष न देताही, कालांतराने आपल्याला ते आवडू शकते.

• **संज्ञानात्मक घटक (Cognitive Component) (विश्वास आणि विचार):**

- या भागात व्यक्तीचे वस्तू किंवा मुद्द्याबद्दलचे विश्वास, ज्ञान आणि विचार यांचा समावेश असतो. यात लोक त्या वस्तूची कोणती वैशिष्ट्ये चांगली किंवा वाईट मानतात याचा समावेश होतो.

- उदाहरणार्थ, कार खरेदी करताना, एखादी व्यक्ती तिच्या सुरक्षा वैशिष्ट्ये, इंधन कार्यक्षमता, किंमत, डिझाइन आणि पुनर्विक्री मूल्य यांचा विचार करू शकते. या घटकांवर आधारित, ते कोणती कार चांगली आहे याबद्दल एकंदर मत तयार करतात.
- 'अपेक्षा-मूल्य प्रतिमान' (expectancy-value model) नुसार, लोक दोन गोष्टी विचारात घेऊन त्यांची अभिवृत्ती काढतात:
 - वस्तूमध्ये विशिष्ट वैशिष्ट्ये असण्याची किती शक्यता आहे (अपेक्षा).
 - ती वैशिष्ट्ये किती महत्त्वाची किंवा मौल्यवान आहेत (मूल्य).
- अंतिम अभिवृत्ती सर्व महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांसाठी या गणितांना एकत्र करून तयार होते.
- सामाजिक गटांच्या बाबतीत, हे विश्वास अनेकदा 'स्टीरियोटाइप' (stereotypes) - लोकांच्या गटाबद्दलच्या सामान्यीकृत समजुतीचे रूप घेतात, ज्यामुळे सकारात्मक किंवा नकारात्मक अभिवृत्ती निर्माण होऊ शकते. उदाहरणार्थ, एखादा विशिष्ट समुदाय मेहनती आहे असे मानल्याने त्यांच्याबद्दल सकारात्मक अभिवृत्ती निर्माण होऊ शकते.

• वर्तनात्मक घटक (Behavioral Component) (कृती आणि वर्तन):

- हा भाग व्यक्तीने भूतकाळात एखाद्या वस्तूशी कसे वर्तन केले आहे किंवा भविष्यात ते कसे वागण्याची योजना आखत आहेत याचा संदर्भ देतो.
- काहीवेळा, लोक त्यांच्या स्वतःच्या कृतींचे निरीक्षण करून अभिवृत्ती विकसित करतात. हे 'स्व-धारणा सिद्धांताने' (self-perception theory) स्पष्ट केले आहे, जो सांगतो की जेव्हा लोक त्यांच्या भावनांबद्दल अनिश्चित असतात, तेव्हा ते स्वतःच्या भूतकाळातील वर्तनाकडे पाहून ते शोधून काढतात. उदाहरणार्थ, ज्याने पर्यावरण कारणांसाठी अनेक वेळा दान केले आहे, त्याला हे लक्षात येऊ शकते की त्याला पर्यावरण संरक्षणाची खूप काळजी आहे.
- संज्ञानात्मक विसंवाद (Cognitive dissonance) देखील अभिवृत्तीवर परिणाम करतो. जेव्हा लोक त्यांच्या विद्यमान विश्वासांशी conflicting काहीतरी करतात, तेव्हा ते मानसिक अस्वस्थता कमी करण्यासाठी आपली अभिवृत्ती बदलू शकतात. उदाहरणार्थ, जर एखादी व्यक्ती राजकीय कारणांसाठी एखाद्या धोरणाचे समर्थन करत असेल परंतु वैयक्तिकरित्या त्यास असहमत असेल, तर ते कालांतराने आपले वैयक्तिक मत आपल्या कृतीशी जुळवून घेण्यासाठी बदलू शकतात.
- अगदी साध्या शारीरिक कृती देखील अभिवृत्तीवर परिणाम करू शकतात. उदाहरणार्थ, अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की जेव्हा लोक एखाद्या युक्तिवादाकडे ऐकताना डोके हलवतात, तेव्हा ते त्यास अधिक सहमत असतात, कारण डोके हलवणे नैसर्गिकरित्या संमतीशी जोडलेले असते. त्याचप्रमाणे, काहीतरी

जवळ ओढणे किंवा दूर ढकलणे यांसारख्या कृती नकळतपणे आपल्याला ते आवडते की नाही यावर परिणाम करू शकतात.

अभिवृत्तीची रचना (Structure of Attitude)

अभिवृत्तीची रचना हे स्पष्ट करते की अभिवृत्तीचे विविध घटक व्यक्तीच्या मनात कसे व्यवस्थित केले जातात. ते सकारात्मक आणि नकारात्मक घटक (विचार, भावना, वर्तन) कसे एकत्र करून एकंदर अभिवृत्ती तयार करतात यावर लक्ष केंद्रित करते.

अभिवृत्ती रचनेचे दोन मुख्य मॉडेल आहेत:

• एक-आयामी रचना (One-Dimensional Structure):

- हे मॉडेल असे गृहीत धरते की एखाद्या वस्तूवरील सकारात्मक आणि नकारात्मक भावना एकाच प्रमाणावर (scale) किंवा सातत्य (continuum) वर ठेवल्या जातात.
- एखाद्या व्यक्तीची एकतर सकारात्मक अभिवृत्ती, नकारात्मक अभिवृत्ती किंवा दोन्हीच्या मधली (तटस्थ) अभिवृत्ती असू शकते, परंतु एकाच वेळी दोन्ही नसतात.
- उदाहरणार्थ, जर एखाद्या व्यक्तीला अक्षय ऊर्जाबद्दल (renewable energy) खूप तीव्र सकारात्मक भावना असतील, तर या प्रतिमानामध्ये त्यांच्या नकारात्मक भावना आपोआप कमी किंवा अनुपस्थित असतात.
- जेव्हा अभिवृत्ती स्पष्ट आणि सोपी असते तेव्हा ही रचना चांगली कार्य करते, परंतु व्यक्तीला मिश्रित भावना असलेल्या परिस्थितींचे स्पष्टीकरण देण्यात ती अपयशी ठरते.

• द्वि-आयामी रचना (Two-Dimensional Structure):

- या प्रतिमानामध्ये, सकारात्मक आणि नकारात्मक भावना स्वतंत्रपणे साठवल्या जातात. एखादी व्यक्ती एकाच वस्तूवर एकाच वेळी सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही मूल्यमापन करू शकते.
- यामुळे 'अभिवृत्तीगत द्विधावस्था' (Attitudinal Ambivalence) येते, जिथे व्यक्ती एकाच वेळी परस्परविरोधी भावना किंवा विचारांचा अनुभव घेते.
- उदाहरणार्थ, एखादी व्यक्ती अणुऊर्जेला तिच्या कार्यक्षमतेसाठी (सकारात्मक) जोरदार पाठिंबा देऊ शकते परंतु त्याच वेळी तिच्या सुरक्षिततेच्या धोक्यांची भीती (नकारात्मक) बाळगू शकते.
- हे प्रतिमान अनेक वास्तविक जीवनातील अभिवृत्तींचे गुंतागुंतीचे स्वरूप अधिक चांगल्या प्रकारे स्पष्ट करते जिथे लोक मिश्रित किंवा द्विधा मनःस्थितीची मते बाळगतात.

अभिवृत्तीगत द्विधावस्था (Attitudinal Ambivalence):

- जेव्हा तीव्र सकारात्मक आणि तीव्र नकारात्मक असे दोन्ही मूल्यमापन (evaluations) एकत्र अस्तित्वात असतात, तेव्हा 'द्विधावस्था' (ambivalence) निर्माण होते.
- द्विधा मनःस्थितीच्या अभिवृत्ती अनेकदा अस्थिर असतात आणि परिस्थिती किंवा संदर्भाने त्यांवर खूप प्रभाव पडतो.

- उदाहरणार्थ, एखाद्या नेत्याच्या आर्थिक धोरणांचे कौतुक करणारा परंतु त्यांच्या सामाजिक कार्यसूचीला (social agenda) नापसंत करणारा मतदार, निवडणुकीदरम्यान कोणता मुद्दा अधिक महत्त्वाचा ठरतो यावर अवलंबून आपला मतदानाचा निर्णय बदलू शकतो.

अभिवृत्तीची कार्ये (Functions of Attitude)

अभिवृत्ती व्यक्तींना त्यांच्या वातावरणाशी जुळवून घेण्यासाठी आणि त्यांच्या वैयक्तिक गरजा पूर्ण करण्यात मदत करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण मानसिक भूमिका बजावतात. कॅट्झ (Katz) (१९६०) आणि स्मिथ (Smith) इत्यादी (१९५६) यांसारख्या समाज मानसशास्त्रज्ञांनी अभिवृत्तीची विविध कार्ये वर्णन केली आहेत:

- **ज्ञान कार्य (ज्ञान कार्य / वस्तूचे मूल्यमापन) (Knowledge Function (Object Appraisal)):**
 - अभिवृत्ती माहितीचे आयोजन करून आणि सोपे करून व्यक्तींना जगाचा अर्थ लावण्यास मदत करतात.
 - त्या मानसिक शॉर्टकट (mental shortcuts) म्हणून कार्य करतात जे लोकांना प्रत्येक वेळी जास्त विचार न करता परिस्थिती, वस्तू किंवा लोकांचे त्वरित मूल्यांकन करण्याची परवानगी देतात.
 - उदाहरणार्थ, ज्या व्यक्तीला असे वाटते की सरकारी नोकऱ्या स्थिरता देतात, ती प्रत्येक तपशीलाचे विश्लेषण न करता त्वरित अशा नोकऱ्यांकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहू शकते.
- **उपयुक्ततावादी (साधनभूत) कार्य (Utilitarian (Instrumental) Function):**
 - अभिवृत्ती लोकांना जास्तीत जास्त फायदे मिळवण्यात आणि शिक्षा कमी करण्यात मदत करतात.
 - वैयक्तिक लाभ किंवा फायदे देणाऱ्या गोष्टींबद्दल अनेकदा सकारात्मक अभिवृत्ती तयार होतात.
 - उदाहरणार्थ, एखादा विद्यार्थी अभ्यासाकडे सकारात्मक अभिवृत्ती विकसित करू शकतो कारण चांगले गुण मिळाल्यास चांगल्या नोकरीच्या संधी मिळतात.
- **अहं-बचावात्मक कार्य (Ego-Defensive Function):**
 - अभिवृत्ती व्यक्तीच्या आत्म-सन्मानाचे रक्षण करतात आणि स्वतःच्या कृती किंवा अपयशांना योग्य ठरवून चिंता किंवा अपराधीपणा टाळण्यास मदत करतात.
 - ते व्यक्तींना वैयक्तिक त्रुटी स्वीकारण्याऐवजी बाह्य घटकांना दोष देण्याची परवानगी देतात.
 - उदाहरणार्थ, प्रशासकीय अपयशांसाठी राजकीय हस्तक्षेपाला दोष देणारा नोकरशहा कदाचित आपली आत्म-प्रतिमा (self-image) वाचवत असेल.
- **मूल्य-अभिव्यंजक कार्य (Value-Expressive Function):**
 - अभिवृत्ती व्यक्तींना त्यांची वैयक्तिक मूल्ये, विश्वास आणि ओळख व्यक्त करण्यास परवानगी देतात.
 - लोक ज्या गोष्टींसाठी उभे आहेत किंवा ज्यावर त्यांचा दृढ विश्वास आहे ते दर्शवण्यासाठी काही विशिष्ट अभिवृत्ती स्वीकारतात.

- उदाहरणार्थ, भ्रष्टाचाराविरोधात मोहीम राबवणारी व्यक्ती प्रामाणिकपणा आणि सचोटीबद्दलची आपली खोल बांधिलकी दर्शवते.

• सामाजिक जुळवून घेण्याचे कार्य (गट स्वीकार्यता) (Social Adjustment Function (Group Acceptance)):

- अभिवृत्ती व्यक्तींना सामाजिक गटांमध्ये जुळवून घेण्यास आणि संबंध राखण्यास मदत करतात.
- स्वीकृती आणि मान्यता मिळवण्यासाठी लोक अनेकदा ज्या गटांचे ते सदस्य आहेत किंवा ज्यांचे ते कौतुक करतात त्यांच्या अभिवृत्ती स्वीकारतात.
- उदाहरणार्थ, एखादा तरुण त्याच्या समवयस्क गटाच्या विचारसरणीशी जुळवून घेण्यासाठी पुरोगामी विचार स्वीकारू शकतो.

• बाह्यीकरण कार्य (आंतरिक संघर्षाविरुद्ध बचाव) (Externalization Function (Defense against Internal Conflict)):

- काहीवेळा, वैयक्तिक निराशा बाह्य वस्तू किंवा लोकांवर प्रक्षेपित करून आंतरिक मानसिक संघर्षाशी जुळवून घेण्यासाठी अभिवृत्ती तयार होतात.
- उदाहरणार्थ, करिअरमधील अपयशामुळे संघर्ष करणारी व्यक्ती संपूर्ण कॉर्पोरेट प्रणालीबद्दल नकारात्मक अभिवृत्ती विकसित करू शकते.

अभिवृत्तीचा विचार आणि वर्तनावर प्रभाव व संबंध (Influence and Relation of Attitude with Thought and Behaviour)

अभिवृत्ती व्यक्ती कसे विचार करतात, माहितीवर प्रक्रिया करतात आणि कसे वर्तन करतात याला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. अभिवृत्ती, विचार आणि वर्तन यांच्यातील संबंध दोन्ही दिशांनी कार्य करतो — अभिवृत्ती वर्तनावर प्रभाव टाकते आणि वर्तन देखील अभिवृत्तीला आकार देऊ शकते.

अ. विचारांवर अभिवृत्तीचा प्रभाव (A. Influence of Attitude on Thought)

- **मानसिक फिल्टर म्हणून कार्य करते (Acts as a mental filter):**
 - अभिवृत्ती व्यक्ती माहिती कशी समजून घेतात आणि तिचा अर्थ लावतात यावर प्रभाव टाकते.
 - जेव्हा लोकांना नवीन माहिती मिळते, तेव्हा ते अनेकदा ती अशा प्रकारे प्रक्रिया करतात की ज्यामुळे त्यांच्या विद्यमान अभिवृत्तीची पुष्टी होते. याला 'पुष्टीकरण पूर्वग्रह' (confirmation bias) म्हणतात.
 - **उदाहरण:** एखाद्या विशिष्ट राजकीय पक्षाचे, समजा "पार्टी अ" चे समर्थन करणारा व्यक्ती, फक्त पार्टी अ च्या कल्याणकारी योजनांवर प्रकाश टाकणाऱ्या बातम्यांवर लक्ष केंद्रित करेल, तर पक्षावरील भ्रष्टाचाराच्या आरोपांबद्दलच्या अहवालांना दुर्लक्ष करेल.

• **निवडक लक्ष आणि स्मृती (Selective attention and memory):**

- लोक त्यांच्या अभिवृत्तींना समर्थन देणाऱ्या माहितीकडे अधिक लक्ष देतात आणि त्यांना आव्हान देणारी माहिती त्वरीत विसरू शकतात किंवा दुर्लक्ष करू शकतात.
- हे अंतर्गत संघर्ष कमी करण्यास आणि त्यांच्या विश्वासांमध्ये आणि नवीन माहितीमध्ये सुसंगतता राखण्यास मदत करते.
- **उदाहरण:** खाजगी विद्यापीठांमध्ये शिक्षणाची गुणवत्ता निकृष्ट असते असे मानणारा विद्यार्थी, खाजगी संस्थांमधील फसवणुकीच्या किंवा खराब 'प्लेसमेंट'च्या कथाच आठवेल, तर खाजगी विद्यापीठांनी उत्कृष्ट कामगिरी केलेल्या प्रकरणांना दुर्लक्ष करेल.

• **निर्णय घेणे सोपे करते (Simplifies decision-making):**

- अभिवृत्ती व्यक्तींना प्रत्येक वेळी तपशीलवार विश्लेषणाची गरज कमी करून जटिल परिस्थितींवर प्रक्रिया करण्यास मदत करते.
- विद्यमान अभिवृत्तींवर आधारित, लोक सुरवातीपासून सुरुवात न करता त्वरीत निर्णय घेऊ शकतात.
- **उदाहरण:** 'ऑर्गॅनिक फूड'वर दृढ विश्वास असलेला आरोग्य-जागरूक व्यक्ती स्टोअरमध्ये पॅकेज्ड स्नॅक्स त्वरित टाळेल, प्रत्येक वेळी तपशीलवार पौष्टिक माहिती वाचण्याची गरज नाही.

• **मूल्यमापन आणि निर्णयावर प्रभाव टाकते (Influences evaluation and judgment):**

- अभिवृत्ती लोक, घटना किंवा वस्तूंचे कसे मूल्यांकन करतात याला आकार देते.
- सकारात्मक अभिवृत्ती अनुकूल निर्णयाकडे घेऊन जातात, तर नकारात्मक अभिवृत्ती प्रतिकूल निर्णयाकडे घेऊन जातात.
- **उदाहरण:** प्रशासनामध्ये सामुदायिक सहभाग सुधारतो असे मानणारा एक लोकसेवक, नागरिकांच्या नेतृत्वाखालील उपक्रमांचे अधिक अनुकूलपणे मूल्यांकन करू शकतो, जरी अंमलबजावणीमध्ये किरकोळ त्रुटी असल्या तरी.

• **विरोधी माहितीस प्रतिकार (Resistance to opposing information):**

- दृढपणे बाळगलेल्या अभिवृत्ती व्यक्तींना तार्किक किंवा तथ्यात्मक प्रति-युक्तिवाद सादर केले तरीही आपले विचार बदलण्यास प्रतिरोधक बनवू शकतात.
- यामुळेच वादविवाद आणि चर्चा असूनही विवादास्पद मुद्द्यांवर जनमत अनेकदा स्थिर राहते.
- **उदाहरण:** आनुवंशिकरित्या सुधारित पिकांना (genetically modified crops) तीव्र विरोध करणारा व्यक्ती, त्यांची सुरक्षितता सिद्ध करणाऱ्या वैज्ञानिक अभ्यासांना नाकारत राहील, अज्ञात दीर्घकालीन परिणामांच्या भीतीला कवटाळून बसेल.

• **संज्ञानात्मक सुसंगतता निर्माण करते (Creates cognitive consistency):**

- अभिवृत्ती विचार, विश्वास आणि अनुभव यांच्यात सुसंगतता

राखण्यास मदत करतात.

- जेव्हा त्यांच्या विचारांचा त्यांच्या अभिवृत्तींशी संघर्ष होतो तेव्हा लोकांना अस्वस्थता (संज्ञानात्मक विसंवाद) जाणवते आणि संतुलन पुनर्संचयित करणारी माहिती शोधतात.
- **उदाहरण:** नैतिक प्रशासनावर विश्वास ठेवणारा एक सरकारी अधिकारी, जर त्याने एखाद्या कंत्राटदाराकडून काही लाभ स्वीकारला तर त्याला अस्वस्थ वाटू शकते आणि नंतर तो लाभ नगण्य होता आणि त्याच्या निर्णयांवर परिणाम करत नव्हता असे स्वतःला पटवून देऊन कृतीला न्याय देईल.

ब. अभिवृत्तीचा वर्तनावर प्रभाव (Influence of Attitude on Behaviour)

• **वर्तनावर थेट प्रभाव:**

- अनेक परिस्थितीत, **अभिवृत्ती (attitudes)** थेट व्यक्तीच्या वर्तनाला मार्गदर्शन करतात.
- जेव्हा लोकांच्या अभिवृत्ती मजबूत आणि विशिष्ट असतात, तेव्हा ते त्या अभिवृत्तींशी सुसंगतपणे वागण्याची अधिक शक्यता असते.
- **उदाहरण:** पारदर्शकतेबद्दल सकारात्मक अभिवृत्ती असलेला एक **लोकसेवक (civil servant)**, कायदेशीररित्या बंधनकारक नसतानाही, विभागाची माहिती **स्वेच्छेने (voluntarily)** उघड करू शकतो.

• **अभिवृत्ती विशिष्ट आणि संबंधित असताना अधिक प्रभाव:**

- जेव्हा अभिवृत्ती एखाद्या विशिष्ट वर्तनाशी संबंधित असतात, सामान्य किंवा अस्पष्ट असण्याऐवजी, तेव्हा ते वर्तनावर अधिक जोरदारपणे प्रभाव टाकतात.
- **उदाहरण:** ज्या व्यक्तीचा एकल-वापर प्लास्टिक पिशव्यांना (single-use plastic bags) तीव्र विरोध आहे (विशिष्ट अभिवृत्ती) ती खरेदी करताना कदाचित पुन्हा वापरता येणारी पिशवी (reusable bag) घेईल, तर ज्याला प्रदूषणाची सामान्य चिंता आहे तो प्लास्टिक पिशव्या टाळेलच असे नाही.

• **अभिवृत्तीच्या सामर्थ्याचा प्रभाव:**

- जे अभिवृत्ती व्यक्तीच्या ओळखीसाठी (identity) किंवा मूल मूल्यांसाठी (core values) महत्त्वाचे असतात, असे मजबूत अभिवृत्ती कालांतराने सुसंगत वर्तनाला मार्गदर्शन करण्याची अधिक शक्यता असते.
- **उदाहरण:** हवामान बदलाच्या कृतीसाठी (climate change action) खोलवर वचनबद्ध असलेला एक **पर्यावरण कार्यकर्ता (environmental activist)** सातत्याने सार्वजनिक वाहतूक वापरू शकतो, वैयक्तिक कार्बन फूटप्रिंट (personal carbon footprint) कमी करू शकतो आणि पर्यावरण मोहिमांमध्ये (environmental campaigns) सहभागी होऊ शकतो.

• **नैतिक कर्तव्य आणि सामाजिक दबावामुळे प्रभाव:**

- नैतिक कर्तव्य (moral duty) किंवा मजबूत सामाजिक नियमांशी (social norms) जोडलेले अभिवृत्ती लोकांना त्यांच्या

विश्वासांनुसार (beliefs) वागण्यास प्रवृत्त करू शकतात, अगदी वैयक्तिक खर्चावर (personal cost) सुद्धा.

- उदाहरण: भ्रष्टाचार उघड करणारा **व्हिसलब्लोअर (whistleblower)** प्रामाणिकपणा (honesty) आणि जबाबदारी (accountability) याबद्दलच्या त्याच्या मजबूत अभिवृत्तीवर आधारित कृती करू शकतो, जरी यामुळे त्याच्या करिअरला किंवा सुरक्षिततेला धोका असला तरी.
- **सुनियोजित वर्तनाचा सिद्धांत (Theory of Planned Behaviour)**
 - वर्तनावर केवळ **अभिवृत्तीचा (attitude)** नाही, तर **जाणवलेल्या सामाजिक अपेक्षांचा (perceived social expectations)** (व्यक्तिनिष्ठ नियम - subjective norms) आणि व्यक्तीची ते वर्तन करण्याची क्षमता आहे यावरील विश्वासाचाही (जाणवलेले वर्तनात्मक नियंत्रण - perceived behavioural control) प्रभाव पडतो.
 - उदाहरण:
 - **अभिवृत्ती:** एका नागरिकाला वाटते की रक्तदान करणे चांगले आहे.
 - **व्यक्तिनिष्ठ नियम:** त्यांचे मित्र आणि कुटुंब त्यांना प्रोत्साहन देतात.
 - **जाणवलेले नियंत्रण:** त्यांना शारीरिकदृष्ट्या निरोगी आणि रक्तदान करण्यास आत्मविश्वास वाटतो.
 - या प्रकरणात, हे तीनही घटक एकत्र येऊन व्यक्तीला रक्तदान करण्यास प्रवृत्त करतात.

क. वर्तनाचा अभिवृत्तीवर प्रभाव (Influence of Behaviour on Attitude)

- **आत्म-धारणा सिद्धांत (Self-Perception Theory):**
 - कधीकधी, व्यक्ती त्यांच्या स्वतःच्या वर्तनाचे निरीक्षण करून त्यांच्या स्वतःच्या अभिवृत्तीचा अंदाज लावतात, विशेषतः जेव्हा त्यांची पूर्वीची अभिवृत्ती कमकुवत किंवा अस्पष्ट असते.
 - लोक निरीक्षण करतात, "मी हे केले आहे, त्यामुळे मला त्यात विश्वास असला पाहिजे."
 - उदाहरण: जो विद्यार्थी अनेक वेळा साक्षरता अभियानासाठी **स्वयंसेवा (volunteers)** करतो, तो सुरुवातीला अनिश्चित असला तरी, त्यांना सामाजिक कार्याची खरोखरच काळजी आहे असे मानू लागतो.
- **फूट-इन-द-डोर घटनेचा सिद्धांत (Foot-in-the-door phenomenon):**
 - लहान प्रारंभिक वर्तन हळूहळू मोठ्या अभिवृत्ती बदलांना कारणीभूत ठरू शकते.
 - एकदा एखादी व्यक्ती किरकोळ कृती करण्यास सहमत झाली की, त्यांना मोठ्या संबंधित वर्तनांशी सुसंगत अभिवृत्ती स्वीकारण्याची अधिक शक्यता असते.

- उदाहरण: जो व्यक्ती धर्मादाय संस्थेला कमी प्रमाणात देणगी देण्यास सुरुवात करतो, त्याला कालांतराने त्या कार्यासाठी अधिक मजबूत समर्थन विकसित होऊ शकते आणि तो सक्रिय प्रचारामध्ये सहभागी होऊ शकतो.
- **सार्वजनिक वचनबद्धता खाजगी अभिवृत्तीला बळकटी देते (Public commitment reinforces private attitude):**
 - जेव्हा लोक एखाद्या वर्तनासाठी सार्वजनिकपणे वचनबद्ध होतात, तेव्हा ते त्यांच्या खाजगी अभिवृत्तींना त्या वर्तनाशी जुळवून घेण्याची अधिक शक्यता असते, कारण विसंगतीमुळे सामाजिक किंवा अंतर्गत अस्वस्थता निर्माण होते.
 - उदाहरण: जो राजकारणी सार्वजनिकपणे **अक्षय ऊर्जा (renewable energy)** वाढवण्याचे वचन देतो, तो आपल्या सार्वजनिक भूमिकेशी सुसंगत राहण्यासाठी कालांतराने हरित धोरणांबद्दलची (green policies) आपली वैयक्तिक अभिवृत्ती मजबूत करू शकतो.
- **वर्तन ओळख आणि आत्म-संकल्पना (self-concept) घडवते:**
 - लोक त्यांच्या कृतींवर आधारित स्वतःला कसे पाहतात याला अनुरूप अभिवृत्ती अनेकदा स्वीकारतात.
 - उदाहरण: जो व्यक्ती सातत्याने आपत्तीग्रस्तांना मदत करतो, तो स्वतःला एक सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार नागरिक म्हणून पाहू लागतो आणि मानवीय मूल्यांबद्दल (humanitarian values) मजबूत अभिवृत्ती निर्माण करतो.
- **भूमिका-खेळणे (role-playing) किंवा व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांद्वारे प्रभाव:**
 - जेव्हा लोक विशिष्ट वर्तनाची आवश्यकता असलेल्या नवीन भूमिका स्वीकारतात, तेव्हा त्यांची अभिवृत्ती त्या भूमिकेच्या अपेक्षांना अनुरूप बदलू शकते.
 - उदाहरण: नव्याने भरती झालेला **आयएएस अधिकारी (IAS officer)** प्रशासकीय सुधारणांबद्दल (administrative reforms) सुरुवातीला तटस्थ विचार ठेवू शकतो, परंतु प्रशासकीय आव्हानांच्या संपर्कातून, तो सुधारणावादी मजबूत अभिवृत्ती विकसित करू शकतो.

अभिवृत्ती-वर्तनावर परिस्थितीचा प्रभाव (Situational Influence on Attitude-Behaviour Relationship)

अभिवृत्तीचा वर्तनावर जोरदार प्रभाव असला तरी, कधीकधी **परिस्थितीजन्य घटकांमुळे (situational factors)** प्रत्यक्ष वर्तन नेहमीच वैयक्तिक अभिवृत्ती दर्शवत नाही. बाह्य परिस्थिती लोकांना त्यांच्या अभिवृत्तीनुसार वागण्यास समर्थन देऊ शकते किंवा प्रतिबंध करू शकते.

- **सामाजिक नियम आणि समवयस्क दबाव (Social Norms and Peer Pressure):**
 - व्यक्ती त्यांच्या वैयक्तिक अभिवृत्तीशी conflicted असले तरीही, कुटुंब, समुदाय किंवा समवयस्क गटांच्या अपेक्षांशी जुळवून घेण्यासाठी आपले वर्तन बदलू शकतात.

- **उदाहरण:** आंतरजातीय विवाहाला (inter-caste marriage) वैयक्तिकरित्या पाठिंबा देणारा एक तरुण, कुटुंबाच्या नाराजीच्या किंवा सामाजिक दबावाच्या भीतीने या मतावर उघडपणे व्यक्त होण्यास किंवा त्यानुसार वागण्यास कचरू शकतो.
- **कायदेशीर आणि संस्थात्मक बंधने (Legal and Institutional Constraints):**
 - कायदे, नियम आणि विनियम वैयक्तिक अभिवृत्ती विचारात न घेता वर्तनांना प्रतिबंधित किंवा सक्ती करू शकतात.
 - **उदाहरण:** हेल्मेट घालण्यास विरोध करणारी व्यक्ती, अनिवार्य कायदेशीर अंमलबजावणी (mandatory legal enforcement) आणि दंडाच्या (penalties) भीतीने दुचाकी चालवताना ते अजूनही घालू शकते.
- **शिक्षेची किंवा बक्षिसाची भीती (Fear of Punishment or Reward):**
 - शिक्षा किंवा बक्षिसाची शक्यता लोकांना त्यांच्या अभिवृत्तीच्या विरुद्ध किंवा अनुरूप वागण्यास प्रभावित करू शकते.
 - **उदाहरण:** अनावश्यक नोकरशाही कागदपत्रांना (bureaucratic paperwork) नापसंती असलेला कर्मचारी, वरिष्ठांशी संघर्ष टाळण्यासाठी किंवा शिस्तभंगाची कारवाई (disciplinary action) टाळण्यासाठी अजूनही प्रक्रियेचे पालन करू शकतो.
- **संसाधनांची आणि संधींची उपलब्धता (Availability of Resources and Opportunities):**
 - व्यक्तींच्या मजबूत सकारात्मक अभिवृत्ती असल्या तरीही, संसाधनांच्या किंवा संधींच्या अभावामुळे संबंधित वर्तन प्रतिबंधित होऊ शकते.
 - **उदाहरण:** पर्जन्यजल संकलनाच्या (rainwater harvesting) जोरदार बाजूने असलेला नागरिक, जागेच्या किंवा आर्थिक संसाधनांच्या (financial resources) अभावामुळे ते प्रत्यक्षात आणू शकत नाही.
- **परिस्थितीजन्य निकड आणि आपत्कालीन परिस्थिती (Situational Urgency and Emergencies):**
 - काही विशिष्ट परिस्थितीत, तात्काळ गरजा वैयक्तिक अभिवृत्तींवर तात्पुरत्या भारी पडू शकतात.
 - **उदाहरण:** शांततापूर्ण संवादावर (peaceful dialogue) विश्वास ठेवणारी व्यक्ती, जातीय हिंसाचाराचा (communal violence) अचानक उद्रेक झाल्यास शांतता लवकर प्रस्थापित करण्यासाठी कठोर कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या उपायांना (strict law-and-order measures) समर्थन देऊ शकते.
- **सामाजिक भूमिका आणि अपेक्षा (Social Roles and Expectations):**
 - लोक त्यांच्या व्यावसायिक किंवा सामाजिक भूमिकेशी जोडलेल्या अपेक्षांनुसार वागू शकतात, जरी त्यांच्या खाजगी अभिवृत्ती भिन्न असल्या तरी.

- **उदाहरण:** एक पोलीस अधिकारी वैयक्तिकरित्या आंदोलकांबद्दल सहानुभूती (sympathetic) बाळगू शकतो, परंतु कायद्याची अंमलबजावणी (law enforcement) करण्याच्या कर्तव्याचा भाग म्हणून अजूनही कठोर कारवाई करू शकतो.
- **गट गतिशीलता आणि अनुरूपता (Group Dynamics and Conformity):**
 - गटाच्या परिस्थितीत, व्यक्ती इतरांपेक्षा वेगळे दिसणे किंवा टीकेला सामोरे जाणे टाळण्यासाठी गट वर्तनाशी अनुरूप (conform) वागू शकतात.
 - **उदाहरण:** रॅगिंगला (ragging) नापसंत करणारा विद्यार्थी, जर संपूर्ण समवयस्क गट त्यात सहभागी असेल आणि नवीन सदस्यांकडून अनुरूपतेची अपेक्षा करत असेल तर तो शांतपणे ते सहन करू शकतो.

नैतिक आणि राजकीय अभिवृत्ती (Moral and Political Attitudes)

अ. नैतिक अभिवृत्ती (Moral Attitude)

- **व्याख्या:** नैतिक अभिवृत्ती म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या नैतिकदृष्ट्या योग्य किंवा अयोग्य, चांगले किंवा वाईट याबद्दलच्या निर्णयांना प्रतिबिंबित करणारी स्थिर मानसिक प्रवृत्ती, जी अंतर्गत मूल्यांवर, सदसद् विवेकबुद्धीवर (conscience) आणि नैतिक तर्कांवर आधारित असते. ह्या अभिवृत्ती व्यक्तींना बाह्य दबाव असतानाही नैतिक निर्णय घेण्यास मार्गदर्शन करतात.
- **वैशिष्ट्ये:**
 - **प्रामाणिकपणा, न्याय, करुणा, सचोटी (integrity)** आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर यासारख्या मूलभूत नैतिक तत्त्वांमध्ये रुजलेली.
 - कुटुंबाची वाढ, संस्कृती, धर्म, शिक्षण आणि वैयक्तिक अनुभवांमुळे लवकरच तयार होतात.
 - वैयक्तिक ओळख आणि आत्म-सन्मानाशी खोलवर एकत्रीकरणामुळे अत्यंत स्थिर आणि बदलांना प्रतिरोधक असतात.
 - आव्हानात्मक किंवा उच्च-दाब असलेल्या परिस्थितीतही सुसंगत नैतिक वर्तनाला मार्गदर्शन करतात.
- **उदाहरणे:**
 - **विनोद राय (भारताचे माजी कॅंग, २०१०-२०१३):** राजकीय संवेदनशीलतेमुळेही, २जी स्पेक्ट्रम वाटप प्रकरणातील मोठ्या प्रमाणावरचा भ्रष्टाचार निष्पक्ष आणि निर्भय लेखापरीक्षण अहवालाद्वारे उघड केला, ज्यामुळे सार्वजनिक जबाबदारीबद्दलची त्यांची नैतिक बांधिलकी दिसून येते.
 - **न्यायमूर्ती डी. वाय. चंद्रचूड (भारताचे सरन्यायाधीश म्हणून, २०२३):** समलैंगिकतेला गुन्हेगारीमुक्त करणे (कलम ३७७) यासह अनेक ऐतिहासिक निर्णयांद्वारे वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि मानवी प्रतिष्ठेचे समर्थन केले, ज्यामुळे मानवाधिकार आणि घटनात्मक नैतिकतेबद्दलची त्यांची मजबूत नैतिक अभिवृत्ती दिसून येते.

- मंजुनाथ शनमुगम (२००५, इंडियन ऑइल अधिकारी): आयओसी विक्री अधिकारी म्हणून, उत्तर प्रदेशात इंधनातील भेसळ सहन करण्यास नकार दिल्यामुळे त्यांची हत्या करण्यात आली. जीवाला धोका असूनही तडजोड करण्यास त्यांचा नकार नैतिक सचोटी आणि धैर्याचे प्रतीक आहे.

ब. राजकीय अभिवृत्ती (Political Attitude)

व्याख्या: राजकीय अभिवृत्ती म्हणजे एखाद्या व्यक्तीची राजकीय विचारधारा, संस्था, धोरणे, नेते, शासन आणि राजकीय प्रक्रियांबद्दलचे विश्वास, मते आणि भावना. हे ठरवते की लोक राजकीय घडामोडींना कसे समजतात, त्यात कसे सहभागी होतात आणि त्यावर कशी प्रतिक्रिया देतात.

राजकीय अभिवृत्तीचे प्रकार (Types of Political Attitude)

- **उदारमतवादी / मध्यम (Liberal / Moderate):**
 - स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाला समर्थन देतात, परंतु कायदेशीर, घटनात्मक आणि हळूहळू सुधारणांद्वारे बदलांची वकिली करतात.
 - **उदाहरण:** महिला आरक्षण विधेयक (२०२३) ला समर्थन, जे योग्य संसदीय प्रक्रियेचे पालन करून घटनात्मक दुरुस्तीद्वारे अधिक लिंग प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करते.
- **पुराणमतवादी (Conservative):**
 - स्थिती कायम (status quo) पसंत करतात; सामाजिक किंवा राजकीय अस्थिरतेच्या भीतीने मोठ्या सुधारणांना विरोध करतात.
 - **उदाहरण:** काही धार्मिक गटांकडून समान नागरी संहितेला (Uniform Civil Code) विरोध, त्यांना भीती आहे की यामुळे वैयक्तिक धार्मिक कायद्यांना धोका निर्माण होऊ शकतो.
- **प्रगतीशील (Progressive):**
 - सुधारणांना अनुकूल असतात, परंतु हळूहळू आणि सावध गतीने, परंपरा आणि बदलांमध्ये संतुलन राखतात.
 - **उदाहरण:** नवीन शैक्षणिक धोरणाची (२०२०) टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणी, ज्यामुळे विविध शैक्षणिक स्तरांवर आणि राज्यांमध्ये हळूहळू जुळवून घेण्याची सोय होते.
- **मूलगामी (Radical):**
 - राजकीय किंवा आर्थिक प्रणालीमध्ये तात्काळ, मूलभूत आणि काहीवेळा संरचनात्मक बदलांची मागणी करतात.
 - **उदाहरण:** शेतकरी कायद्याच्या विरोधादरम्यान काही शेतकरी संघटनांनी कृषी व्यापाराचे पूर्ण राष्ट्रीयीकरण आणि खाजगी बाजारपेठा रद्द करण्याची मागणी केली.
- **प्रतिक्रियावादी (Reactionary):**
 - अलीकडील सुधारणांना नाकारून, पूर्वीच्या राजकीय किंवा सामाजिक व्यवस्थांकडे परत जाण्याचा प्रयत्न करतात.
 - **उदाहरण:** बलात्कार पीडितांसाठी सार्वजनिक फाशी किंवा फाशीची शिक्षा (death penalty) यांसारख्या मध्ययुगीन शिक्षा पुन्हा सुरू करण्याची मागणी करणे, सध्याची न्याय व्यवस्था खूप सौम्य असल्याचे ते म्हणतात.

● अतिरेकी (Extremist):

- सध्याच्या प्रणालीवर तीव्र असमाधानी असतात आणि बदलासाठी हिंसक मार्गांचा अवलंब करण्यास तयार असतात.
- **उदाहरण:** छत्तीसगड, झारखंड, ओडिशाच्या काही भागांमध्ये कार्यरत नक्षलवादी-माओवादी बंडखोरी, जी राज्याच्या अधिकारांना विरोध करण्यासाठी सशस्त्र हिंसाचाराचा वापर करते.

● शांततावादी (Pacifist):

- हिंसेला विरोध करतात, परंतु शांततापूर्ण मार्गाने राजकीय बदलाची इच्छा ठेवतात.
- **उदाहरण:** ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध गांधीजींचे अहिंसक सविनय कायदेभंग (non-violent civil disobedience).

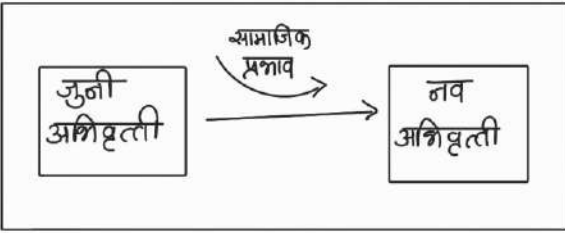
राजकीय अभिवृत्तीच्या निर्मितीवर परिणाम करणारे घटक (Factors Affecting Formation of Political Attitude)

- **सामाजिक-आर्थिक स्थिती (Socio-Economic Status):**
 - आर्थिक स्थितीचा कर आकारणी, कल्याण, अनुदाने आणि राज्याच्या हस्तक्षेपावर परिणाम होतो.
 - **उदाहरण:** गरीब वर्ग मनरेगा (MNREGA) किंवा सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) अनुदाने यांसारख्या कल्याणकारी धोरणांना पाठिंबा देऊ शकतो.
- **शिक्षण (Education):**
 - राज्यशास्त्र, नागरिकशास्त्र आणि गंभीर विचारसरणीच्या (critical thinking) संपर्कात आल्याने राजकीय जागरूकता आणि वैचारिक कल (ideological leanings) वाढतात.
 - **उदाहरण:** विद्यापीठातील विद्यार्थी धर्मनिरपेक्षता किंवा पर्यावरण धोरणावरच्या चर्चांमध्ये अनेकदा उच्च राजकीय सक्रियता दर्शवतात.
- **निवडणूक प्रचार (Election Campaigns):**
 - राजकीय संदेश, पक्षाचे जाहीरनामे आणि करिष्माई नेते (charismatic leaders) मतदारांच्या अभिवृत्तीवर प्रभाव टाकतात.
 - **उदाहरण:** "चाय पे चर्चा" किंवा "मन की बात" यांसारखे मोठ्या प्रमाणावरचे जनसंपर्क कार्यक्रम मतदारांच्या धारणांना आकार देतात.
- **सामाजिक माध्यमे आणि जनमाध्यमे (Social Media and Mass Media):**

- अल्गोरिदम (algorithms), निवडक प्रदर्शन, बनावट बातम्या (fake news) आणि प्रतिध्वनी कक्ष (echo chambers) विशिष्ट राजकीय विश्वासांना (political beliefs) वाढवतात.
- **उदाहरण:** निवडणुकांदरम्यान व्हायरल होणारी चुकीची माहिती (viral misinformation) सार्वजनिक राजकीय अभिवृत्तीचे ध्रुवीकरण करू शकते.
- **कुटुंब आणि समवयस्कांचा प्रभाव (Family and Peer Influence):**
 - राजकीय सामाजिकीकरण (political socialization) कुटुंबातील संभाषणांमधून, समुदाय वातावरणातून आणि समवयस्क गटांमधून लवकर होते.
 - **उदाहरण:** राजकीयदृष्ट्या सक्रिय कुटुंबांमध्ये वाढलेली मुले अनेकदा सुरुवातीपासूनच मजबूत राजकीय अभिवृत्ती विकसित करतात.
- **प्रमुख राजकीय घटना (Major Political Events):**
 - युद्धे, आर्थिक संकटे, सामाजिक चळवळी किंवा ऐतिहासिक निर्णय (landmark judgments) यांसारख्या महत्त्वपूर्ण घटना राजकीय अभिवृत्तींना पुन्हा आकार देऊ शकतात.
 - **उदाहरण:** १९९१ च्या उदारीकरण सुधारणांनी भारतातील बाजार अर्थव्यवस्थेबद्दलच्या लोकांच्या अभिवृत्तींना पुन्हा आकार दिला.

सामाजिक प्रभाव Social Influence

व्याख्या: सामाजिक प्रभाव ही एक प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे एखाद्या व्यक्तीची वृत्ती, विश्वास किंवा वर्तन इतरांच्या उपस्थितीमुळे किंवा कृतीमुळे आकार घेते किंवा सुधारित होते – मग ते थेट दबावामुळे असो, अप्रत्यक्ष अपेक्षेमुळे असो किंवा केवळ निरीक्षणाद्वारे असो.

सामाजिक प्रभावाचे प्रकार Types of Social Influence

- **अनुपालन (Conformity):**
 - स्पष्ट दबाव नसतानाही, गटाच्या नियम किंवा अपेक्षांशी जुळवून घेण्यासाठी एखाद्याचे वर्तन किंवा विचार समायोजित करणे.
 - **उदाहरण:** एक तरुण परिवीक्षाधीन आयएस अधिकारी (IAS officer) एलबीएसएनए (LBSNAA) मधील सहकाऱ्यांच्या शिस्तबद्ध जीवनशैलीचा अवलंब करू लागतो – जसे की वक्तशीरपणा, औपचारिक पोशाख आणि आदरणीय प्रोटोकॉल – जरी ते अधिकृतपणे सक्तीचे नसले तरी.
- **स्वीकृती (Compliance):**
 - थेट विनंतीला प्रतिसाद म्हणून वर्तन बदलणे, सहसा सखोल वैयक्तिक सहमतीशिवाय.
 - **उदाहरण:** नागरिक वाहतूक पोलिसांनी आठवण करून दिल्यावर

सीटबेल्ट किंवा हेल्मेट घालतात, जरी त्यांना वैयक्तिकरित्या कमी अंतरासाठी ते आवश्यक वाटत नसले तरी.

- **आज्ञापालन (Obedience):**
 - वैयक्तिक विश्वासाची पर्वा न करता, अधिकारातील व्यक्तीकडून मिळालेल्या स्पष्ट सूचना किंवा आदेशांचे पालन करणे.
 - **उदाहरण:** एका कनिष्ठ अधिकाऱ्याने वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी जारी केलेला वादग्रस्त जमीन अधिग्रहण आदेश पार पाडणे, जरी त्यांना खाजगीत विस्थापित कुटुंबांशी सहानुभूती असली तरी.
- **अल्पसंख्याकांचा प्रभाव (Minority Influence):**
 - जेव्हा एक लहान गट किंवा व्यक्ती, चिकाटी आणि नैतिक विश्वासाने, बहुसंख्य लोकांना त्यांच्या मतांचा पुनर्विचार करण्यास प्रवृत्त करते.
 - **उदाहरण:** मेधा पाटकर यांचे नर्मदा बचाओ आंदोलनातील दीर्घकालीन सक्रियता, जरी त्यांचा आवाज अल्पसंख्याकांचा असला तरी, विकास विरुद्ध विस्थापन यावरील राष्ट्रीय चर्चेवर प्रभाव टाकला.
- **आदर्श सामाजिक प्रभाव (Normative Social Influence):**
 - गटामध्ये आवडले जाण्यासाठी, स्वीकारले जाण्यासाठी किंवा गटातून नाकारले जाणे टाळण्यासाठी अनुरूप वर्तन करणे.
 - **उदाहरण:** विद्यार्थी कॅम्पसमध्ये राजकीय निदर्शनांमध्ये सहभागी होतात, मुख्यतः सहकाऱ्यांशी जुळवून घेण्यासाठी, सखोल वैचारिक विश्वासामुळे नव्हे.
- **माहितीपूर्ण सामाजिक प्रभाव (Informational Social Influence):**
 - विशेषतः अनिश्चित परिस्थितीत, इतरांकडून मिळालेली माहिती वास्तवाचा पुरावा म्हणून स्वीकारणे.
 - **उदाहरण:** कोविड-१९ दरम्यान, सुरुवातीला मास्कबद्दल अनिश्चित असलेले लोक डब्ल्यूएचओ (WHO), डॉक्टर आणि सहकाऱ्यांनी मास्क वापरण्यास सुरुवात केल्यावर ते घालू लागले – त्यांच्या कौशल्यावर विश्वास ठेवून.

प्रशासन आणि नैतिकतेमध्ये सामाजिक प्रभावाची (Social Influence) प्रासंगिकता

सकारात्मक अनुप्रयोग (Positive Applications):

- शासकीय कार्यक्रम अनेकदा वर्तणुकीत बदल घडवण्यासाठी सामाजिक प्रभावाचा (Social influence) उपयोग करतात, ज्यात आदर्श व्यक्ती, मोठ्या प्रमाणावर सहभाग आणि समवयस्क शिक्षण यांचा वापर केला जातो.
 - **उदाहरण:** स्वच्छ भारत अभियानने दृश्यमान सामाजिक नियम तयार करण्यासाठी सेलिब्रिटी आणि नागरी सेवक यांसारख्या सार्वजनिक व्यक्तींचा रस्त्यांची साफसफाई करताना उपयोग केला, ज्यामुळे सार्वजनिक सहभागास प्रोत्साहन मिळाले.
 - **उदाहरण:** जल शक्ती अभियानामध्ये, स्थानिक प्रभावक आणि पंचायत नेत्यांचा वापर गावकऱ्यांना पाणी बचतीबद्दल पटवून

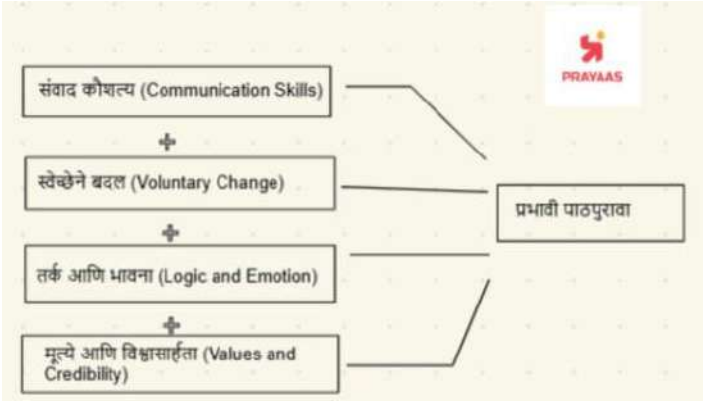
देण्यासाठी करण्यात आला, ज्यामुळे सामूहिक जबाबदारीची भावना वाढीस लागली.

धोके आणि नकारात्मक परिणाम (Risks and Negative Impacts):

- अनियंत्रित सामाजिक प्रभाव कळपाची मानसिकता, जमावाचे वर्तन किंवा समवयस्क दबावाखाली नैतिक तडजोड करण्यास कारणीभूत ठरू शकतो.
 - उदाहरण: बनावट बातम्यांमुळे (fake news) (उदा. २०१८ मधील बाल अपहरण अफवा) उद्रेक झालेल्या जमावाच्या मारामारीच्या घटनांमध्ये, माहितीपर सामाजिक प्रभावामुळे वैयक्तिक वस्तुस्थिती तपासल्याशिवाय हिंसक परिणाम झाले.
 - उदाहरण: निवडणुकांदरम्यान सोशल मीडियावरची राजकीय पक्षात अनेकदा नागरिकांना इको चॅम्बर्समध्ये ढकलतो, ज्यामुळे तर्कसंगत चर्चा किंवा मतभेद होतात.

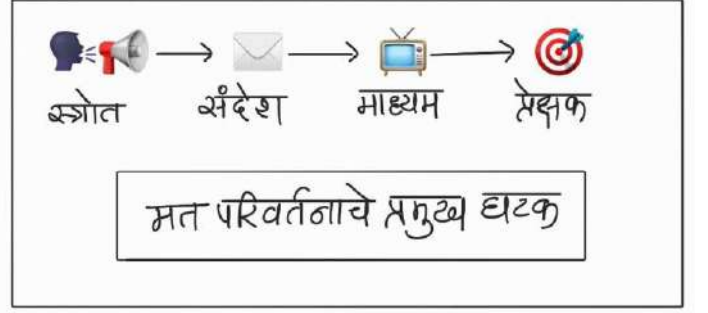
मन वळवणे (Persuasion) - व्याख्या:

मन वळवणे (Persuasion) म्हणजे व्यक्तीच्या श्रद्धा, दृष्टिकोन किंवा वर्तनावर तर्क, भावनिक आवाहन किंवा विश्वासाहता यांद्वारे, सक्तीशिवाय हेतुपूर्वक प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करणे. हे संवाद, नेतृत्व, प्रशासन आणि नैतिक निर्णय घेण्यामध्ये एक महत्त्वाचे साधन आहे.

मन वळवण्याचे मुख्य घटक (Core Components of Persuasion)

- स्रोत (कोण म्हणतो): संवाद साधणाऱ्याची विश्वसनीयता, विश्वासाहता, कौशल्य आणि पसंतीस उतरण्याची क्षमता मन वळवण्याच्या परिणामावर परिणाम करतात.
- संदेश (काय म्हटले जाते): संदेशाची स्पष्टता, तर्कसंगतता, भावनिक प्रतिध्वनी आणि नैतिक मांडणी परिणामकारकतेवर प्रभाव टाकते.
- प्रेक्षक (Audience) (कोणाला म्हटले जाते): प्रेक्षकांची पार्श्वभूमी, प्रेरणा, जागरूकतेची पातळी (level of awareness) आणि भावनिक स्थिती त्यांची ग्रहणशीलता (receptivity) ठरवते.
- माध्यम (Medium) (कसे म्हटले जाते): संप्रेषण माध्यमाची निवड (सोशल मीडिया, भाषणे, मुद्रित, आंतरवैयक्तिक) पोहोच आणि प्रभावावर परिणाम करते.

मन वळवण्याच्या रणनीतीचे प्रकार (Types of Persuasion Strategies)

- तर्कसंगत अपील (ज्ञानमार्गी मार्ग - Cognitive Route):
 - वस्तुस्थिती, डेटा आणि तार्किक युक्तिवाद वापरते.
 - उदाहरण: कोविड-१९ (COVID-19) दरम्यान लसीच्या प्रभावीतेचे वैज्ञानिक डेटासह स्पष्टीकरण देणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्य जाहिराती.
- भावनिक आवाहन (भावनिक मार्ग - Affective Route):
 - भीती, अभिमान, करुणा किंवा अपराधीपणा यांसारख्या भावना जागृत करते.
 - उदाहरण: मुर्लींच्या जगण्याचा आणि शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी बेटी बचाओ बेटी पढाओ अभियान भावनिक आवाहन वापरते.
- नैतिक/नैतिक आवाहन (एथोस - Ethos):
 - प्रेक्षकांच्या कर्तव्यभावना, न्याय किंवा सार्वजनिक हिताला आवाहन करते.
 - उदाहरण: ब्रिटीश राजवटीत गांधीजींनी असहकाराच्या आवाहनात स्वदेशी आणि नैतिक आत्मसंयमासाठी नैतिक आवाहन वापरले.
- सामाजिक पुरावा/समवयस्क प्रभाव (Social Proof/Peer Influence):
 - इतर अनेकजण आधीच हे करत आहेत हे दर्शवणे (गट दबाव किंवा ट्रेंड).
 - उदाहरण: स्वच्छ भारत अभियानात स्पर्धात्मक अनुकरण निर्माण करण्यासाठी "आदर्श गावे" किंवा ओडीएफ-प्रमाणित जिल्ह्यांचा वापर.
- अधिकार-आधारित आवाहन (Authority-based Appeal):
 - संदेशाला पाठिंबा देण्यासाठी अधिकृत व्यक्ती किंवा तज्ञांचा फायदा घेणे.
 - उदाहरण: डॉक्टरांनी कोविड-१९ च्या प्रतिबंधात्मक उपायांची वकिली केल्याने संदेशाची विश्वसनीयता आणि पालन (compliance) वाढले.

सार्वजनिक प्रशासन आणि नैतिकतेमध्ये प्रासंगिकता (Relevance in Public Administration and Ethics)

- **धोरण प्रोत्साहन (Policy Promotion):**
 - सरकारी योजना आणि वर्तणुकीत बदल घडवणाऱ्या उपक्रमांना प्रोत्साहन देण्यासाठी मन वळवण्याचा वापर केला जातो.
 - **उदाहरण:** उज्ज्वला योजना ग्रामीण कुटुंबांना पारंपारिक स्वयंपाक इंधनातून बदलण्यासाठी भावनिक आणि आरोग्य-आधारित मन वळवण्यावर अवलंबून होती.
- **नेतृत्व आणि प्रेरणा (Leadership & Motivation):**
 - नैतिक नेते अनुपालन सक्तीने (coercing compliance) न करता, संघाची मूल्ये संस्थात्मक उद्दिष्टांशी जुळवण्यासाठी मन वळवण्याचा (persuasion) वापर करतात.
 - **उदाहरण:** एका एस.पी. (SP) ने आंदोलनकारी गावकऱ्यांच्या मागण्यांशी सहानुभूती दर्शवून आणि कायदेशीर निवारणाचे आश्वासन देऊन त्यांना महामार्ग शांततेने मोकळा करण्यास पटवून दिले.
- **संघर्ष निराकरण (Conflict Resolution):**
 - मन वळवणे (Persuasion) वैचारिक अंतर कमी करण्यास किंवा संघर्षादरम्यान शांततेने वाटाघाटी करण्यास मदत करते.
 - **उदाहरण:** प्रशासकांनी बळाचा वापर करण्याऐवजी, संवाद आणि नैतिक मन वळवण्याचा (moral persuasion) वापर करून बेकायदेशीर निषेध वाढण्यापासून रोखले.

अभ्यासक्रम समजून घेणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

लोकसेवेसाठी योग्यता आणि मूलभूत मूल्ये

- सचोटी (Integrity)
- निष्पक्षता आणि गैर-पक्षपातीपणा (Impartiality and Non-partisanship)
- वस्तुनिष्ठता (Objectivity)
- सार्वजनिक सेवेसाठी समर्पण (Dedication to Public Service)
- सहानुभूती (Empathy)
- सहिष्णुता (Tolerance)
- दुर्बल घटकांबद्दल करुणा (Compassion towards the weaker-sections)

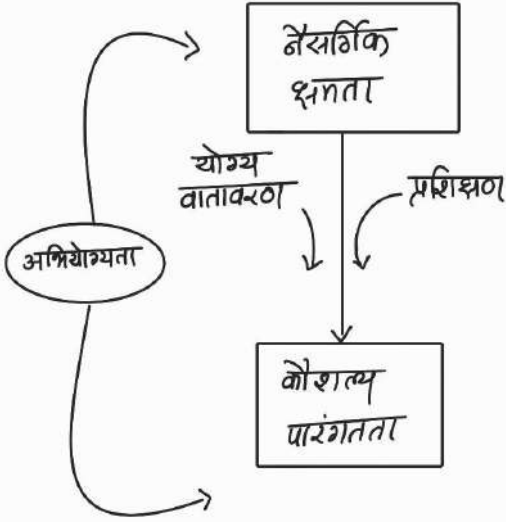
UPSC मागील वर्षाचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
संक्षिप्त टिपा लिहा (३० शब्दांत): संवैधानिक नैतिकता, हितसंबंधांचा संघर्ष, सार्वजनिक जीवनातील प्रामाणिकपणा, डिजिटलायझेशनची आव्हाने, कर्तव्याची निष्ठा (२०२२)	संक्षिप्त टीप + संकल्पनात्मक	दिलेल्या प्रत्येक संकल्पनेवर ३० शब्दांची टीप लिहा.
महत्त्वाच्या समस्या आणि निर्णय सोडवताना नागरी सेवकांसाठी सहानुभूती (Empathy) आणि करुणा (Compassion) आवश्यक आहेत. योग्य उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०२२)	मूल्य प्रासंगिकता + स्पष्टीकरण	सहानुभूती आणि करुणा नागरी सेवा प्रभावीपणात कशी मदत करतात हे स्पष्ट करा.
"अखंडता (Integrity) हे मानवाला सक्षम करणारे मूल्य आहे." योग्य उदाहरणांसह समर्थन करा. (२०२१)	मूल्याधारित + समर्थन	अखंडतेच्या सक्षमीकरण स्वरूपाचे उदाहरणांसह समर्थन करा.
यशस्वी नागरी सेवक बनण्यासाठी निष्पक्ष (Impartial) आणि अ-पक्षपाती (Non-partisan) असणे अपरिहार्य गुण मानले पाहिजेत का? उदाहरणांसह चर्चा करा. (२०२१)	मूल्य वादविवाद + स्पष्टीकरण	निष्पक्षता आणि अ-पक्षपातीपणाच्या अपरिहार्यतेवर उदाहरणांसह चर्चा करा.
डोमेन ज्ञानाव्यतिरिक्त, सार्वजनिक अधिकाऱ्याला नैतिक दुविधा (Ethical dilemmas) सोडवताना उच्च दर्जाची नवीनता (Innovativeness) आणि सर्जनशीलता (Creativity) देखील आवश्यक असते. योग्य उदाहरणांसह चर्चा करा. (२०२१)	कौशल्य + दुविधा निराकरण	नैतिक दुविधा सोडवण्यासाठी नवीनता/सर्जनशीलतेची गरज उदाहरणांसह चर्चा करा.
प्रभावी सार्वजनिक सेवक होण्यासाठी आवश्यक असलेली दहा आवश्यक मूल्ये ओळखा. सार्वजनिक सेवकांमध्ये अनैतिक वर्तन टाळण्याचे मार्ग आणि साधने वर्णन करा. (2021)	सर्वसमावेशक + प्रतिबंधात्मक	दहा मूल्यांची यादी करा आणि अनैतिक आचरण (Unethical conduct) टाळण्यासाठी उपाय सुचवा.
नागरी सेवकाच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्यासाठी पाच नैतिक गुण ओळखा. त्यांची मॅट्रिक्समध्ये (matrix) समावेश करण्याची औचित्यता स्पष्ट करा. (२०२१)	मूल्य निवड + समर्थन	नागरी सेवेसाठी संबंधित आणि योग्य असे पाच नैतिक गुण ओळखा आणि त्यांचे समर्थन करा.
सार्वजनिक जीवनाची मूलभूत तत्त्वे कोणती आहेत? यापैकी कोणत्याही तीनची योग्य उदाहरणांसह स्पष्टीकरण द्या. (२०२०)	संकल्पनात्मक + स्पष्टीकरणात्मक	सार्वजनिक जीवनाची तत्त्वे सांगा आणि तीनची उदाहरणांसह स्पष्टीकरण द्या.

नागरी सेवांच्या संदर्भात, निसर्गात सार्वत्रिक असलेली तीन मूलभूत मूल्ये सांगा आणि त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करा. (२०१८)	मूल्य ओळख + स्पष्टीकरण	३ सार्वत्रिक मूल्ये ओळखा आणि नागरी सेवेतील त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करा.
अखंडतेच्या (integrity) परीक्षांपैकी एक म्हणजे कोणतीही तडजोड करण्यास पूर्ण नकार देणे. वास्तविक जीवनातील उदाहरणाच्या संदर्भात स्पष्ट करा. (२०१७)	अनुप्रयोग-आधारित + उदाहरण	अखंडता स्पष्ट करा आणि वास्तविक उदाहरणाद्वारे स्पष्टीकरण द्या.
नागरी सेवांच्या संदर्भात खालील गोष्टींची प्रासंगिकता तपासा: (अ) पारदर्शकता (ब) उत्तरदायित्व (क) निष्पक्षता आणि न्याय (ड) दृढ विश्वासाचे धैर्य (ई) सेवेची भावना (२०१७)	मूल्याधारित + प्रासंगिक अनुप्रयोग	नागरी सेवेतील प्रत्येक मूल्याची प्रासंगिकता स्पष्ट करा.
शिस्त (Discipline) म्हणजे साधारणपणे आदेश आणि अधीनता पाळणे. तथापि, ते संस्थेसाठी प्रति-उत्पादक असू शकते. चर्चा करा. (२०१७)	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक	शिस्त कधी प्रति-उत्पादक होऊ शकते आणि ती कशी संतुलित करावी हे चर्चा करा.
मॅक्स वेबर म्हणाले... राज्याच्या नोकरशाहीमध्ये स्वतःची स्वतंत्र नोकरशाही नैतिकता असू शकते." या विधानाचे गंभीरपणे विश्लेषण करा. (२०१६)	सैद्धांतिक + गंभीर विश्लेषण	नोकरशाही नैतिकता विरुद्ध वैयक्तिक नैतिकता या कल्पनेचे टीकेसह विश्लेषण करा.
आजच्या सामाजिक-राजकीय संदर्भात सार्वजनिक सेवांमध्ये निष्पक्षता (impartiality) आणि अ-पक्षपातीपणा (non-partisanship) यांना मूलभूत मूल्ये का मानले पाहिजे? आपल्या उत्तराचे उदाहरणांसह स्पष्टीकरण द्या. (२०१६)	मूल्य समर्थन + समकालीन प्रासंगिकता	आजच्या संदर्भात निष्पक्षता आणि अ-पक्षपातीपणाच्या गरजेला समर्थन द्या.
अशा अवांछित वृत्ती कशा बदलल्या जाऊ शकतात आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये आवश्यक मानली जाणारी सामाजिक-नैतिक मूल्ये इच्छुक आणि कार्यरत नागरी सेवकांमध्ये कशी रुजवली जाऊ शकतात? (२०१६)	वर्तणुकीत बदल + मूल्य संवर्धन	नागरी सेवकांमध्ये वृत्ती सुधारण्यासाठी आणि नैतिक मूल्ये रुजवण्यासाठी मार्ग सुचवा.
विश्वासाहता आणि धैर्य या सद्गुणांचे सार्वजनिक सेवेत कसे प्रकटीकरण होते? उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०१५)	मूल्याधारित + अनुप्रयोग	सार्वजनिक सेवांच्या भूमिकांमध्ये विश्वासाहता आणि धैर्य कसे दिसून येतात हे स्पष्ट करा.

प्रस्तावना

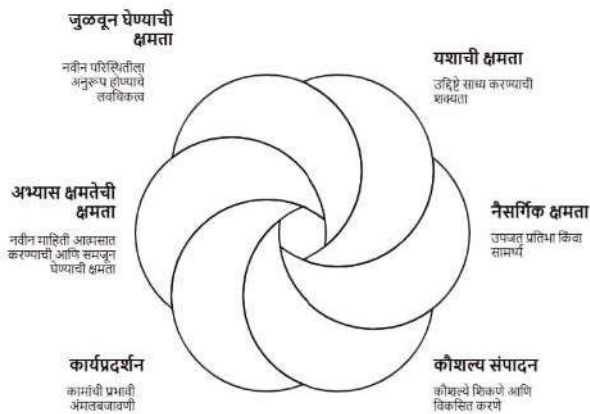
भारतासारख्या लोकशाही आणि कल्याणकारी राज्यात, नागरी सेवकांना (civil servants) सार्वजनिक हिताचे रक्षण करताना धोरणांना कृतीत आणण्याचे पवित्र कर्तव्य सोपवले जाते. प्रशासकीय क्षमतेव्यतिरिक्त, त्यांची अभियोग्यता (aptitude) आणि मूलभूत मूल्ये (foundational values) ही त्यांची सचोटी आणि उद्दिष्टाने सेवा करण्याची क्षमता ठरवतात. ही मूल्ये केवळ नैतिक आदर्श नसून, निर्णय घेण्यास मार्गदर्शन करणारी, निष्पक्षता सुनिश्चित करणारी आणि जनतेचा विश्वास निर्माण करणारी व्यावहारिक गरज आहेत. संवैधानिक तत्वांचे संरक्षक म्हणून, नागरी सेवकांनी निष्पक्षता, वस्तुनिष्ठता, सहानुभूती आणि सार्वजनिक सेवेसाठी समर्पण यांसारख्या मूल्यांसाठी अटूट बांधिलकी दर्शवणे आवश्यक आहे, विशेषतः समाजातील सर्वात असुरक्षित घटकांच्या गरजा पूर्ण करताना.

अभियोग्यतेचा अर्थ काय आहे?

अभियोग्यता (Aptitude) म्हणजे योग्य प्रशिक्षण आणि वातावरण मिळाल्यास, एखाद्या व्यक्तीची विशिष्ट कौशल्ये आत्मसात करण्याची किंवा विशिष्ट कार्ये प्रभावीपणे पार पाडण्याची नैसर्गिक क्षमता किंवा संभाव्यता होय. हे एखाद्या व्यक्तीची दिलेल्या क्षेत्रात — मग ते बौद्धिक असो, शारीरिक असो किंवा आंतरवैयक्तिक असो — शिकण्याची, जुळवून घेण्याची आणि यशस्वी होण्याची मूल क्षमता दर्शवते.

अभिवृत्तीची समज (Understanding Aptitude)

योग्यतेची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- **जन्मजात किंवा अंतर्भूत:** योग्यता जन्मजात किंवा अंतर्भूत असते, जरी ती शिक्षण आणि अनुभवाद्वारे विकसित आणि परिष्कृत केली जाऊ शकते.
- **डोमेन-विशिष्ट:** योग्यता डोमेन-विशिष्ट असते — उदाहरणार्थ, एखाद्याला गणित, संवाद, प्रशासन किंवा संगीतासाठी योग्यता असू शकते.
- **भूमिका किंवा करिअरसाठी योग्यता:** हे एखाद्या व्यक्तीची विशिष्ट भूमिका किंवा करिअरसाठी उपयुक्तता निश्चित करण्यास मदत करते.
- **संपादित ज्ञान किंवा वृत्तीपेक्षा भिन्न:** योग्यता संपादित ज्ञान किंवा वृत्तीपेक्षा वेगळी असते — ती सध्याच्या कार्यक्षमतेपेक्षा संभाव्यतेबद्दल अधिक असते.

योग्यता वृत्तीपेक्षा कशी वेगळी आहे?

पैलू (Aspect)	अभियोग्यता (Aptitude)	अभिवृत्ती (Attitude)
व्याख्या (Definition)	अभियोग्यता म्हणजे विशिष्ट कौशल्ये आत्मसात करण्याची किंवा काही कार्ये पार पाडण्याची नैसर्गिक क्षमता किंवा संभाव्यता.	अभिवृत्ती (Attitude) म्हणजे लोक, वस्तू किंवा परिस्थितीचे विशिष्ट प्रकारे (सकारात्मक किंवा नकारात्मक) मूल्यांकन करण्याची शिकलेली मानसिक प्रवृत्ती किंवा कल.
स्वरूप (Nature)	जन्मापासून असलेली किंवा अंगभूत क्षमता; तरीही प्रशिक्षणाने विकसित केली जाऊ शकते.	सामाजिकीकरण, अनुभव, शिक्षण आणि विश्वास प्रणालीद्वारे मिळवलेली.
कार्य (Function)	एखादी व्यक्ती एखाद्या क्षेत्रात (उदा. तार्किक तर्कशक्ती, प्रशासन, कला) किती चांगले कार्य करू शकते हे ठरवते.	एखादी व्यक्ती दिलेल्या वस्तू किंवा परिस्थितीवर भावनिक किंवा वर्तनात्मक प्रतिसाद कसा देते यावर प्रभाव टाकते.
स्थिरता (Stability)	कालांतराने तुलनेने स्थिर असते, परंतु वाढवता येते.	अधिक लवचिक; नवीन अनुभव किंवा मन वळवण्याने (persuasion) बदलू शकते.
केंद्रित क्षेत्र (Focus Area)	कार्यप्रदर्शन, क्षमता किंवा योग्यता शी संबंधित.	अभिमुखता (orientation), मानसिकता (mindset) किंवा मूल्यांकन (evaluation) शी संबंधित.
उदाहरण (Example)	एक उमेदवार डेटा विश्लेषणासाठी उच्च अभियोग्यता दर्शवतो — तार्किक तर्कशक्तीमधील नैसर्गिक क्षमता दर्शवतो.	एका सार्वजनिक सेवकाची ग्रामीण विकासाकडे सकारात्मक अभिवृत्ती (positive attitude) आहे — सेवा वितरणाकडे अनुकूल अभिमुखता दर्शवते.

नागरी सेवांसाठी अभियोग्यतेचे प्रकार (Types of Aptitude for Civil Services)

अभियोग्यतेचा प्रकार (Type of Aptitude)	अर्थ आणि महत्त्व (Meaning & Importance)	नागरी सेवांमधील उदाहरण (Example in Civil Services)
भाषिक अभियोग्यता (Verbal Aptitude)	भाषेच्या माध्यमातून प्रभावीपणे समजून घेण्याची आणि संवाद साधण्याची क्षमता; धोरणे तयार करणे, सार्वजनिक संवाद आणि प्रशासकीय अहवाल लेखनासाठी महत्त्वपूर्ण.	पूर संकटादरम्यान जिल्हाधिकारी यांनी स्थलांतराच्या सूचना स्पष्टपणे कळवणे.
संख्यात्मक अभियोग्यता	आकडेवारी हाताळण्याचे कौशल्य, डेटा विश्लेषण आणि तार्किक विश्लेषण;	संभाव्य करचोरीची प्रकरणे शोधण्यासाठी आयआरएस अधिकारी (IRS officer)

(Numerical Aptitude)	अर्थसंकल्पासाठी (budgeting), लेखापरीक्षणसाठी (audits) आणि धोरण मूल्यांकनासाठी उपयुक्त.	कर परतावा डेटाचे (tax return data) विश्लेषण करतो.
प्रशासकीय अभियोग्यता (Administrative Aptitude)	निर्णय घेणे, नियोजन, नेतृत्व आणि गतिमान शासन संदर्भात समस्या सोडवणे यासह अनेक क्षमतांचा समावेश.	जिल्हाधिकारी आंतरविभागीय कोविड-१९ प्रतिबंध (COVID-19 containment) आणि लसीकरण धोरणाचे समन्वय करतात.
सामाजिक अभियोग्यता (Social Aptitude)	आंतरवैयक्तिक संवेदनशीलता, सहानुभूती (empathy) आणि सार्वजनिक विश्वास निर्माण करण्याची क्षमता; सहभागी शासनासाठी (participatory governance) आणि प्रभावी समुदाय सहभागासाठी आवश्यक.	कोणताही संघर्ष न करता एफआरए (FRA) लागू करण्यासाठी आदिवासी समुदायांशी आयएएस अधिकारी (IAS officer) संवाद साधतात.
नैतिक अभियोग्यता (Moral Aptitude)	नैतिक आचारसंहिता, निष्पक्षता आणि सार्वजनिक हिताकडे कल; प्रशासकीय निर्णयांमध्ये सचोटी (integrity) सुनिश्चित करते.	कंत्राट वाटपात राजकीय दबाव नाकारणारा नोकरशाहा, पारदर्शकता आणि सार्वजनिक विश्वास राखतो.

नागरी सेवांमध्ये अभियोग्यता का आवश्यक आहे (Why Aptitude is Necessary in Civil Services)

- **गुंतागुंतीच्या परिस्थितीत कार्यक्षम निर्णय घेणे (Efficient Decision-Making in Complex Situations):**
 - नागरी सेवकांना अनेकदा गुंतागुंतीच्या आणि अनिश्चित परिस्थितींचा सामना करावा लागतो, ज्यासाठी त्वरित, तर्कशुद्ध आणि नैतिक निर्णय घेण्याची आवश्यकता असते.
 - **उदाहरण:** कोविड-१९ लॉकडाऊन दरम्यान, अधिकाऱ्यांना सार्वजनिक आरोग्य, स्थलांतरितांच्या हालचाली आणि आर्थिक क्रियाकलाप यांच्यात संतुलन साधावे लागले – यासाठी मजबूत प्रशासकीय आणि नैतिक अभियोग्यतेची आवश्यकता होती.
- **नेतृत्व आणि कार्यसंघ व्यवस्थापन (Leadership and Team Management):**
 - अभियोग्यता अधिकाऱ्यांना अनेक भागधारकांच्या कार्यसंघाचे नेतृत्व करण्यास, अधीनस्थाना प्रेरित करण्यास आणि संघर्षाचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्यास सक्षम करते.
 - **उदाहरण:** वादळानंतर आपत्ती निवारण पथकाचे नेतृत्व करणाऱ्या उपविभागीय दंडाधिकाऱ्याला (SDM) केवळ ज्ञानाचीच नव्हे, तर नेतृत्व आणि सहानुभूतीचीही आवश्यकता असते.
- **लोकसेवा अभिमुखता (Public Service Orientation):**
 - नैतिक आणि सामाजिक अभियोग्यता नागरी सेवकांना दुर्बल समुदायांशी सहानुभूती बाळगण्यास आणि वैयक्तिक लाभापेक्षा सार्वजनिक हिताला प्राधान्य देण्यास मदत करते.
 - **उदाहरण:** विस्थापित झोपडपट्ट्यांच्या पुनर्वसनाची अंमलबजावणी करणारा एक आयएएस अधिकारी त्यांच्या चिंता ऐकून घेतो आणि योग्य परिणाम सुनिश्चित करतो.

• दबाव आणि नैतिक कोंडी हाताळणे (Handling Pressure and Ethical Dilemmas):

- नागरी सेवकांना अनेकदा राजकीय दबाव, परस्परविरोधी हितसंबंध (conflicting interests) किंवा भ्रष्टाचाराचा सामना करावा लागतो. अभियोग्यता हे सुनिश्चित करते की ते लवचिक (resilient) राहतील आणि सचोटी (integrity) कायम ठेवतील.
- **उदाहरण:** करिअरच्या धमक्या असूनही, एका शक्तिशाली बांधकाम व्यावसायिकासाठी नियम न मोडणारा अधिकारी मजबूत नैतिक अभियोग्यता दर्शवतो.

• प्रभावी धोरण अंमलबजावणी (Effective Policy Implementation):

- प्रशासकीय अभियोग्यता योग्य नियोजन, संसाधनांचे वाटप आणि देखरेख करून सरकारी धोरणांना कृतीत आणण्यास मदत करते.
- **उदाहरण:** जिल्हाधिकारी (District Collector) स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत समन्वित प्रयत्न आणि सार्वजनिक एकत्रीकरणद्वारे (public mobilization) १००% शौचालय कव्हेरेज सुनिश्चित करतात.

• संकट आणि आपत्ती व्यवस्थापन (Crisis and Disaster Management):

- संज्ञानात्मक (cognitive) आणि भावनिक अभियोग्यता (emotional aptitude) शांतता, स्पष्टता आणि समन्वयाने आपत्कालीन परिस्थितींना प्रतिसाद देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.
- **उदाहरण:** जातीय दंगली किंवा पूर परिस्थितीचे प्रभावी व्यवस्थापन करण्यासाठी त्वरित मूल्यांकन, योग्य संवाद आणि सुव्यवस्था पुनर्संचयित करणे आवश्यक आहे.

• नागरिकांसोबत विश्वास निर्माण करणे (Building Trust with Citizens):

- सामाजिक अभियोग्यता नागरी सेवकांना विविध लोकसंख्येसोबत अर्थपूर्णपणे संवाद साधण्यास, सलोखा निर्माण करण्यास आणि तक्रारींचे निराकरण करण्यास सक्षम करते.
- **उदाहरण:** एक गटविकास अधिकारी (Block Development Officer) ग्रामस्थांसोबत नियमित जनसुनावणी (jan sunwai) घेऊन मनरेगा (MNREGA) देयकांमधील विलंब सोडवतो.

• विविध भूमिकांमध्ये जुळवून घेण्याची क्षमता (Adaptability in Diverse Roles):

- कायदा आणि सुव्यवस्था लागू करण्यापासून ते शिक्षण, निवडणुका किंवा आर्थिक विकास हाताळण्यापर्यंत, अभियोग्यता लवचिकता आणि डोमेन हस्तांतरणीयता सुनिश्चित करते.
- **उदाहरण:** आदिवासी भागात नियुक्त केलेली एक आयएएस अधिकारी स्थानिक चालीरिती आणि भाषा समजून घेऊन तिच्या शासन दृष्टिकोनात जुळवून घेते.

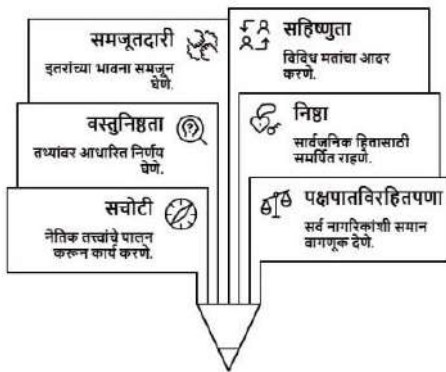
वास्तविक जीवनातील घटना अभ्यास (Real Life Case Study)

आयएएस (IAS) अधिकारी प्रदीप कुमार जेना, ज्यांना ओडिशाचे “चक्रीवादळ तारणहार” (Cyclone Saviour) म्हणून गौरवले जाते, त्यांनी २० वर्षांहून अधिक काळ राज्याच्या आपत्ती व्यवस्थापनाचे नेतृत्व केले आहे. धोरणात्मक नियोजन आणि समुदाय-आधारित स्थलांतर मॉडेलद्वारे, त्यांनी १९९९ मधील हजारो चक्रीवादळ मृत्यूंची संख्या अलीकडच्या वर्षात शून्याच्या जवळ आणण्यास मदत केली आहे. ही घटना वारंवार येणाऱ्या नैसर्गिक आपत्त्यांचा सामना करताना उच्च प्रशासकीय योग्यता (administrative aptitude), सामाजिक योग्यता (social aptitude) आणि सार्वजनिक सेवेप्रती समर्पण दर्शवते.

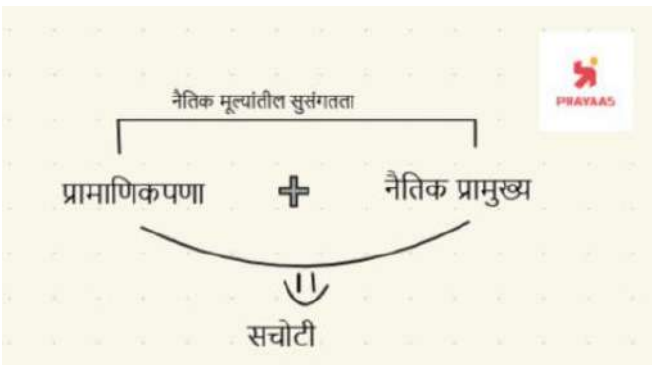
प्रस्तावना (Introduction)

- भारतासारख्या लोकशाही राष्ट्रामध्ये नागरी सेवा शासनाचा कणा आहेत. त्यांची कर्तव्ये निष्पक्षपणे, कार्यक्षमतेने आणि नैतिक कठोरतेने पार पाडण्यासाठी, नागरी सेवकांनी केवळ नियम आणि प्रक्रियांनीच नव्हे, तर मूलभूत मूल्यांनी, सार्वजनिक विश्वास आणि घटनात्मक आदर्शांना कायम ठेवणारे टिकाऊ नैतिक आणि व्यावसायिक मानके यांनी मार्गदर्शन घेणे अपेक्षित आहे. ही मूल्ये यासाठी आवश्यक आहेत:
- पर्यवेक्षणाच्या अनुपस्थितीतही नैतिक निर्णय घेणे सुनिश्चित करणे.
- विविध आणि बहुलवादी समाजात तटस्थता (neutrality) आणि न्याय राखणे.
- प्रशासकीय विवेकबुद्धीचा वापर करताना कायद्याचे राज्य आणि समानता टिकवून ठेवणे.
- नागरिकांना सहानुभूती (empathy), सन्मान (dignity) आणि समर्पणाने (dedication) सेवा देणे.
- मूलभूत मूल्ये हे अमूर्त आदर्श नाहीत, तर सार्वजनिक सेवकांच्या दैनंदिन कामकाजावर प्रभाव टाकणारे व्यावहारिक आधारस्तंभ आहेत.

नागरिक सेवकांची मूलभूत मूल्ये

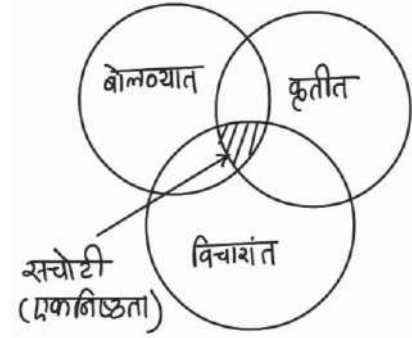
अ. सचोटी (Integrity)

सचोटी (Integrity)

सचोटी म्हणजे व्यक्तीच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक आचरणात प्रामाणिकपणा (honest), सातत्य (consistent) आणि नैतिकदृष्ट्या सरळ असण्याचा गुण. याचा अर्थ कोणीही पाहत नसतानाही योग्य गोष्ट करणे आणि

आपल्या कृतींसाठी जबाबदार असणे आहे. यात नैतिक आणि नैसर्गिक तत्वांचे पालन करणे, कर्तव्याची तीव्र भावना आणि भ्रष्ट किंवा अनैतिक प्रथांना प्रतिकार करणे समाविष्ट आहे.

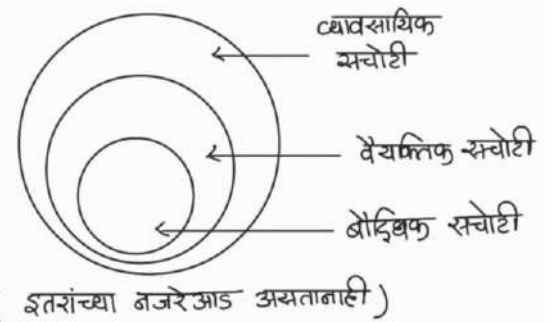

प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Characteristics):

- मूल्ये आणि कृतींमध्ये सुसंगतता (Consistency of Values and Actions): शब्द आणि कृती नेहमी जुळतात.
- सत्यता आणि प्रामाणिकपणा (Truthfulness and Honesty): फसवणूक, खोटे बोलणे टाळणे.
- नैतिक धैर्य (Moral Courage): धोके किंवा विरोध असूनही योग्य गोष्ट करण्याची तयारी.
- जबाबदारी (Accountability): स्वतःच्या निर्णयांची आणि त्यांच्या परिणामांची जबाबदारी स्वीकारणे.
- पारदर्शकता (Transparency): खुलेपणाने सार्वजनिक विश्वास निर्माण होईल अशा प्रकारे कार्य करणे.

नागरी सेवांमध्ये महत्त्व (Importance in Civil Services):

- सार्वजनिक विश्वास निर्माण करते (Builds Public Trust): सचोटीने वागणाऱ्या प्रशासकांवर नागरिक विश्वास ठेवतात.
- कायद्याचे राज्य सुनिश्चित करते (Ensures Rule of Law): घेतलेल्या बाजूने निर्णय घेण्याला (favoritism), घरणेशाहीला आणि भ्रष्टाचाराला प्रतिबंध करते.
- विवेकबुद्धीला मार्गदर्शन करते (Guides Discretion): नियम स्पष्ट नसताना किंवा संदिग्ध असताना सचोटी नैतिक दिशा प्रदान करते.
- घटनात्मक मूल्यांचे रक्षण करते (Protects Constitutional Values): प्रशासनात न्याय, समानता आणि निष्पक्षता टिकवून ठेवते.
- नैतिक कार्यसंस्कृतीला प्रोत्साहन देते (Fosters Ethical Work Culture): सचोटी असलेले वरिष्ठ अधिकारी कनिष्ठांसाठी आदर्श ठरतात.

विशिष्ट वास्तविक जीवनातील उदाहरणे (Specific Real-life Examples):

- **विनोद राय (माजी कॅंग):** २जी स्पेक्ट्रम (2G spectrum) आणि कोळसा खाण वाटपामध्ये अनियमितता नोंदवण्यातील त्यांची अटळ भूमिका उच्च संस्थात्मक सचोटी दर्शवते, ज्यामुळे जबाबदारीबद्दल राष्ट्रीय चर्चा सुरू झाली.
- **ई. श्रीधरन (भारताचे मेट्रो मॅन):** कोकण रेल्वे आणि दिल्ली मेट्रोसारखे प्रकल्प वेळेवर आणि भ्रष्टाचाराशिवाय पूर्ण करण्यासाठी ओळखले जातात. त्यांनी राजकीय हस्तक्षेप नाकारला, ज्यामुळे व्यावसायिक आणि नैतिक सचोटी दोन्हीचे प्रतीक ते ठरले.
- **अशोक खेमका (आयएसएस):** जमीन घोटाळे उघड केल्याबद्दल आणि अवैध दबावांना विरोध केल्याबद्दल अनेक वेळा त्यांची बदली झाली. त्यांची पारदर्शकता आणि नोंदी राखण्यातील प्रामाणिकपणाची त्यांची बांधिलकी वैयक्तिक आणि प्रशासकीय सचोटी दर्शवते.

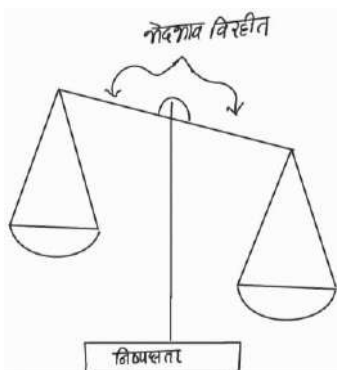
समृद्धीसाठी अवतरण (Quote for Enrichment):

- "सचोटी म्हणजे योग्य गोष्ट करणे, जरी कोणीही पाहत नसले तरी." - सी.एस. लुईस
- "ज्ञानाशिवाय सचोटी दुर्बळ आणि निरुपयोगी आहे, पण सचोटीशिवाय ज्ञान धोकादायक आणि भयानक आहे." - सॅम्युअल जॉन्सन
- "सचोटी म्हणजे वैयक्तिक लाभाऐवजी मूल्यांवर आधारित आपले विचार आणि कृती निवडणे." - ख्रिस कार्चर

ब. निःपक्षपातीपणा आणि अ-पक्षपातीपणा (Impartiality and Non-partisanship)

याचा अर्थ काय (What does it mean?)

- **निःपक्षपातीपणा (Impartiality)** म्हणजे कोणताही पूर्वाग्रह (bias) किंवा पूर्वग्रहदूषित विचार (prejudice) न ठेवता कार्य करणे, सर्व व्यक्ती आणि प्रकरणांना त्यांच्या ओळख, स्थिती किंवा प्रभावाचा विचार न करता समान वागणूक देणे.
- **अ-पक्षपातीपणा (Non-partisanship)** म्हणजे राजकीय तटस्थता राखणे, विशेषतः सार्वजनिक सेवकांद्वारे, अधिकृत कर्तव्ये पार पाडताना कोणत्याही राजकीय पक्ष किंवा विचारधारेची निष्ठा टाळणे.
- एकत्रितपणे, ही मूल्ये सुनिश्चित करतात की नागरी सेवक कोणत्याही विशिष्ट गट किंवा राजकीय अजेंडाऐवजी संविधान आणि सार्वजनिक हिताची सेवा करतात.

निःपक्षपातीपणा आणि अ-पक्षपातीपणा यातील फरक (Distinction between Impartiality and Non-Partisanship)

संकल्पना	निःपक्षपातीपणा	अ-पक्षपातीपणा
अर्थ	कोणताही पूर्वग्रह, किंवा पक्षपात न करता सर्व लोकांशी समान वागणे	राजकीय बाबतीत तटस्थ राहणे आणि कोणत्याही पक्षाशी संलग्न नसणे
केंद्रबिंदू	निर्णय घेताना आणि लोकांशी व्यवहार करताना व्यक्तीचे वर्तन	राजकीय तटस्थता, विशेषतः धोरण अंमलबजावणी आणि सार्वजनिक चर्चेत
स्वरूप	नैतिक आणि व्यावसायिक मूल्ये	राजकीय आणि संस्थात्मक मूल्ये
उदाहरण	भूखंड वादात सर्व पक्षांना निष्पक्ष सुनावणी देणारा नागरी सेवक	अधिकृत कर्तव्यांवर कोणत्याही राजकीय पक्षाला प्राधान्य न देणारा नागरी सेवक

प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Characteristics):

- **निर्णय घेण्यातील निष्पक्षता (Fairness in Decision-Making):** समान परिस्थितीत समान वागणूक सुनिश्चित करणे.
- **राजकीय तटस्थता (Political Neutrality):** वैयक्तिक राजकीय विचारांना अधिकृत कर्तव्यांवर परिणाम करू न देणे.
- **सुसंगतता आणि एकरूपता (Consistency and Uniformity):** नियम आणि कार्यपद्धती सर्वांना समानपणे लागू करणे.
- **दबावाला प्रतिकार (Resistance to Pressure):** निर्णय घेताना राजकीय किंवा सामाजिक दबावाला तोंड देणे.
- **विविधतेचा आदर (Respect for Diversity):** भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक समाजात बहुलवादाला महत्त्व देणे.

नागरी सेवांमध्ये महत्त्व (Importance in Civil Services):

- **घटनात्मक मूल्यांना समर्थन देणे (Upholds Constitutional Values):** प्रशासनात समानता, धर्मनिरपेक्षता आणि न्यायाला समर्थन देणे.
- **लोकशाही संस्थांचे संरक्षण करते (Preserves Democratic Institutions):** नोकरशाहीला राजकीय हस्तक्षेपापासून स्वतंत्र ठेवते.
- **सार्वजनिक विश्वास वाढवते (Promotes Public Confidence):** सरकारी कृती निष्पक्ष आणि तटस्थ असल्याचे दिसल्यास नागरिकांना सुरक्षित वाटते.
- **प्रशासकीय सातत्य सुनिश्चित करते (Ensures Administrative Continuity):** वेगवेगळ्या राजकीय राजवटींमध्ये निःपक्षपाती कामकाज करण्यास अनुमती देते.
- **सत्तेचा गैरवापर टाळते (Prevents Misuse of Power):** पक्षपात, भेदभाव आणि धोरणात्मक विकृतीपासून संरक्षण करते.

विशिष्ट वास्तविक जीवनातील उदाहरणे (Specific Real-life Examples):

- **टी. एन. शेषन (माजी मुख्य निवडणूक आयुक्त):** निवडणुकांदरम्यान पक्षांमध्ये आचारसंहितेची (Model Code of Conduct) कठोरपणे अंमलबजावणी केली. निवडणूक गैरप्रकार रोखण्यासाठी त्यांच्या धाडसी निःपक्षपातीपणासाठी ते ओळखले जातात.
- **के. के. शैलजा (केरळच्या आरोग्य मंत्री):** निपाह विषाणू आणि कोविड-१९ संकटांदरम्यान, त्यांच्या विज्ञान-आधारित, **अ-पक्षपाती (non-partisan)** सार्वजनिक आरोग्य हाताळणीमुळे त्यांनी व्यापक सार्वजनिक विश्वास संपादन केला, ज्याचे विरोधी पक्षांनीही कौतुक केले.
- **भारत निवडणूक आयोग (ECI):** एक घटनात्मक संस्था म्हणून, निवडणुकांदरम्यान पूर्ण निःपक्षपातीपणे कार्य करण्याची अपेक्षा असते. त्यांची स्वायत्तता भारतीय लोकशाहीचे एक महत्त्वाचे रक्षणक आहे.

समृद्धीसाठी अवतरण (Quote for Enrichment):

- "पक्षपातीपणा हा आपला मोठा शाप आहे. आपण खूप सहजपणे गृहीत धरतो की प्रत्येक गोष्टीला दोन बाजू आहेत आणि एकीकडे किंवा दुसरीकडे असणे हे आपले कर्तव्य आहे." - जेम्स हार्वे रॉबिन्सन

सी. वस्तुनिष्ठता (Objectivity)

याचा अर्थ काय (What does it mean?)

- वस्तुनिष्ठता म्हणजे वैयक्तिक पूर्वाग्रह, भावना, आवडीनिवडी किंवा बाह्य दबावाएवजी वस्तुस्थिती, पुरावा, कायदा आणि तर्कशुद्ध विश्लेषण यावर आधारित निर्णय घेण्याचा आणि न्यायनिवाडा करण्याचा गुण.
- याचा अर्थ तटस्थ, तार्किक आणि पुरावा-आधारित असणे, विशेषतः विवेकबुद्धीचा वापर करताना किंवा प्रतिस्पर्धी दाव्यांचे मूल्यांकन करताना.

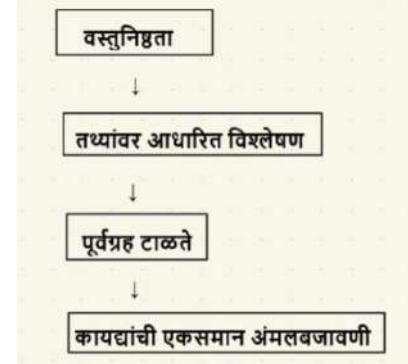
प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Characteristics):

- **वस्तुस्थिती-आधारित निर्णय घेणे (Fact-based Decision-Making):** सत्यापित डेटा आणि अधिकृत नोंदींवर कृती आधारित करणे.
- **तर्कशुद्ध विश्लेषण (Rational Analysis):** व्यक्तिनिष्ठ पसंतीपेक्षा तर्क आणि कारणमीमांसेचा वापर करणे.
- **अव्यक्तिगत निर्णय (Impersonal Judgement):** व्यक्ती किंवा मुद्द्यांचे मूल्यांकन करताना पक्षपात किंवा शत्रुत्व टाळणे.
- **कायदेशीर आणि नैतिक सुसंगतता (Legal and Ethical Consistency):** निर्णय कायदे, नियम आणि घटनात्मक तत्वांशी जुळवणे.
- **पुनरावलोकनासाठी खुलेपणा (Openness to Review):** छाननी, समवयस्क पुनरावलोकन किंवा न्यायिक पर्यवेक्षणाचे स्वागत करणे.

नागरी सेवांमध्ये महत्त्व (Importance in Civil Services):

- **निष्पक्ष शासनाला प्रोत्साहन देणे (Promotes Fair Governance):** पार्श्वभूमीचा विचार न करता नागरिकांना समान आणि न्यायपूर्ण वागणूक सुनिश्चित करते.

- **पूर्वाग्रह कमी करते (Reduces Bias):** सत्तेचा मनमानी वापर किंवा भेदभावपूर्ण निर्णय घेणे टाळते.
- **प्रशासकीय कायदेशीरता वाढवते (Enhances Administrative Legitimacy):** राज्याच्या तटस्थतेवर सार्वजनिक विश्वास निर्माण करते.
- **जबाबदारी सुनिश्चित करते (Ensures Accountability):** तर्क आणि दस्तऐवजीकरणद्वारे निर्णयांचे समर्थन करण्यास अनुमती देते.
- **अनेक हितांमध्ये संतुलन साधते (Balances Multiple Interests):** परस्परविरोधी भागधारकांच्या मागण्यांना सामोरे जाताना उपयुक्त.

विशिष्ट वास्तविक जीवनातील उदाहरणे (Specific Real-life Examples):

- **संजीव कुमार (आयएएस, गुजरात):** २००२ च्या जातीय दंगलींदरम्यान पक्षपाती तोंडी सूचनांचे पालन करण्यास नकार देऊन पुरावा-आधारित कारवाई केली. कागदोपत्री पुरावा आणि अधिकृत प्रोटोकॉलवर त्यांचा आग्रह वस्तुनिष्ठतेबद्दलची त्यांची सखोल बांधिलकी दर्शवतो.
- **कल्याणकारी लक्ष्यामध्ये डेटाचा वापर (Use of Data in Welfare Targeting):** बायोमेट्रिक आधार प्रमाणीकरणावर आधारित थेट लाभ हस्तांतरण (Direct Benefit Transfer - DBT) योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे मानवी विवेकबुद्धी कमी होते आणि अनुदानांची (subsidies) वस्तुनिष्ठ वितरण सुनिश्चित होते.
- **जिल्हाधिकारी आर. महालक्ष्मी (तमिळनाडू):** समुदायाच्या दबावामुळे आणि राजकीय लॉबिंगमुळेही केवळ महसूल नोंदी, सर्वेक्षण नकाशे आणि न्यायिक आदेशांवर अवलंबून स्थानिक मंदिराच्या जमीन वादाचे निराकरण केले.

समृद्धीसाठी अवतरण (Quote for Enrichment):

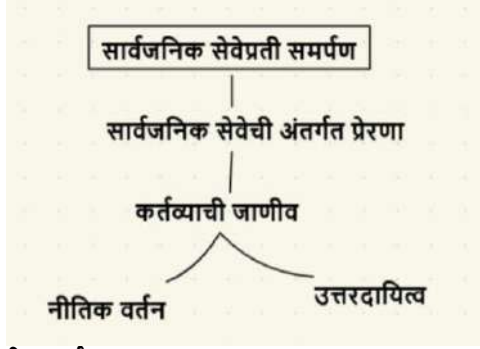
- "वस्तुनिष्ठता म्हणजे अलिप्तता नाही, तर आदर आहे, म्हणजेच विकृत न करण्याची आणि खोटे न करण्याची क्षमता." - एरिक फ्रॉम

डी. लोकसेवेप्रती समर्पण (Dedication to Public Service)

याचा अर्थ काय (What does it mean?)

- **लोकसेवेप्रती समर्पण** म्हणजे नागरी सेवाकांची लोकांच्या कल्याणाला प्राधान्य देण्याची, घटनात्मक मूल्यांना टिकवून ठेवण्याची आणि वैयक्तिक किंवा व्यावसायिक अडचणींमध्येही कार्यक्षमतेने, नैतिकदृष्ट्या आणि समानतेने सेवा प्रदान करण्याची अटूट बांधिलकी.

- हे वैयक्तिक हितसंबंध किंवा बक्षिसे यापलीकडे समाजाची सेवा करण्याच्या कर्तव्याची, त्यागाची आणि नैतिक जबाबदारीची सखोल भावना दर्शवते.

लोकसेवेप्रती समर्पण (Dedication to Public Service)

प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Characteristics):

- निःस्वार्थता (Selflessness):** वैयक्तिक लाभापेक्षा सार्वजनिक हिताला प्राधान्य देणे.
- जबाबदारी आणि उत्तरदायित्व (Accountability and Responsibility):** परिणामांची आणि सार्वजनिक कर्तव्यांची जबाबदारी घेणे.
- सक्रियता (Proactiveness):** सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी नेहमीच्या कामांपलीकडे जाऊन प्रयत्न करणे.
- समता बाळगणे (Commitment to Equity):** शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत आणि वंचित गटांपर्यंत पोहोचणे.
- संकटात दृढता (Tenacity in Adversity):** कठीण किंवा उच्च-जोखमीच्या परिस्थितीतही परिश्रमपूर्वक काम करणे.

नागरी सेवेमध्ये महत्त्व (Importance in Civil Services):

- सेवा वितरण सुधारते (Enhances Service Delivery):** आव्हानांना न जुमानता अधिकाऱ्यांना नवनवीन गोष्टी शोधण्यासाठी, सुधारण्यासाठी आणि सातत्य राखण्यासाठी प्रेरित करते.
- नागरिकांचा विश्वास वाढवते (Strengthens Citizen Trust):** सार्वजनिक हितासाठी दृढनिश्चयी असलेल्या अधिकाऱ्यांचा लोकांना आदर वाटतो.
- नोकरशाहीतील उदासीनता टाळते (Prevents Bureaucratic Apathy):** उदासीनता, लालफितीचा कारभार (red-tapism) आणि भ्रष्टाचार यांचा प्रतिकार करते.
- समावेशक शासनास सक्षम करते (Enables Inclusive Governance):** शेवटच्या टप्प्यापर्यंत सेवा पोहोचवणे आणि वंचित गटांचे (marginalized groups) कल्याण सुनिश्चित करते.
- घटनात्मक नैतिकतेला बळकटी देते (Reinforces Constitutional Morality):** अधिकारी वास्तविक जीवनात न्याय आणि समानतेचे संरक्षक म्हणून कार्य करतात.

विशिष्ट वास्तविक जीवनातील उदाहरणे (Specific Real-life Examples):

- इरा सिंघल (आयएएस):** शारीरिक अपंगत्व असूनही, त्यांनी केवळ यूपीएससी परीक्षेत अव्वल स्थान पटकावले नाही, तर नगरपालिका शासनामध्ये आणि दिव्यांग समावेशामध्ये उत्कटतेने सेवा देत राहिल्या, ज्यामुळे त्यांची अथक सार्वजनिक बांधिलकी दिसून येते.
- राज यादव (आयएएस, सिक्कीम):** गरोदर महिलांना रुग्णालयात पोहोचण्यास मदत करण्यासाठी त्यांना स्वतः स्ट्रेचरवरून कठीण भूभागातून नेले. या कृतीने अधिकृत प्रोटोकॉलच्या पलीकडे असलेले अत्यंत समर्पण दर्शविले.
- अवनिष शरण (आयएएस, छत्तीसगड):** आपला पगार दान केला आणि आदिवासी बस्तरमधील सरकारी शाळांमध्ये ग्रंथालये बांधली; दुर्गम भागातील शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण मॉडेल्स सादर केले.
- डॉ. राजेंद्र भारुड (आयएएस आणि एमबीबीएस):** नंदुरबारचे (महाराष्ट्र) जिल्हाधिकारी (DM) असताना, कोविड-१९ दरम्यान दुर्गम आदिवासी जिल्ह्यातील ऑक्सिजन प्लांट उभारण्यासाठी आणि आरोग्य पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी त्यांच्या वैद्यकीय पार्श्वभूमीचा वापर केला.

समृद्धीसाठी अवतरण (Quote for Enrichment):

- “इतरांच्या सेवेत जगलेले जीवन हेच जगण्यासारखे एकमेव जीवन आहे.” – महात्मा गांधी
- “लोकसेवा केवळ कार्यक्षमतेने आणि प्रामाणिकपणे नोकरी करणे यापेक्षा अधिक असली पाहिजे. ती लोकांसाठी आणि राष्ट्रासाठी संपूर्ण समर्पण असली पाहिजे.” – मागरिट चेस स्मिथ

ई. सहिष्णुता (Tolerance)

याचा अर्थ काय (What does it mean?)

- सहिष्णुता (Tolerance)** म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या स्वतःच्या मतांपेक्षा, विश्वास, चालीरिती किंवा वर्तनांपेक्षा भिन्न असलेल्या गोष्टींचे अस्तित्व स्वीकारण्याची आणि त्यांचा आदर करण्याची क्षमता. सार्वजनिक सेवेत, हे विविध समाजात शांततापूर्ण सहअस्तित्वासाठी भावनिक परिपक्वता आणि लोकशाही बांधिलकी दर्शवते.
- याचा अर्थ सहमती किंवा मान्यता नव्हे, तर शत्रुत्व, भेदभाव किंवा दडपशाहीशिवाय फरकांशी व्यवहार करण्याची क्षमता.

मुक्त विचार ✚ बहुसंस्कृतीचा आदर ✚ संघर्षात संयम ⇒ सहिष्णुता

प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Characteristics):

- बहुलवादाचा आदर (Respect for Pluralism):** भाषिक, धार्मिक, वैचारिक आणि सांस्कृतिक विविधता स्वीकारणे.
- संघर्षात संयम (Restraint in Conflict):** चिथावणी किंवा मतभेद असताना प्रतिक्रियाशील वर्तन टाळणे.
- मनमोकळेपणा (Open-mindedness):** पूर्वग्रह न ठेवता भिन्न मते ऐकणे.

- शांततापूर्ण सहअस्तित्वाला बांधिलकी (Commitment to Peaceful Coexistence): संवाद आणि सहभागासाठी सर्वसमावेशक जागा निर्माण करणे.
- अधिकार आणि प्रतिष्ठेचे संतुलन (Balance of Authority and Dignity): भावनिक नियंत्रण आणि निष्पक्षतेने अधिकाराचा वापर करणे.

नागरी सेवांमध्ये महत्त्व (Importance in Civil Services):

- सामाजिक सलोखा वाढवते (Promotes Social Harmony): नागरी सेवक अनेकदा जातीय, धार्मिक किंवा वैचारिक तणावांमध्ये मध्यस्थ असतात.
- निष्पक्ष शासनास सक्षम करते (Enables Fair Governance): सहिष्णु अधिकारी वैयक्तिक पूर्वाग्रहांना सेवा वितरणावर परिणाम करू देत नाहीत.
- लोकशाही मूल्यांना बळकटी देते (Strengthens Democratic Values): सहिष्णुता अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि मतभेदांना प्रोत्साहन देते.
- संघर्ष निराकरण सुधारते (Improves Conflict Resolution): अधिकाऱ्यांना दबावाखाली तटस्थ आणि शांत राहण्यास मदत करते.
- समावेशक धोरण तयार करण्यास प्रोत्साहन (Encourages Inclusive Policy Framing): सांस्कृतिक किंवा धार्मिक फरकांबाबतची संवेदनशीलता पोहोच आणि विश्वास सुधारते.

विशिष्ट वास्तविक जीवनातील उदाहरणे (Specific Real-life Examples):

- पंढरपूर वारी (महाराष्ट्र): पंढरपूर वारी ही शतकानुशतके जुनी यात्रा आहे जिथे लाखो भाविक जात, पंथ किंवा धर्मनिरपेक्षपणे एकत्र चालतात. वारकरी (भाविक) अन्न, निवारा आणि आध्यात्मिक जागा सामायिक करतात, जे खोलवर रुजलेली सामाजिक सहिष्णुता आणि सर्वसमावेशकता दर्शवते. चोखामेळासारख्या दलित संतांचाही आदर केला जातो, ज्यामुळे महाराष्ट्राची समतावादी आध्यात्मिक परंपरा दिसून येते.
- ओणम उत्सव (केरळ): ओणम, जरी एक हिंदू कापणीचा उत्सव (Hindu harvest festival) असला तरी, केरळमधील सर्व धर्मांचे लोक तो साजरा करतात. सार्वजनिक संस्था, शाळा आणि चर्चदेखील पूकलम (फुलांची रांगोळी) आणि ओणम साध्या (भोजन) सारख्या उत्सवांमध्ये भाग घेतात. हे धार्मिक आणि सांस्कृतिक सहिष्णुतेचे एक जिवंत प्रतीक आहे, जे दैनंदिन नागरी जीवनात विविधतेतील एकतेला प्रोत्साहन देते.

समृद्धीसाठी अवतरण (Quote for Enrichment):

- “सहिष्णुतेचा अर्थ आपल्या स्वतःच्या विश्वासांबद्दल वचनबद्धतेचा अभाव असा नाही. उलट, ते इतरांच्या दडपशाहीचा किंवा छळाचा निषेध करते.” – जॉन एफ. केनेडी

- “सहिष्णुतेच्या सरावात, आपला शत्रू हाच सर्वोत्तम शिक्षक असतो.” – दलाई लामा

एफ. दुर्बळ घटकांबद्दल सहानुभूती, समानुभूती आणि करुणा (Sympathy, Empathy and Compassion towards the weaker-sections)

याचा अर्थ काय (What does it mean?)

संज्ञा	अर्थ	उदाहरण
सहानुभूती Sympathy	दुसऱ्याच्या दुर्दैवाबद्दल दया किंवा दुःख वाटणे, परंतु ते दूरून. यात दुःखाची कबुली असते, परंतु त्याच्याशी खोलवर संबंध नसतो.	एक नागरी सेवक पूर्वाग्रहांना वचतो आणि त्याला वाईट वाटते पण पुढील पावले उचलत नाही.
समानुभूती Empathy	स्वतःला दुसऱ्याच्या जागी ठेवून त्याच्या भावना आपल्याच असल्याप्रमाणे अनुभवण्याची आणि समजून घेण्याची क्षमता.	एक परिविक्षाधीन आयएसएस अधिकारी आदिवासी वस्तीला भेट देतो, त्यांच्या पाण्याची समस्या ऐकतो आणि त्यांचे दुःख समजू लागतो.
करुणा Compassion	समानुभूतीच्या पलीकडे जाऊन, यात दुसऱ्याचे दुःख कमी करण्याची इच्छा आणि कृती समाविष्ट असते. ही कृतीतील समानुभूती आहे.	एका गावात कुपोषणाचे साक्षीदार झाल्यानंतर, एक जिल्हाधिकारी पोषण अभियान सुरू करतो आणि स्वयंसेवी संस्थांना (NGOs) एकत्र आणतो.

शासनामध्ये दुर्बळ घटकांबद्दल समानुभूती आणि करुणा का महत्त्वाची आहे (Why Empathy and Compassion Towards Weaker Sections Matter in Governance)

- घटनात्मक नैतिकतेला बळकटी देते (Upholds Constitutional Morality):
 - समानुभूती (empathy) आणि करुणा (compassion) अधिकाऱ्यांना घटनात्मक मूल्ये (उदा. सन्मान, समानता आणि न्याय) प्रत्यक्ष शासनामध्ये आणण्यास मदत करतात.

- **उदाहरण:** कलम ४६ राज्याला अनुसूचित जाती/जमाती (SCs/STs) सारख्या दुर्बळ घटकांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितांना प्रोत्साहन देण्याचे निर्देश देते.
- **समावेशक धोरण अंमलबजावणीस सक्षम करते (Enables Inclusive Policy Implementation):**
 - समानुभूती असलेले अधिकारी छुपे अडथळे ओळखतात आणि वंचित गटांच्या (महिला, दिव्यांग, तृतीयपंथी, आदिवासी समुदाय) गरजांनुसार कल्याणकारी योजना तयार करतात.
 - **उदाहरण:** डॉ. राजेंद्र भारुड (आयएएस) यांनी नंदुरबारमधील आदिवासी महिलांसाठी त्यांच्या सांस्कृतिक आणि लॉजिस्टिक अडथळांना समजून घेऊन आरोग्य सेवेची उपलब्धता सुधारली.
- **विश्वासातील तफावत दूर करते (Bridges Trust Deficit):**
 - ऐतिहासिकदृष्ट्या शोषित समुदायांचा अनेकदा राज्य संस्थांवर अविश्वास असतो. करुणामय सहभागाने सार्वजनिक विश्वास पुन्हा निर्माण होतो.
 - **उदाहरण:** माओवादग्रस्त भागांमध्ये जनसुनावणी (Jan Sunwai - public hearings) घेऊन अधिकाऱ्यांनी तक्रारींना वाचा फोडणे हे मानव-केंद्रित शासन दर्शवते.
- **शेवटच्या टप्प्यापर्यंत सेवा वितरण सुधारते (Improves Last-Mile Delivery):**
 - करुणामय प्रशासक आपली कर्तव्ये पार पाडण्यापलीकडे जाऊन सेवा सर्वात गरजूंना – दुर्गम, संघर्षप्रवण किंवा दुर्लक्षित भागांमध्येही – पोहोचतील याची खात्री करतात.
 - **उदाहरण:** आर्मस्ट्रॉंग पामे (आयएएस) यांनी सार्वजनिक निधी जमा करून मणिपूरच्या दुर्गम भागात १०० किमीचा रस्ता बांधला – ज्यामुळे आदिवासी गावांना प्रवेश सुनिश्चित झाला.
- **धोरणातील कमतरता कमी करते (Reduces Policy Blind Spots):**
 - समानुभूती अधिकाऱ्यांना भाषा, अपंगत्व, जातीय कलंक किंवा डिजिटल दरी यासारखे स्पष्ट नसलेले अडथळे समजण्यास मदत करते, जे केवळ डेटा किंवा अहवालच उघड करू शकत नाहीत.
 - **उदाहरण:** उषा शर्मा (आयएएस) यांनी वैयक्तिकरित्या शाळांना भेट देऊन आणि मुले व स्वयंपाकी यांच्याशी बोलून राजस्थानची मध्यान भोजन प्रणाली (mid-day meal system) पुन्हा डिझाइन केली.
- **नोकरशाहीतील उदासीनता टाळते (Prevents Bureaucratic Apathy):**
 - यांत्रिक अंमलबजावणीमुळे अपयश येते. करुणा फाइलवर्कच्या पलीकडे सक्रिय शासनाला प्रवृत्त करते.
 - **उदाहरण:** औपचारिक निधी येण्यापूर्वीच मदत कार्य सुरू करणारा जिल्हाधिकारी – नैतिक निकड दर्शवतो.
- **सन्मानासह न्यायाला प्रोत्साहन देते (Promotes Justice with Dignity):**

- दुर्बळ घटकांना केवळ मदतीची गरज नसते – त्यांना आदर आणि स्वायत्तता आवश्यक असते. करुणा-आधारित शासन सेवेसोबतच सन्मानही जपते.
- **उदाहरण:** दिल्लीतील मोहल्ला क्लिनिकस (Mohalla Clinics) झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांसाठी सन्माननीय आरोग्य सेवा उपलब्ध करतात – कोणताही भेदभाव नाही, कोणताही दिखावा नाही.

शासनामध्ये दुर्बळ घटकांबद्दल समानुभूती आणि करुणा दर्शवणारी केस स्टडीज (Case studies which reflects Empathy and Compassion Towards Weaker Sections Governance)

घटना अभ्यास १: आसरा आणि आश्रय - मेडक जिल्हा (Case Study 1: Aasara and Ashraya – Medak District)

- आयएएस अधिकारी व्यंकटेशम् बुरा (Venkatesham Burra) यांनी मेडकमध्ये मानसिकदृष्ट्या आव्हानात्मक व्यक्तींची असलेली अत्यंत गरिबी आणि दुर्लक्ष यावर आसरा (स्वयं-सहायता गटांद्वारे गरजूंना जेवण - meals for the needy via SHGs) आणि आश्रय (एनजीओच्या मदतीने मानसिकदृष्ट्या आजारी बेघर लोकांचे पुनर्वसन - rehabilitation of mentally ill homeless with NGO support) सुरू करून तोडगा काढला. त्यांच्या करुणामय नेतृत्वामुळे मेडकला आशियातील पहिले SA8000 प्रमाणपत्र मिळाले.

घटना अभ्यास २: ऑपरेशन सुलेमानी - कोझिकोड (Case Study 2: Operation Sulaimani – Kozhikode)

- आयएएस अधिकारी प्रशांत नायर (Prasanth Nair) यांनी रेस्टॉरंट भागीदारांचा वापर करून गरिबांना मोफत जेवण देण्यासाठी ऑपरेशन सुलेमानी (Operation Sulaimani) आणि स्वयंसेवक-आधारित लोकसेवा प्रकल्प करुणामय कोझिकोड (Compassionate Kozhikode) सुरू केला. त्यांच्या समानुभूतीमुळे (empathy) आणि सोशल मीडियाच्या नाविन्यपूर्ण वापरामुळे लोकसेवा अधिक मानवीय आणि समावेशक बनली.

भिन्न मूलभूत मूल्यांमधील संघर्ष (Conflict between Different Foundational Values)

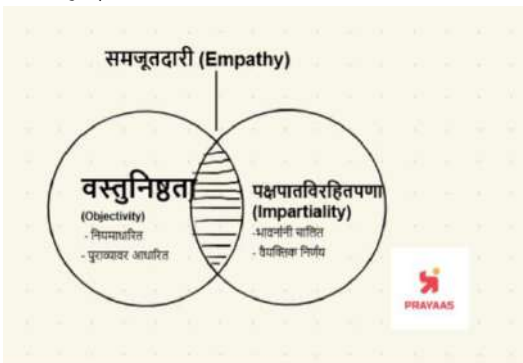
याचा अर्थ काय? (What does it mean?)

- सचोटी (integrity), वस्तुनिष्ठता (objectivity), समानुभूती (empathy), निःपक्षपातीपणा (impartiality), करुणा (compassion), समर्पण (dedication) आणि न्याय (justice) यांसारखी मूलभूत मूल्ये अनेकदा नागरी सेवकांसाठी नैतिक दिशा म्हणून काम करतात.

- तथापि, वास्तविक जीवनातील शासन किंवा वैयक्तिक कोंडींमध्ये, ही मूल्ये एकमेकांच्या विरोधात येऊ शकतात – ज्यामुळे नैतिक निर्णय घेणे गुंतागुंतीचे होते.
- नागरी सेवकाला समान महत्त्वाच्या मूल्यांमधून निवड करावी लागू शकते, ज्यामुळे नैतिक कोंडी निर्माण होतात.
- हा संघर्ष यामुळे उद्भवू शकतो:
 - स्पर्धात्मक भागधारक समाविष्ट असलेल्या गुंतागुंतीच्या प्रशासकीय परिस्थिती.
 - संविधान, जनता, वरिष्ठ आणि वैयक्तिक सदसद्विवेकबुद्धी यांच्याप्रती अनेक कर्तव्ये.
 - सामाजिक-राजकीय दबाव आणि शासनात स्पष्ट उपायांचा अभाव.

मूलभूत मूल्यांच्या संघर्षाचे प्रमुख प्रकार (Major Types of Foundational Value Conflicts)

- **सचोटी विरुद्ध करुणा (Integrity vs Compassion):**
 - एका सार्वजनिक सेवकाला असे वाटू शकते की नियमांचे कठोरपणे पालन केल्याने (सचोटी) एखाद्या दुर्बळ व्यक्तीला किंवा गटाला (करुणा) त्रास होऊ शकतो.
 - **उदाहरण:** एक अधिकारी गहाळ कागदपत्रांमुळे एका विधवेचा पेन्शन अर्ज नाकारतो, नियमांचे कठोरपणे पालन करतो. परंतु यामुळे तिला अनावश्यक त्रास होतो, ज्यामुळे अधिकाऱ्याच्या करुणेच्या भावनेला आव्हान मिळते.
- **निःपक्षपातीपणा विरुद्ध समानुभूती (Impartiality vs Empathy):**
 - प्रत्येकाशी समान वागणूक देणे (निःपक्षपातीपणा) काहीवेळा सर्वात वंचित घटकांना अतिरिक्त मदत देण्याच्या समानुभूतीपूर्ण गरजेच्या विरोधात येऊ शकते.
 - **उदाहरण:** शालेय प्रवेशादरम्यान, दुर्गम भागातील आदिवासी विद्यार्थ्यांला आणि शहरी उच्चभू विद्यार्थ्यांला समान वागणूक दिल्याने सामाजिक-आर्थिक दरीकडे दुर्लक्ष होऊ शकते – समानुभूती सकारात्मक समर्थनाची मागणी करते.

- **वस्तुनिष्ठता विरुद्ध लोकसेवेप्रती समर्पण (Objectivity vs Dedication to Public Service):**
 - वस्तुनिष्ठतेला अलिप्तता (detachment आणि निष्पक्षता आवश्यक आहे, परंतु सेवेप्रती खोल वचनबद्धता एखाद्या

अधिकाऱ्याला भावनिकदृष्ट्या गुंतवू शकते, ज्यामुळे पक्षपात (bias) किंवा थकवा (burnout) येण्याचा धोका असतो.

- **उदाहरण:** एक आपत्ती निवारण अधिकारी मागील भेटीमुळे भावनिक बंधामुळे एका गावाला वैयक्तिकरित्या प्राधान्य देतो, ज्यामुळे नकळतपणे इतर तितक्याच प्रभावित गावांना बाजूला सारले जाते.
- **पारदर्शकता विरुद्ध गोपनीयता (Transparency vs Confidentiality):**
 - सार्वजनिक बाबींमध्ये पारदर्शकता सुनिश्चित करणे, गोपनीय किंवा संवेदनशील माहिती संरक्षित करण्याच्या गरजेच्या विरोधात येऊ शकते.
 - **उदाहरण:** विभागीय चौकशीदरम्यान, सर्व नोंदी जनतेसाठी प्रसिद्ध केल्यास साक्षीदारांच्या सुरक्षिततेला किंवा चालू असलेल्या तपासणीला धोका निर्माण होऊ शकतो.
- **सत्यता विरुद्ध संस्थेशी निष्ठा (Truthfulness vs Loyalty to Institution):**
 - आपल्या विभागातील भ्रष्टाचाराबद्दल सत्य उघड करणे (सत्यता) व्यावसायिक निष्ठा आणि संस्थात्मक प्रतिमा संरक्षित करण्याच्या कर्तव्याच्या विरोधात येऊ शकते.
 - **उदाहरण:** एका कनिष्ठ अधिकाऱ्याला वरिष्ठ अधिकाऱ्याने केलेल्या आर्थिक गैरव्यवहाराची माहिती मिळते. बोलल्याने सत्यता राखली जाते, परंतु प्रणालीद्वारे (system) तो विश्वासघात मानला जाऊ शकतो.

भावनिक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence)

- संकल्पना (Concepts)
- उपयुक्तता (Utilities) आणि
- प्रशासन आणि शासनामध्ये वापर (Application in Administration and Governance)

यूपीएससी मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
"यश, चारित्र्य, आनंद आणि आजीवन यश (सिद्धी) यासाठी खऱ्या अर्थाने महत्वाचे म्हणजे भावनिक कौशल्यांचा एक निश्चित संच - तुमचा EQ - केवळ पारंपरिक IQ चाचण्यांद्वारे मोजल्या जाणाऱ्या संज्ञानात्मक (cognitive) क्षमता नव्हेत." तुम्ही या मताशी सहमत आहात का? तुमच्या उत्तराच्या समर्थनार्थ कारणे द्या. (२०२३)	विधान-आधारित + समर्थन (Justification)	EQ आणि IQ च्या महत्त्वावर सहमत/असहमत होऊन तर्कासह समर्थन करणे. (Agree/disagree on EQ vs IQ importance and justify with reasoning.)
सदसद्विवेकबुद्धीच्या (conscience) संकटात, नैतिक ethical किंवा नैतिक moral स्तरावर कोणताही समझोता न करता भावनिक बुद्धिमत्ता कशी मदत करते, ज्याचे तुम्ही पालन करणार आहात? सविस्तर परीक्षण करा. (२०२१)	दुविधा-आधारित + गंभीर	नैतिक दुविधा सोडवण्यासाठी भावनिक बुद्धिमत्तेची (EI) भूमिका नैतिक समझोता न करता स्पष्ट करा.
"द्वेष ही व्यक्तीच्या शहाणपणाचा आणि सदसद्विवेकबुद्धीचा नाश करणारी गोष्ट आहे जी राष्ट्राच्या आत्म्याला विषारी बनवू शकते." या मताशी तुम्ही सहमत आहात का? तुमच्या उत्तराच्या समर्थनात कारणे द्या. (२०२०)	विधान-आधारित + नैतिक तर्क	द्वेष व्यक्तीच्या आणि सामूहिक सदसद्विवेकबुद्धीवर कसा परिणाम करतो यावर सहमत/असहमत व्हा आणि समर्थन करा.
"नैतिक मूल्यांची एक प्रणाली जी केवळ भावनिक संबंधांवर आधारित आहे, तो केवळ एक भ्रम आहे, एक सामान्य आणि असभ्य संकल्पना आहे ज्यात काहीही सत्य नाही." – सॉक्रेटीस (२०२०)	तात्विक + मूल्य-आधारित	भावनिक-नैतिकतेवरील सॉक्रेटीसचे मत स्पष्ट करा आणि त्यावर गंभीरपणे टिप्पणी करा
भावनिक बुद्धिमत्तेचे (Emotional Intelligence) मुख्य घटक कोणते आहेत? त्यांची चर्चा करा. ते शिकता येतात का? चर्चा करा. (२०२०)	वैचारिक (EI) + विश्लेषणात्मक	भावनिक बुद्धिमत्तेचे (EI) घटक सूचीबद्ध करा आणि त्यांची शिकण्यासारखी क्षमता तपासा.
"भावनिक बुद्धिमत्ता ही तुमची भावना तुमच्या विरोधात काम करण्याऐवजी तुमच्यासाठी काम करण्याची क्षमता आहे." या मताशी तुम्ही सहमत आहात का? चर्चा करा. (२०१९)	वैचारिक + मत	भावनिक बुद्धिमत्तेची (EI) व्याख्या स्पष्ट करा आणि ती भावना प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्याशी कशी जुळते ते सांगा.
"राग आणि असहिष्णुता हे योग्य समजुतीचे शत्रू आहेत." – महात्मा गांधी. (२०१८)	विधान-आधारित + भावनिक नैतिकता	या उक्तीचे स्पष्टीकरण करा आणि नैतिक समजुतीसाठी तिची प्रासंगिकता सांगा.
प्रशासकीय पद्धतींमध्ये तुम्ही भावनिक बुद्धिमत्तेचा वापर कसा कराल? (२०१७)	अनुप्रयोग-आधारित + प्रशासकीय नैतिकता	प्रशासनात भावनिक बुद्धिमत्तेच्या (EI) व्यावहारिक उपयोगाचे स्पष्टीकरण करा.
राग ही एक हानिकारक भावना आहे. ती वैयक्तिक जीवन आणि कामाच्या जीवनासाठी हानिकारक आहे. (अ) राग नकारात्मक भावना आणि अवांछित वर्तनाकडे कसा नेतो याची चर्चा करा. (ब) तो कसा व्यवस्थापित आणि नियंत्रित केला जाऊ शकतो? (२०१६)	भावना व्यवस्थापन + वर्तनूक नैतिकता	रागाचे नकारात्मक परिणाम चर्चा करा आणि ते कसे नियंत्रित/व्यवस्थापित केले जाऊ शकतात हे सांगा.
'भावनिक बुद्धिमत्ता' म्हणजे काय आणि ती लोकांमध्ये कशी विकसित केली जाऊ शकते? नैतिक निर्णय घेण्यास ती व्यक्तीला कशी मदत करते? (२०१३)	वैचारिक + अनुप्रयोग	भावनिक बुद्धिमत्तेची (EI) व्याख्या करा, ती कशी विकसित करावी हे स्पष्ट करा आणि नैतिक निर्णय घेण्यास ती कशी मदत करते ते सांगा.

प्रस्तावना:

सार्वजनिक प्रशासनात अधिकारी नेहमीच भावनिकदृष्ट्या गुंतलेल्या परिस्थितींना सामोरे जात असतात — नागरिकांच्या तक्रारी, लोकांचं आंदोलन, कार्यसंघातील संघर्ष, तसेच आपत्ती व्यवस्थापन या सर्व घटनांमध्ये. अशा परिस्थितींमध्ये भावनिक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence - EI) अत्यंत महत्त्वाची ठरते. ही बुद्धिमत्ता शासकीय अधिकाऱ्यांना स्वतःच्या आणि इतरांच्या भावना समजून घेण्यास व त्या योग्य रीतीने हाताळण्यास मदत करते. त्यामुळे निर्णयक्षमतेत सुधारणा होते, नैतिक वर्तन सुनिश्चित होते, आणि प्रभावी नेतृत्व शक्य होते. भारतासारख्या विविधतेने परिपूर्ण लोकशाहीत, भावनिक बुद्धिमत्ता ही विश्वास निर्माण करण्यासाठी, संघर्ष निवारणासाठी आणि नागरिक-केंद्री प्रशासनासाठी अनिवार्य ठरते.

भावना व संबंधित संकल्पना:

- भावना या एखाद्या उद्दीपनाला दिली जाणारी सहज आणि तात्काळ प्रतिक्रिया असते. भावना म्हणजे वृत्तीचा (Attitude) एक महत्त्वाचा घटक असून, त्यात संज्ञान (Cognition) आणि वर्तन (Behaviour) यांचाही समावेश होतो.
- भावना माणसाच्या ग्रहणशक्तीवर, निर्णयक्षमतेवर आणि वर्तनावर मोठा प्रभाव टाकतात. अनेकदा भावना बुद्धीला झाकोळून टाकतात, ज्यामुळे पूर्वग्रहदूषित किंवा अनैतिक वर्तन घडू शकते. (उदा. भावनिक पूर्वग्रहांमुळे उद्भवणारी धार्मिक हिंसा.)
- भावना या तीन मुख्य स्तरांवर दिसून येतात:
 - व्यक्तीनिष्ठ अनुभव (Subjective experience): जसे की भीती, आनंद.
 - शारीरिक प्रतिक्रिया (Physiological reactions): जसे की घाम येणे, हृदयाची गती वाढणे.
 - वर्तनात्मक अभिव्यक्ती (Behavioural expressions): जसे की रडणे, हसणे, ओरडणे.
- जरी आनंद, दुःख, भीती आणि राग या मूलभूत भावना सर्वत्र आढळतात, तरी त्या कशा प्रकारे व्यक्त केल्या जातात हे व्यक्ती आणि संस्कृतीनुसार वेगवेगळे असते. (उदा. एका आईला बाळंतपणानंतर आनंदाश्रू येऊ शकतात, तर एखादा खेळाडू पराभवानंतर दुःख किंवा राग व्यक्त करतो.)
- भावनांची आणि त्यांच्याशी संबंधित संकल्पनांची समज अधिकाऱ्यांना लोकांशी संवाद साधताना, संघर्ष सोडवताना आणि प्रशासन चालवताना भावनात्मक समजूतदारपणा व नैतिक संतुलन राखण्यास मदत करते.

भावनांशी संबंधित संकल्पना:

१. भावना (Feelings):

- भावना म्हणजे विचारपूर्वक समजून घेतलेल्या भावना असतात.
- त्या तुलनेत अधिक स्थायिक असतात व एखाद्या भावनिक अनुभवाशी संबंधित अर्थ लावल्यावर त्या निर्माण होतात.
- उदा. रागाच्या उद्रेकानंतर होणारी अपराधीपणाची भावना म्हणजे संज्ञानात्मक प्रक्रिया होऊन तयार झालेली भावना.

२. मनःस्थिती (Mood):

- ही दीर्घकाळ टिकणारी भावनिक अवस्था असते.
- भावना तुलनेत ती सौम्य असते व तिचा ठोस कारण नसतो.
- उदा. एखाद्या अधिकाऱ्याला दिवसभर विशेष कारण नसताना निराशा किंवा चिडचिड जाणवणे.

३. भावना-अनुभव (Affect):

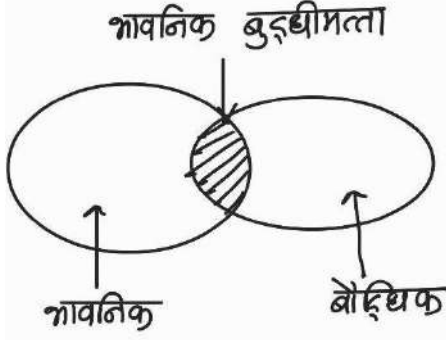
- ही एक व्यापक संज्ञा असून त्यामध्ये भावना व भावनांचे अनुभव (Feelings) दोन्ही समाविष्ट होतात.
- एखाद्या व्यक्तीची एकूण भावनिक अवस्था दर्शवण्यासाठी या संज्ञेचा वापर केला जातो.

सकारात्मक आणि नकारात्मक भावना Positive and Negative Emotions

Positive Emotions (with Description) (सकारात्मक भावना (वर्णनासह))	Negative Emotions (with Description) (नकारात्मक भावना (वर्णनासह))
(सहानुभूती Empathy— दुसऱ्या व्यक्तीची भावनिक स्थिती समजून घेण्याची आणि सामायिक करण्याची क्षमता.)	(राग Anger— नापसंतीची किंवा शत्रुत्वाची तीव्र भावना, ज्यामुळे अनेकदा आक्रमकता येते.)
(करुणा Compassion— इतरांच्या दुःखाबद्दल सखोल चिंता आणि मदत करण्याची इच्छा.)	(ईर्ष्या Jealousy— एखाद्याच्या फायद्यांबद्दल किंवा यशांबद्दलचा द्वेष.)
(कृतज्ञता Gratitude— मिळालेल्या दयाळूपणा, मदत किंवा समर्थनाबद्दल कृतज्ञतेची भावना.)	(भीती Fear — वास्तविक किंवा काल्पनिक धोक्यांमुळे उद्भवणारी भावना, ज्यामुळे टाळण्याची प्रवृत्ती येते.)
आशा Hope— प्रतिकूलता किंवा अनिश्चितता असूनही सकारात्मक परिणामांची अपेक्षा.	चिंता — संभाव्य नकारात्मक परिणामांबद्दल सततची काळजी किंवा अस्वस्थता.
क्षमाशीलता forgiveness— द्वेष सोडून देण्याची आणि नवीन सुरुवात करण्याची तयारी.	द्वेष — एखाद्या व्यक्तीबद्दल किंवा गोष्टीबद्दलची तीव्र नापसंती किंवा तिरस्कार.
आत्मविश्वास confidence— स्वतःच्या क्षमता आणि निर्णयांवर विश्वास.	अपराधी भावना — स्वतःच्या नैतिक मानकांचे उल्लंघन केल्यामुळे होणारी भावनिक अस्वस्थता.
प्रेम Love— व्यक्ती किंवा कारणांबद्दलची सखोल आपुलकी आणि भावनिक आसक्ती.	मत्सर — इतरांकडे असलेल्या गोष्टींची ओढ, अनेकदा असंतोषाने युक्त.
आनंद Joy— सुखाची, समाधानाची आणि भावनिक समाधानाची भावना.	लाज — कथित वैयक्तिक अपयशामुळे अपमानित झाल्याची भावना.
शांतता Peacefulness— भावनिक शांतता, संतुलन आणि समाधानाची स्थिती.	निराशा — अपूर्ण उद्दिष्टे किंवा अवरोधित प्रयत्नांमुळे होणारी चिडचिड.
अभिमान (मध्यम) Pride (Moderate)— यश आणि आत्म-सन्मानाची निरोगी भावना.	संताप — अन्यायकारक वागणूक किंवा अन्यायामुळे येणारी कटू भावना.

भावनिक बुद्धिमत्ता - (भावनानांचे व्यवस्थापन)

- भावनिक बुद्धिमत्ता (EI) म्हणजे स्वतःच्या आणि इतरांच्या भावना ओळखण्याची, समजून घेण्याची, नियंत्रित करण्याची आणि योग्यरित्या व्यक्त करण्याची क्षमता.
- हे भावनानांशी सुज्ञपणे वागण्याबद्दल आहे – भावनानांचा जाणीवपूर्वक आणि नैतिकतेने विचार, वर्तन आणि सामाजिक संबंधांना मार्गदर्शन करण्यासाठी वापर करणे.

- संकल्पनेचा विकास:
 - "भावनिक बुद्धिमत्ता" ही संज्ञा 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीला पीटर सॅलोवे आणि जॉन मेयर यांनी दिली, ज्यांनी तिची व्याख्या स्वतःच्या आणि इतरांच्या भावनानांचे निरीक्षण आणि नियमन करण्याची क्षमता आणि विचार आणि कृतींना मार्गदर्शन करण्यासाठी भावनिक माहितीचा वापर करणे अशी केली.
 - नंतर, डॅनियल गोलेमन यांनी त्यांच्या 1995 च्या "इमोशनल इंटेलिजन्स: व्हाय इट कॅन मॅटर मोअर दॅन आयक्यू" या पुस्तकाद्वारे या संकल्पनेला जागतिक स्तरावर लोकप्रिय केले, जिथे त्यांनी नेतृत्व, कार्य आणि आंतरवैयक्तिक यशासाठी या संकल्पनेचा वापर केला.
 - गोलेमन यांनी असा युक्तिवाद केला की, कामाच्या ठिकाणी नेतृत्व कौशल्ये, सांघिक कार्यात असमर्थता, बदलांना सामोरे जाण्यास नाखुशी आणि पुढाकाराचा अभाव यासारख्या समस्या कमी बुद्ध्यांकामुळे (IQ) नसून कमी भावनिक बुद्धिमत्तेमुळे उद्भवतात.
 - परिणामी, समकालीन समाजात, भावनिक बुद्धिमत्ता बौद्धिक बुद्धिमत्तेइतकीच एक महत्त्वपूर्ण संपत्ती म्हणून ओळखली जात आहे.

भावनिक बुद्धिमत्तेच्या कमतरतेमुळे होणारे परिणाम दर्शवणारे नवीनतम घटना अभ्यास

NEET च्या सराव परीक्षेत कमी गुण मिळाल्याने, चांगला शैक्षणिक रेकॉर्ड असूनही, एका १६ वर्षांच्या वैद्यकीय विद्यार्थिनीला तिच्या वडिलांनी मारहाण करून तिची हत्या केली. ही हृदयद्रावक घटना भावनिक बुद्धिमत्तेच्या गंभीर अभावाचे प्रतिबिंब आहे—संताप नियंत्रित करण्यात, सहानुभूती दाखवण्यात आणि भावनिक नियंत्रणाने प्रतिसाद देण्यात आलेले अपयश यात दिसून येते. जबाबदार पालकत्व, मानसिक आरोग्याची जाणीव

आणि शैक्षणिक दबावाला सहानुभूतीने हाताळण्याचे नैतिक महत्त्व या घटनेतून अधोरेखित होते.

भावनिक बुद्धिमत्तेचे घटक (डॅनियल गोलेमनची चौकट) Components of Emotional Intelligence (Daniel Goleman's Framework)

- **आत्म-जागरूकता (Self-Awareness)**
 - आत्म-जागरूकता म्हणजे स्वतःच्या भावना, अंतर्गत स्थिती आणि त्यांचा विचार आणि वर्तनावर होणारा परिणाम ओळखण्याची आणि समजून घेण्याची क्षमता. यात स्वतःच्या सामर्थ्याचा, कमतरतांचा आणि मूल्यांचा समावेश असतो.
 - **उदाहरण:** सार्वजनिक संवादासाठी तयारी करत असलेला एक परिवीक्षाधीन (Probationary) IAS अधिकारी सार्वजनिक मंचावर आव्हान दिल्यास त्यांना चिंता वाटते हे ओळखतो. हे कबूल करून, ते आत्मविश्वास आणि भावनिक नियंत्रण सुधारण्यासाठी मॉक सत्रांचा सराव करतात.
- **आत्म-नियमन (Self-Regulation)**
 - आत्म-नियमन म्हणजे विस्कळीत भावना आणि आवेग नियंत्रित करण्याची किंवा वळवण्याची आणि कृती करण्यापूर्वी विचार करण्याची क्षमता. तणावपूर्ण किंवा अनपेक्षित परिस्थितीत शांतता आणि संयम राखण्यास ते मदत करते.
 - **उदाहरण:** एका संतप्त सार्वजनिक तक्रार निवारण बैठकीदरम्यान, एका नागरिकाने जिल्हाधिकाऱ्यांवर अन्यायकारक आरोप केले. बचावात्मक प्रतिक्रिया देण्याऐवजी, अधिकाऱ्याने संयमाने ऐकले आणि वस्तुस्थितीनुसार प्रतिसाद दिला, ज्यामुळे त्यांची प्रतिष्ठा आणि सुव्यवस्था कायम राहिली.
- **प्रेरणा (Motivation)**
 - प्रेरणा म्हणजे केवळ वैयक्तिक फायद्यापलीकडे ऊर्जा, चिकाटी आणि वचनबद्धतेने ध्येये पूर्ण करण्याची आंतरिक प्रेरणा. अडचणींचा सामना करावा लागला तरी लक्ष केंद्रित करण्याची ही क्षमता आहे.
 - **उदाहरण:** IRS अधिकारी दीपक कुमार सिंह यांनी जुन्या कर नोंदींचे डिजिटायझेशन करण्यासाठी आठवडाभर रात्री उशिरापर्यंत काम केले, हे त्यांना ओळख मिळावी म्हणून नव्हे, तर त्यांच्या विभागात सार्वजनिक सेवा कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी केले.
- **सहानुभूती (Empathy)**
 - सहानुभूती म्हणजे इतरांच्या भावना आणि दृष्टिकोन समजून घेण्याची आणि त्यांच्या भावनानांचा आदर करून प्रतिसाद देण्याची क्षमता. यामुळे अर्थपूर्ण आणि नैतिक सार्वजनिक सहभाग शक्य होतो.
 - **उदाहरण:** पूरग्रस्त आसाममध्ये काम करणारा एक नागरी सेवक (Civil Servant) बाधित कुटुंबांशी वैयक्तिकरित्या संवाद साधून आणि त्यांच्या न बोललेल्या गरजा समजून घेऊन, मदत

पैकेजेसमध्ये महिलांसाठी आवश्यक स्वच्छता किटचा समावेश असल्याची खात्री करतो.

● सामाजिक कौशल्ये (Social Skills)

- सामाजिक कौशल्ये म्हणजे नातेसंबंध प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्याची क्षमता—यात संवाद, मन वळवणे, संघर्ष निराकरण आणि नेतृत्व यांचा समावेश होतो.
- उदाहरण: एका SDM ने आरोग्य आणीबाणीमध्ये लसीकरण मोहिमेचे व्यवस्थापन केले, स्थानिक धार्मिक नेत्यांशी सलोखा साधून अल्पसंख्याक समुदायांमध्ये लसीकरण संकोच कमी केला, परिणामी सहभागात वाढ झाली.

भावनिक बुद्धिमत्ता भावनिक भागांक (Emotional Quotient) पेक्षा कशी वेगळी आहे?

पैलू	भावनिक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence (EI))	भावनिक भागफल (Emotional Quotient (EQ))
अर्थ	स्वतःच्या आणि इतरांच्या भावना ओळखण्याची, समजून घेण्याची आणि व्यवस्थापित करण्याची क्षमता	भावनिक बुद्धिमत्तेची पातळी दर्शवणारी एक मोजता येण्याजोगी संख्या
स्वरूप	गुणात्मक आणि कार्यात्मक क्षमता	संख्यात्मक आणि आकडेवारी निर्देशक
लक्ष्य	कौशल्यसंच आणि क्षमता (उदा. आत्म-जागरूकता, सहानुभूती, प्रेरणा)	एखाद्या व्यक्तीमध्ये किती EI आहे याचे मूल्यांकन
विकास	वेळेनुसार शिकता येते, जोपासता येते आणि सुधारता येते	चांगल्या भावनिक कौशल्यांनी आणि प्रशिक्षणाने सुधारता येते
वापर	संघर्ष निराकरण, टीम व्यवस्थापन किंवा संकट हाताळणी यासारख्या वास्तविक जीवनातील परिस्थितीत लागू	नेतृत्व, मनुष्यबळ (HR) किंवा समुपदेशन भूमिकेसाठी व्यक्तींची चाचणी किंवा प्रोफाइलिंगमध्ये वापरले जाते
उदाहरण	पूरग्रस्त पुनर्वसनाचे काम स्थानिक संवेदनशीलतेने सहानुभूतीने हाताळणारा एक सरकारी कर्मचारी	आंतरवैयक्तिक आणि आंतरवैयक्तिक कौशल्ये मोजणाऱ्या EQ चाचणीत १३५ गुण मिळवणे

भावनिक बुद्धिमत्तेची उपयुक्तता (Utility of Emotional Intelligence)

● भावनिकदृष्ट्या स्थिर निर्णय घेण्यास सक्षम करते (Enables Emotionally Stable Decision-Making)

- सार्वजनिक सेवकांना भावनिक आवेग नियंत्रित करण्यास आणि संकटकाळात किंवा प्रक्षोभित परिस्थितीत शांत राहण्यास मदत करते.
- उदाहरण: एका वरिष्ठ IPS अधिकाऱ्याने विद्यापीठाच्या आंदोलनादरम्यान त्वरित बळ वापरण्याऐवजी विद्यार्थी नेत्यांचे ऐकून तणाव कमी केला.

● नैतिक आणि सहानुभूतीपूर्ण नेतृत्व निर्माण करते (Builds Ethical and Empathetic Leadership)

- भावनिकदृष्ट्या बुद्धिमान नेते न बोललेल्या चिंता ओळखण्यास आणि शासनासोबत नैतिक आश्वासन देण्यास सक्षम असतात.
- उदाहरण: केरळच्या आरोग्यमंत्र्यांनी अलगीकरणादरम्यान कोविड-ग्रस्त कुटुंबांशी नियमित संवाद साधला, शारीरिक काळजीसोबत मानसिक आरोग्यासही आधार दिला.

● आंतरवैयक्तिक संवाद आणि संघर्ष निराकरण सुधारते (Enhances Interpersonal Communication and Conflict Resolution)

- भावनिकदृष्ट्या संवेदनशील किंवा ध्रुवीकृत वातावरणातही EI विवादांचे निराकरण करण्यास आणि फलदायी संवाद साधण्यास मदत करते.
- उदाहरण: एका SDM ने आदिवासी आणि एका खाजगी कंपनीमधील जमिनीच्या वादात, वरून आदेश देण्याऐवजी सामुदायिक मंडळे आणि संयुक्त सुनावण्या आयोजित करून मध्यस्थी केली.

● टीम समन्वय आणि कामाच्या ठिकाणाचे वातावरण सुधारते (Improves Team Coordination and Workplace Climate)

- उच्च EI असलेले नेते सहकार्याला प्रोत्साहन देतात, अपयशाची भीती कमी करतात आणि प्रशासकीय संस्कृती सुधारतात.
- उदाहरण: महाराष्ट्रातील एका जिल्हाधिकाऱ्याने मानसिकदृष्ट्या सुरक्षित कामाचे ठिकाण निर्माण करण्यासाठी कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांसाठी निनावी सूचना पेट्या आणि भावनिक कल्याण सत्रे सुरू केली.

● नागरिक-केंद्रित शासनाला आधार देते (Supports Citizen-Centric Governance)

- EI नागरिकांच्या, विशेषतः दुर्बल घटकांच्या, वास्तविक परिस्थिती आणि भावनांशी संवेदनशील असलेले शासन सुनिश्चित करते.
- उदाहरण: अंदमानमधील एका दुर्गम बेटावर, एका क्षेत्रीय अधिकाऱ्याने नागरिकांचा ताण कमी करण्यासाठी आणि समावेशकता वाढवण्यासाठी अधिकृत कल्याणकारी फॉर्म

स्थानिक भाषांमध्ये अनुवादित केले याची खात्री केली.

● **लवचिकता आणि ताण व्यवस्थापन मजबूत करते (Strengthens Resilience and Stress Management)**

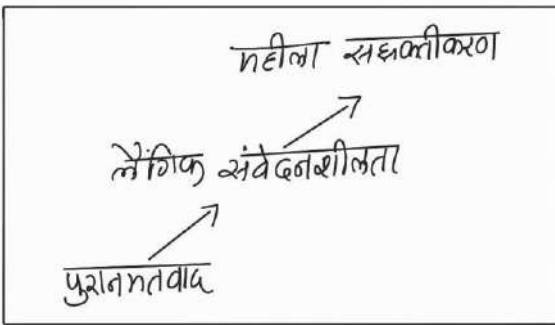
- नागरी सेवक अनेकदा अत्यंत दबावाखाली काम करतात आणि EI भावनिक थकवा आणि मानसिक ताण टाळण्यास मदत करते.
- **उदाहरण:** G20 शिखर परिषदेच्या व्यवस्थेदरम्यान, एका मध्यम-स्तरीय अधिकाऱ्याने मेहनतीला नियमितपणे मान्यता देऊन आणि कर्तव्यांचे विचारपूर्वक रोटेशन करून, अतिश्रमिक समन्वय संघाचे नेतृत्व केले, ज्यामुळे थकवा आला नाही.

● **अनुकूलता आणि सकारात्मक बदलाला प्रोत्साहन देते (Promotes Adaptability and Positive Change)**

- EI नागरी सेवकांना भावनिक प्रतिकार किंवा संस्थात्मक ताठरता न ठेवता बदल व्यवस्थापित करण्यास आणि नेव्हिगेट करण्यास अनुमती देते.
- **उदाहरण:** एका डिजिटल इंडिया फेलोने डिजिटायझेशन दरम्यान वृद्ध पंचायत सदस्यांसोबत त्यांच्या भीतीची कबुली देऊन आणि त्यांना वैयक्तिकरित्या प्रशिक्षण देऊन समन्वय साधला, ज्यामुळे सहज संक्रमण सुनिश्चित झाले.

● **पक्षपात आणि रूढीवाद कमी करते (Reduces Bias and Stereotyping)**

- उच्च EI अधिकाऱ्यांना त्यांचे अंतर्निहित पक्षपात ओळखण्यास आणि नियंत्रित करण्यास मदत करते, परिणामी अधिक न्यायपूर्ण आणि समावेशक शासन होते.
- **उदाहरण:** एका नोकरशहाने लिंग-संबंधित सल्लामसलतींमध्ये त्यांच्या पूर्वीच्या अजाणतेपणामुळे झालेल्या बहिष्काराची दखल घेतल्यानंतर स्थानिक सल्लागार मंडळावर एका तृतीयपंथी व्यक्तीचा जाणीवपूर्वक समावेश केला.

प्रशासन आणि शासनामध्ये भावनिक बुद्धिमत्तेचे अनुप्रयोग (Applications of Emotional Intelligence in Administration and Governance)

● **आपत्ती व्यवस्थापन आणि संकट प्रतिसाद (Disaster Management and Crisis Response)**

- अधिकारी भीती, नुकसान आणि तातडीच्या भावनिकदृष्ट्या तीव्र परिस्थितींचा सामना करतात.

- EI शांत संवाद, बाधित लोकांसाठी सहानुभूती आणि मनोबल वाढवण्यास सक्षम करते.

- **उदाहरण:** चक्रीवादळ फनी (2019) दरम्यान, ओडिशाच्या मुख्य सचिवांनी असुरक्षित किनारी समुदायांमध्ये भीती टाळण्यासाठी वैयक्तिक संदेश आणि सार्वजनिक आश्वासनासह एक संवेदनशील स्थलांतर मोहीम राबवली.

● **तक्रार निवारण आणि सार्वजनिक संवाद (Grievance Redressal and Public Interaction)**

- दैनंदिन नागरिक सहभागात अनेकदा राग, निराशा किंवा हताशा यांचा समावेश असतो – विशेषतः असुरक्षित गटांकडून.
- EI अधिकाऱ्यांना बचावात्मक प्रतिक्रिया न देता ऐकण्याची परवानगी देते, ज्यामुळे प्रतिष्ठा आणि प्रभावी निवारण सुनिश्चित होते.
- **उदाहरण:** पुण्यात, महानगरपालिका आयुक्तांनी नागरिक सुविधा केंद्रे सुरू केली, जिथे प्रशिक्षित अधिकाऱ्यांनी ज्येष्ठ नागरिक आणि दिव्यांगांच्या समस्या भावनिक संवेदनशीलतेने आणि पाठपुरावा कॉलसह हाताळल्या.

● **संघर्ष मध्यस्थी आणि सामाजिक सलोखा (Conflict Mediation and Social Cohesion)**

- नागरी सेवकांनी सामाजिक, जातीय किंवा धार्मिक गटांमधील तणाव कोणत्याही बाजूने न घेता किंवा वाढवू न देता कमी केला पाहिजे.
- EI प्रत्येक गटाची भावनिक पार्श्वभूमी समजून घेण्यास आणि विश्वासासह संवाद साधण्यास मदत करते.
- **उदाहरण:** भीमा कोरेगाव हिंसाचार (2018) नंतर, पुणे जिल्हाधिकाऱ्यांनी दलित नेते आणि मराठा संघटनांसोबत स्वतंत्र शांतता बैठका आयोजित केल्या, ज्यामुळे जातीय भावना कमी झाल्या.

● **टीम नेतृत्व आणि मानव संसाधन व्यवस्थापन (Team Leadership and Human Resource Management)**

- सार्वजनिक प्रशासनाला अनेकदा अंतर्गत घर्षण, श्रेणीबद्ध अडथळे आणि थकवा यांचा सामना करावा लागतो.
- EI टीम समन्वय, भावनिक कल्याण आणि सर्व स्तरांवर आदरणीय संवादास समर्थन देते.
- **उदाहरण:** कर्नाटकमध्ये, रायचूर डीसीने कामाच्या ठिकाणी विश्वास वाढवण्यासाठी नियतकालिक एक-एक बैठक आणि निनावी कर्मचारी अभिप्रायासह "सहानुभूती कॅलेंडर" सुरू केले.

● **धोरण अंमलबजावणी आणि वर्तणुकीत बदल (Policy Implementation and Behavioural Change)**

- अनेक योजना भावनिक विच्छेद किंवा समुदायाच्या प्रतिकारामुळे अयशस्वी होतात.

- EI अधिकाऱ्यांना लोकांच्या भीती, आकांक्षा आणि प्रतिष्ठेशी संदेश सरेखित करण्यास सक्षम करते.
 - **उदाहरण:** स्वच्छ भारत अभियानादरम्यान, बिकानेरच्या जिल्हाधिकाऱ्यांनी जबरदस्ती न करता, गावच्या महिलांकडून सकारात्मक कथाकथनाचा वापर करून शौचालय दत्तक मोहिमांना पुन्हा ब्रँड केले, ज्यामुळे स्वीकारार्हता सुधारली.
 - **माध्यम आणि सार्वजनिक धारणा हाताळणे (Handling Media and Public Perception)**
 - अधिकाऱ्यांना अनेकदा वाद किंवा संकटांदरम्यान प्रेस किंवा जनतेचा सामना करावा लागतो.
 - EI हे सुनिश्चित करते की प्रतिसाद भावनिकदृष्ट्या बचावात्मक, गर्विष्ठ किंवा दुर्लक्षित नसेल.
 - **उदाहरण:** 2021 च्या तामिळनाडूतील NEET पेपर लीकनंतर, शालेय शिक्षण सचिवांनी विद्यार्थ्यांची चिंता मान्य केली आणि पालकांना शांतपणे आश्वासन दिले, ज्यामुळे नोकरशाहीची अस्पष्टता टाळली.
 - **नैतिक दुविधा व्यवस्थापन (Ethical Dilemma Management)**
 - नागरी सेवक नियमांविरोद्ध नैतिक जबाबदाऱ्यांमधील संघर्षातून वारंवार मार्ग काढतात.
 - EI अशा परिस्थितीचे आत्म-जागरूकता, संयम आणि मूल्यांच्या स्पष्टतेने मूल्यांकन करण्यास मदत करते.
 - **उदाहरण:** एका वन अधिकाऱ्याने राजकीय दबाव असूनही संरक्षित आदिवासी वस्तीजवळ खाणकाम करण्यास नकार दिला आणि उच्च अधिकाऱ्यांना पर्यावरणीय आणि भावनिक खर्च शांतपणे समजावून सांगितले.
 - **समावेशकता आणि विविधता हाताळणे (Inclusivity and Diversity Handling)**
 - प्रशासनाला विविध जाती, लिंग, धर्म आणि भाषिक गटांना पुरवावे लागते.
 - EI निष्पक्षता, भावनिक संवेदनशीलता आणि खरा समावेश याला प्रोत्साहन देते.
 - **उदाहरण:** केरळच्या तृतीयपंथी धोरणाच्या अंमलबजावणीमध्ये, अधिकाऱ्यांनी तृतीयपंथी समुदाय नेत्यांना धोरण तयार करण्यासाठी आमंत्रित केले, त्यांच्या वास्तविक अनुभव आणि भावनिक वास्तविकतेची दखल घेतली.
- तंत्रज्ञान-आधारित जगात भावनिक बुद्धिमत्तेचे महत्त्व
- **स्वयंचलित वातावरणात मानवी घटक पुनर्संचयित करते (Restores the Human Element in an Automated Environment)**
 - AI, रोबोटिक्स आणि ऑटोमेशनमधील जलद प्रगतीमुळे शिक्षण, शासन, आरोग्यसेवा आणि कॉर्पोरेट कार्यस्थळांमध्ये अव्यक्त संवाद निर्माण होण्याचा धोका आहे.
 - EI हे सुनिश्चित करते की निर्णय घेण्यामध्ये **करुणा, सहानुभूती आणि नैतिक निर्णय** मध्यवर्ती राहतील.
 - **उदाहरण:** AI वैद्यकीय स्थितीचे निदान करू शकते, परंतु भावनिकदृष्ट्या बुद्धिमान डॉक्टरच काळजी आणि सहानुभूतीने निदानाची माहिती देतात.
 - **जबाबदार आणि नैतिक निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक (Essential for Responsible and Ethical Decision-Making)**
 - तंत्रज्ञान निर्णय घेण्याची गती वाढवते, परंतु EI हे सुनिश्चित करते की निर्णय **सामाजिकदृष्ट्या जागरूक, समावेशक आणि नैतिकदृष्ट्या योग्य** असतील.
 - **उदाहरण:** फेशियल रेकग्निशन सॉफ्टवेअरचे नियमन करणारा एक तंत्रज्ञान अधिकारी केवळ कार्यक्षमतेपलीकडे **गोपनीयता, प्रतिष्ठा आणि दुर्बळ गटांच्या चिंतेचा** विचार करण्यासाठी EI वापरतो.
 - **भावनिक परकेपणा आणि मानसिक आरोग्य समस्यांशी लढते (Combats Emotional Alienation and Mental Health Issues)**
 - डिजिटल कनेक्टिव्हिटीमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये, कर्मचाऱ्यांमध्ये आणि नागरिकांमध्ये **विलगीकरण, चिंता आणि तणाव** विरोधाभासाने वाढला आहे.
 - EI **लवचिकता, आत्म-जागरूकता आणि भावनिक नियमन** वाढवते, ज्यामुळे डिजिटल थकवा आणि बर्नआउट कमी होते.
 - **उदाहरण:** शाळांमध्ये SEL (Social Emotional Learning) समाकलित केल्याने विद्यार्थ्यांना स्क्रीन थकवा, परीक्षेचा ताण आणि सायबरबुलिंग अधिक प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यास मदत होते.
 - **व्हर्च्युअल आणि हायब्रिड कार्यस्थळांमध्ये सहकार्य मजबूत करते (Strengthens Collaboration in Virtual and Hybrid Workspaces)**
 - दूरस्थ काम आणि डिजिटल वर्गांमुळे, **सहानुभूती, सक्रिय ऐकणे आणि भावनिक प्रमाणीकरण** यांसारखी सॉफ्ट स्किल्स फलदायी सांघिक कार्यासाठी आवश्यक आहेत.
 - **उदाहरण:** EI असलेले व्यवस्थापक लांब व्हिडिओ मीटिंग्ज दरम्यान टीमचा थकवा ओळखू शकतात आणि कामाचा ताण कमी करण्यासाठी पावले उचलू शकतात.
 - **अल्गोरिथमिक शासनामध्ये सामाजिक सलोख्यास प्रोत्साहन देते (Promotes Social Cohesion in Algorithmic Governance)**

- सार्वजनिक धोरणात डेटा-आधारित अल्गोरिदमवर वाढते अवलंबित्व अनवधानाने पक्षपात आणि बहिष्कारास कारणीभूत ठरू शकते.
- EI धोरणकर्त्यांना सहानुभूतीपूर्ण दूरदृष्टीने परिणामांची तपासणी करण्यास आणि अन्यायकारक नमुने दुरुस्त करण्यास सक्षम करते.
- उदाहरण: कल्याणकारी वितरणात AI चा वापर EI द्वारे निर्देशित केला पाहिजे जेणेकरून डिजिटल निरक्षरतेमुळे कोणीही मागे राहणार नाही.
- वेगाने बदलणाऱ्या तांत्रिक परिस्थितीत अनुकूलतेला प्रोत्साहन देते (Encourages Adaptability in Fast-Changing Technological Landscapes)
 - अनिश्चितता आणि जलद बदलांशी जुळवून घेण्यासाठी भावनिक चपळता महत्त्वाची आहे.
 - EI व्यक्तींना बदलांना स्वीकारण्यासाठी, सतत शिकण्यासाठी आणि इतरांना बदलातून आधार देण्यासाठी तयार करते.
 - उदाहरण: AI-आधारित अध्यापन साधनांच्या परिचयादरम्यान, भावनिकदृष्ट्या बुद्धिमान शिक्षक विद्यार्थ्यांना बदलून टाकण्याच्या भीतीवर मात करण्यास मदत करतात आणि त्याऐवजी उत्सुकतेला प्रोत्साहन देतात.
- समावेशक आणि सहानुभूतीपूर्ण भविष्यातील नागरिक घडवते (Builds Inclusive and Empathetic Future Citizens)
 - शाळांमध्ये सामाजिक भावनिक शिक्षण (SEL) विद्यार्थ्यांना विविधता समजून घेण्यास, संघर्ष सोडवण्यास आणि भिन्न मतांचा आदर करण्यास प्रशिक्षण देते — ज्यामुळे ते नैतिक डिजिटल नागरिक बनतात.
 - उदाहरण: SEL मध्ये प्रशिक्षित विद्यार्थी सोशल मीडियावर द्वेषपूर्ण भाषण किंवा चुकीची माहिती नाकारण्याची आणि रचनात्मकपणे हस्तक्षेप करण्याची अधिक शक्यता असते.

UPSC मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न (Question)	प्रश्नाचे स्वरूप (Nature of Question)	मुख्य मागणी (Core Demand)
"इतरांकडून जे काही चांगले आहे ते शिका, पण ते स्वतःमध्ये आणा आणि तुमच्या स्वतःच्या पद्धतीने ते आत्मसात करा, इतर बनू नका." — स्वामी विवेकानंद (२०२४)	सर्व प्रश्न अवतरण-आधारित आहेत (All Questions are quotation based)	इतरांकडून शिकताना आत्म-ओळखीचे महत्त्व स्पष्ट करा.
"सामर्थ्याशिवाय श्रद्धेचा काही उपयोग नाही. कोणतेही मोठे कार्य साध्य करण्यासाठी श्रद्धा आणि सामर्थ्य दोन्ही आवश्यक आहेत." — सरदार पटेल (२०२४)		ध्येय साध्य करण्यात श्रद्धा आणि सामर्थ्य यांच्यातील समन्वय स्पष्ट करा.
"कायद्यानुसार, जेव्हा एखादा माणूस इतरांच्या हक्कांचे उल्लंघन करतो तेव्हा तो दोषी असतो. नैतिकतेत, जर तो फक्त असे करण्याचा विचार करत असेल तर तो दोषी असतो." — इमॅन्युएल कान्ट (२०२४)		हेतूच्या आधारावर कायदेशीर आणि नैतिक मानकांमध्ये फरक करा.
"प्रार्थनेत हजारो डोके वाकवण्यापेक्षा साधे दयाळूपणाचे कार्य कितीतरी अधिक शक्तिशाली आहे." — महात्मा गांधी (२०२३)		कर्म-केंद्रित दयाळूपणाचे विधीवत अध्यात्मापेक्षा अधिक महत्त्व स्पष्ट करा.
"लोकांना जागे करण्यासाठी, स्त्रियांनाच जागृत केले पाहिजे..." — जवाहरलाल नेहरू (२०२३)		सामाजिक परिवर्तनात स्त्रियांची भूमिका स्पष्ट करा.
"कोणाचाही द्वेष करू नका... जर तुम्ही प्रेम कराल, तर ते प्रेम तुमच्याकडे परत येईल..." — स्वामी विवेकानंद (२०२३)		सामाजिक जीवनात प्रेम आणि द्वेषाचे कर्मचक्र स्पष्ट करा.
"जर एखादा देश भ्रष्टाचारमुक्त व्हायचा असेल तर... प्रमुख सामाजिक सदस्य... वडील, आई आणि शिक्षक." — ए.पी.जे. अब्दुल कलाम (२०२२)		नैतिक राष्ट्र उभारणीत कुटुंब आणि शिक्षकांची भूमिका स्पष्ट करा.
"तुम्ही ते मिळवण्यासाठी काय सोडले, यावरून तुमच्या यशाचे मूल्यांकन करा." — दलाई लामा (२०२२)		खऱ्या यशाची व्याख्या करण्यात त्याग आणि नैतिक देवाणघेवाण (trade-offs) यावर भर द्या.
"प्रत्येक कार्याला शेकडो अडचणींमधून जावे लागते... जे चिकाटीने राहतील त्यांना प्रकाश दिसेल..." — स्वामी विवेकानंद (२०२१)		यश मिळवण्यात चिकाटी आणि लवचिकतेची शक्ती स्पष्ट करा.
"जोपर्यंत आपण स्वतःमध्ये शांती प्राप्त करत नाही, तोपर्यंत आपल्याला बाहेरील जगात कधीही शांती मिळू शकत नाही." — दलाई लामा (२०२१)		जागतिक शांततेचा आधार म्हणून आंतरिक शांतीचे महत्त्व स्पष्ट करा.
"परस्परसंबंधाशिवाय जीवनाला काही अर्थ नाही..." — एरिक एरिक्सन (२०२१)		सामाजिक परस्परसंबंध आणि सामूहिक कल्याणाचे मूल्य स्पष्ट करा.
"कोणाचीही निंदा करू नका..., तुमच्या बांधवांना आशीर्वाद द्या आणि त्यांना त्यांच्या मार्गाने जाऊ द्या." — स्वामी विवेकानंद (२०२०)		सहिष्णुता, निर्णय न घेणे आणि परस्पर आदर यांना प्रोत्साहन द्या.

"स्वतःला शोधण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे इतरांच्या सेवेत स्वतःला गमावणे." — महात्मा गांधी (२०२०)		समाजाच्या सेवेद्वारे आत्म-शोधावर भर द्या.
"सापेक्ष भावनिक मूल्यांवर आधारित नैतिकतेची व्यवस्था केवळ एक भ्रम आहे..." — सॉक्रेटिस (२०२०)		नैतिकतेतील भावनिक सापेक्षतावादावर टीका करा; वस्तुनिष्ठ नैतिकतेला प्रोत्साहन द्या.
"असंशोधित जीवन जगण्यासारखे नाही." — सॉक्रेटिस (२०१९)		आत्म-चिंतन आणि जागरूक जीवनाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
"माणूस हा त्याच्या विचारांचे उत्पादन आहे. तो जे विचार करतो तेच तो बनतो." — एम.के. गांधी (२०१९)		विचार-कृती संबंध आणि त्याचे नैतिक परिणाम स्पष्ट करा.
"जिथे हृदयात धार्मिकता आहे... तिथे जगात शांती आहे." — ए.पी.जे. अब्दुल कलाम (२०१९)		अंतर्गत सद्गुणांना राष्ट्रीय/जागतिक सामंजस्यशाशी जोडा.
"नोकरभरतीत... सचोटी, बुद्धिमत्ता आणि ऊर्जा... यापैकी पहिले नसेल तर, इतर तुम्हाला मारून टाकतील." — वॉरेन बफे (२०१८)		सचोटीला सर्वात महत्त्वाचे नेतृत्व गुण म्हणून अधोरेखित करा.
"खरा नियम... काही गोष्टी पूर्णपणे चांगल्या किंवा वाईट नसतात... सर्वोत्तम निर्णय सतत अपेक्षित असतो." — अब्राहम लिंकन (२०१८)		प्रशासनात संतुलित नैतिक निर्णयाला प्रोत्साहन द्या.
"राग आणि असहिष्णुता हे योग्य समजूतदारपणाचे शत्रू आहेत." — महात्मा गांधी (२०१८)		नकारात्मक भावना निर्णयाला कसे विकृत करतात ते स्पष्ट करा.
"जेव्हा असत्यामुळे निर्दोष सामान्य चांगले साधले जाते, तेव्हा असत्य सत्याची जागा घेते." — तिरुक्कुरल (२०१८)		सत्य विरुद्ध मोठ्या चांगल्या गोष्टीची नैतिक कोंडी चर्चा करा.
"महान महत्त्वाकांक्षा... त्यांना दिशा देणाऱ्या तत्त्वांवर अवलंबून असते." — नेपोलियन बोनापार्ट (२०१७)		महत्त्वाकांक्षेची नैतिक तटस्थता स्पष्ट करा; नैतिक दिशेची भूमिका.
"जर एखादा देश भ्रष्टाचारमुक्त व्हायचा असेल तर... वडील, आई आणि शिक्षक." — ए.पी.जे. अब्दुल कलाम (२०१७)		नैतिक नागरिक घडवण्यात समाजाची भूमिका चर्चा करा.
"दुर्बळ कधीही क्षमा करू शकत नाहीत; क्षमा करणे हे सामर्थ्यवानांचे लक्षण आहे." — गांधी (२०१५)		क्षमाशीलतेतील नैतिक सामर्थ्यावर चर्चा करा.
"अंधाराला घाबरलेल्या मुलाला आपण सहज क्षमा करू शकतो... खरी शोकांतिका तेव्हा असते जेव्हा पुरुष प्रकाशाला घाबरतात." — प्लेटो (२०१५)		सत्याला स्वीकारण्यासाठी नैतिक धैर्यावर भर द्या.
"या पृथ्वीवर प्रत्येकाच्या गरजेसाठी पुरेसे आहे..." — गांधी (२०१४)		लोभावर टीका करा आणि शाश्वत समतेला प्रोत्साहन द्या.
"एखाद्या व्यक्तीच्या चारित्र्याची परीक्षा घ्या... त्याला सत्ता द्या." — लिंकन (२०१४)		नेतृत्व नैतिकतेला सत्ता व्यवस्थापनाशी जोडा.
"जो इच्छांवर विजय मिळवतो तो शत्रूंना जिंकणाऱ्यापेक्षा अधिक शूर असतो." — ॲरिस्टॉटल (२०१४)		बाह्य विजयांपेक्षा आंतरिक नैतिक शिस्तीचे कौतुक करा.

प्रस्तावना

महान विचारवंतांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाचे आकलन करणे सार्वजनिक जीवनात नैतिक पाया विकसित करण्यासाठी आवश्यक आहे. हे विचारवंत—विविध संस्कृती, विचारधारा आणि कालखंडांमधून आलेले—योग्य आणि अयोग्य, न्याय, कर्तव्य, सद्गुण आणि उत्तम जीवनाचे मूलभूत प्रश्न शोधले आहेत. त्यांची शिकवणूक कालातीत नैतिक आराखडे प्रदान करते जे नागरी सेवकांना शासन, धोरण आणि वैयक्तिक आचरणातील अडचणी सोडवण्यास मदत करतात. कौटिल्याच्या व्यावहारिक राजकारणापासून ते गांधींच्या नैतिक आदर्शांपर्यंत, कन्फ्यूशियसच्या सुसंवादापासून ते कांटियन कर्तव्य नीतीपर्यंत, त्यांची अंतर्दृष्टी सार्वजनिक सेवेत प्रामाणिकपणा, सहानुभूती आणि निःपक्षपातीपणा प्रेरणा देते.

भारतासारख्या बहुलवादी आणि गतिमान लोकशाहीमध्ये, जिथे प्रशासकांना कायदा, समानता आणि सद्सद्विवेकबुद्धी यांचा समतोल साधावा लागतो, तिथे या नैतिक विचारवंतांची नैतिक दृष्टी अत्यंत संबंधित राहते.

अ. प्राचीन विचारवंत

भारतीय नैतिक विचारवंत

विचारवंत	नैतिक योगदान	सार्वजनिक प्रशासनात सध्याची प्रासंगिकता
गौतम बुद्ध	<ul style="list-style-type: none"> मध्यम मार्ग: अतिरेकांमध्ये नैतिक संयम अष्टांगिक मार्ग: योग्य आचरण, भाषण, उपजीविका इत्यादी. करुणा (Karuna), सजगता (mindfulness), आणि अनासक्तीवर (detachment) भर जातीय उतरडीचा त्याग आणि समानतेवर भर 	<ul style="list-style-type: none"> विशेषतः दुर्बळ घटकांबद्दल, सहानुभूतीपूर्ण प्रशासनाला प्रोत्साहन देते सार्वजनिक ताण आणि संकटे हाताळताना सजगतेला प्रोत्साहन देते वैयक्तिक लाभाच्या आसक्तीशिवाय समत्व आणि कर्तव्याला बळकटी देते
महावीर	<ul style="list-style-type: none"> अहिंसा: विचार, वाणी आणि कृतीमध्ये पूर्णपणे अहिंसा पंचमहाव्रते: अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह अनेकांतवाद: अनेक दृष्टिकोनांचा आदर आत्म-शिस्त आणि आध्यात्मिक जबाबदारी 	<ul style="list-style-type: none"> सेवेमध्ये सत्यता, साधेपणा आणि प्रामाणिकपणाला बळकटी देते विविध समाजांमध्ये संघर्षमुक्त, अहिंसक वाटाघाटीला प्रोत्साहन देते अधिकाऱ्यांना भौतिक लोभ किंवा पक्षपातीपणा टाळण्यासाठी प्रोत्साहित करते
कौटिल्य (चाणक्य)	<ul style="list-style-type: none"> राजधर्म: शासकाचे नैतिक कर्तव्य राज्य-केंद्रित उपयुक्ततावाद: जर मोठ्या हितासाठी असेल तर साध्य ध्येयांना न्याय मिळतो रणनीतिक राज्यकला, गुणवत्ता-आधारित शासन, कायद्याचे राज्य नीती (धोरण) आणि धर्म (नैतिकता) यांचे मिश्रण 	<ul style="list-style-type: none"> जटिल धोरणात्मक निर्णयांसाठी एक व्यावहारिक नैतिक दृष्टिकोन प्रदान करते पुरावा-आधारित, गुणवत्ता-चालित प्रशासनाला समर्थन देते वैयक्तिक किंवा राजकीय पक्षपातीपणापेक्षा राष्ट्रीय हिताप्रती कर्तव्य बजावण्याची प्रेरणा देते

थिरुवल्लुवर	<ul style="list-style-type: none"> थिरुक्कुरल: अरम (सद्गुण), पोरूल (संपत्ती), इनबम (प्रेम) यावरील नैतिकता न्याय, आत्मसंयम आणि करुणा नैतिक नेतृत्व आणि संपत्ती व सत्तेचा नैतिक आधार 	<ul style="list-style-type: none"> निष्पक्षतेवर आधारित लोक-केंद्रित प्रशासनाची वकिली करते प्रशासकांना आर्थिक उद्दिष्टे सद्गुणांसह मिसळण्यास प्रोत्साहित करते नैतिक सार्वजनिक नेतृत्व आणि समावेशक धोरणांना प्रोत्साहन देते
-------------	---	--

पाश्चात्य नैतिक विचारवंत

विचारवंत	नैतिक योगदान	सार्वजनिक प्रशासनात सध्याची प्रासंगिकता
सॉक्रेटीस (४६९-३९९ ईसापूर्व)	<ul style="list-style-type: none"> संवाद आणि तर्काद्वारे (सॉक्रेटीस पद्धत) नैतिक चौकशीवर भर ज्ञानावर आधारित सद्गुणाची वकिली केली – नैतिक आचरण आत्म-जागरूकतेतून उद्भवते अंधानुकरण करण्याऐवजी सदसद्विवेकबुद्धी आणि आंतरिक नैतिक आवाजावर भर दिला 	<ul style="list-style-type: none"> नोकरशाहीतील अनैतिक आदेश किंवा अन्यायकारक प्रथांवर प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित करते नागरी सेवकांमध्ये चिंतनशील विचार आणि आत्म-परीक्षणाला प्रोत्साहन देते नियम मोडल्यास व्हिसलब्लोइंगला नैतिक जबाबदारी म्हणून बळकटी देते
प्लेटो (४२७-३४७ ईसापूर्व)	<ul style="list-style-type: none"> व्यक्ती आणि राज्यात न्याय म्हणजे सुसंवाद या संकल्पनेचा विकास केला शाहाणपण आणि सद्गुणांनी मार्गदर्शन केलेल्या तत्त्वज्ञ-राजांच्या शासनाची वकिली केली तीन सद्गुणांचे वर्गीकरण केले: शाहाणपण (शासक), धैर्य (सैनिक), संयम (नागरिक) 	<ul style="list-style-type: none"> सार्वजनिक कार्यालयात मूल्य-आधारित नेतृत्वावर भर देते शाहाणे आणि नैतिक प्रशासकांच्या कल्पनेला समर्थन देते न्याय आणि तर्कात रुजलेल्या संतुलित प्रशासनाला प्रेरणा देते
अरिस्टॉटल (३८४-३२२ ईसापूर्व)	<ul style="list-style-type: none"> सद्गुण नीतीशास्त्र (Virtue Ethics) सादर केले – नैतिक उत्कृष्टता अतिरेकांमधील "सुवर्ण मध्य" (golden mean) शोधण्यात आहे नैतिकता म्हणजे सवयी निर्माण करणे आणि चारित्र्य-निर्मिती होय, कठोर नियम नव्हे नैतिक कृतीसाठी व्यावहारिक शाहाणपणावर (फ्रॉनेसिस) विश्वास 	<ul style="list-style-type: none"> संयम आणि निष्पक्षतेत रुजलेल्या चारित्र्य-आधारित प्रशासनाला प्रोत्साहन देते नैतिक मर्यादांमध्ये संतुलित निर्णय घेण्याला समर्थन देते नागरी सेवा प्रशिक्षणात नैतिक सवयींच्या वाढीस प्रोत्साहन देते
कन्फ्यूशियस (५५१-४७९ ईसापूर्व) (चिनी असले तरी)	<ul style="list-style-type: none"> पितृभक्ती, सुसंवाद, वडीलध्याऱ्यांचा आदर आणि सामाजिक भूमिकांची वकिली केली 	<ul style="list-style-type: none"> नैतिक जबाबदारीसह पदानुक्रमित आदराला प्रोत्साहन देते आदेशाऐवजी नैतिक

तुलनात्मक नीतीशास्त्रात अनेकदा समाविष्ट)	<ul style="list-style-type: none"> • भीतीने नव्हे, तर सद्गुणांद्वारे नैतिक नेतृत्वावर (जुनझी) भर दिला • नैतिक वर्तन विकसित करण्याचे साधन म्हणून विधींना (ली) प्रोत्साहन दिले 	उदाहरणाने नेतृत्व करण्यास नागरी सेवकांना प्रेरित करते <ul style="list-style-type: none"> • सामंजस्यपूर्ण प्रशासन आणि सामाजिक एकोपाला प्रोत्साहन देण्यासाठी उपयुक्त
---	--	--

ब. मध्ययुगीन विचारवंत

भारतीय विचारवंत

१. संत कबीर (१५ वे शतक)

- **नैतिक योगदान:**
 - हिंदू आणि इस्लाममध्ये समन्वय साधण्याचे समर्थन केले, धार्मिक कट्टरता नाकारली.
 - कर्मकांड, जातिभेद आणि वरवरच्या धार्मिकतेला धिक्कारले, वैयक्तिक भक्तीद्वारे ईश्वराचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्यास प्रोत्साहन दिले.
 - आंतरिक शुद्धता, सत्यनिष्ठा आणि करुणा यांचा उपदेश केला.
 - सर्व मानवांची एकता आणि बाह्य धार्मिक फरकांची निरर्थकता यावर भर दिला.
- **व्यक्तिगत जीवनात प्रासंगिकता:**
 - व्यक्तींना ओळखपत्र (जात, धर्म) यापलीकडे जाऊन नैतिक हेतू आणि साधेपणावर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित करते.
 - दैनंदिन जीवनात प्रामाणिक आत्मचिंतन आणि आध्यात्मिक सचोटीला प्रोत्साहन देते.
- **सार्वजनिक प्रशासनात प्रासंगिकता:**
 - सांप्रदायिक भेदभावापलीकडे जाऊन धर्मनिरपेक्ष, सर्वसमावेशक प्रशासनास प्रेरणा देते.
 - सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या भावनेला बळकटी देते, विशेषतः नागरिक सेवा वितरणात.
 - नागरी सेवकांना नोकरशाहीतील कर्मकांड नाकारून वास्तविक परिणामांवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित करते.

२. बसवण्णा (१२ वे शतक)

- **नैतिक योगदान:**
 - ब्राह्मणी रूढीवाद आणि जातिभेदावर आधारित भेदभावाला आव्हान दिले.
 - त्यांच्या वीरशैव चळवळीद्वारे लैंगिक समानता आणि सामाजिक उन्नतीला प्रोत्साहन दिले.
 - **कायका (श्रमाची प्रतिष्ठा):** जात किंवा व्यवसायाची पर्वा न करता, काम हेच पूजा आहे, असे प्रतिपादन केले.
 - **दासोहावर भर दिला** – अपेक्षा न ठेवता गरजूसोबत धन आणि अन्न वाटणे.
- **व्यक्तिगत जीवनात प्रासंगिकता:**

- आत्मसन्मान, कामाची प्रतिष्ठा आणि नैतिक कमाईची भावना वाढवते.
- दानधर्म आणि सामाजिक समतेचे मूल्य आध्यात्मिक कृती म्हणून प्रोत्साहन देते.

• सार्वजनिक प्रशासनात प्रासंगिकता:

- सर्वसमावेशक आर्थिक विकास आणि संधीच्या समान प्रवेशाची कल्पना मजबूत करते.
- स्वच्छता कर्मचारी ते शिक्षकांपर्यंत, सर्व व्यवसायांच्या प्रतिष्ठेला प्रोत्साहन देण्यासाठी नागरी सेवकांना प्रेरणा देते.
- सेवक नेतृत्व आणि वितरणात्मक न्यायावर आधारित नैतिक प्रशासनास प्रोत्साहित करते.

३. गुरु नानक देव (१५ वे – १६ वे शतक)

• नैतिक योगदान:

- विश्वबंधुत्व, समानता आणि देवाच्या एकत्वावर भर दिला.
- सत्य (सत), प्रामाणिक जीवन (किरत करो) आणि इतरांशी वाटून घेणे (वंड छको) यांचा पुरस्कार केला.
- जातिभेद, मूर्तीपूजा आणि निरर्थक विधी नाकारले.
- बाह्य स्वरूपापेक्षा आंतरिक आध्यात्मिकतेला प्रोत्साहन दिले.

• व्यक्तिगत जीवनात प्रासंगिकता:

- दैनंदिन आचरणात नैतिक उपजीविका, नम्रता आणि समानतेला प्रोत्साहित करते.
- समुदायाप्रती सहानुभूती आणि जबाबदारी वाढवते.

• सार्वजनिक प्रशासनात प्रासंगिकता:

- राज्य सेवांमध्ये भेदभाव रहित प्रवेश सुनिश्चित करणाऱ्या धोरणांना प्रेरणा देते.
- प्रामाणिक प्रशासन आणि सामाजिक समावेशनाचे मूल्य मजबूत करते.
- साधेपणा आणि सेवाभावी वृत्तीद्वारे नेतृत्वाचे आदर्श सादर करते.

४. संत तुकाराम (१७ वे शतक)

• नैतिक योगदान:

- महाराष्ट्रातील एक भक्ती कवी-संत ज्यांनी **भक्तीला** (भक्ती) नैतिक आणि आध्यात्मिक वाढीचे साधन म्हणून महत्त्व दिले.
- पुजारी वर्चस्व आणि जातिभेदावर आधारित दडपशाही नाकारली.
- **करुणा, नम्रता, क्षमा** आणि कर्मकांडातून मिळणाऱ्या **आंतरिक शुद्धतेच्या** मूल्याचा उपदेश केला.

• व्यक्तिगत जीवनात प्रासंगिकता:

- वैयक्तिक आचरणात **भावनात्मक लवचिकता** आणि **साधेपणाला** प्रोत्साहन देते.
- भक्तीचे, नैतिक स्पष्टतेचे आणि इतरांची सेवा करण्याच्या जीवनाला प्रोत्साहन देते.

• सार्वजनिक प्रशासनात प्रासंगिकता:

- नम्रता आणि करुणेवर आधारित **सेवक नेतृत्वाच्या** नीतीला समर्थन देते.
- वंचित समुदायांशी आदरपूर्वक संबंध ठेवण्यास प्रोत्साहन देते.
- सार्वजनिक अधिकाऱ्यांना विशेषतः **ग्रासरूट प्रशासनात**, औपचारिकतेपेक्षा हेतूवर लक्ष केंद्रित करण्याची आठवण करून देते.

५. संत ज्ञानेश्वर (१३ वे शतक)

- **नैतिक योगदान:**
 - **ज्ञानेश्वरी** या भगवद्गीतेवरील तात्विक भाष्याची रचना केली, ज्यामुळे नैतिक ज्ञान सर्वांसाठी सुलभ झाले.
 - सार्वत्रिक आध्यात्मिक ज्ञान, करुणा आणि देवाच्या आंतरिक अनुभूतीचा पुरस्कार केला.
 - **समानता, आत्मज्ञान आणि अद्वैतावर** भर दिला.
 - जात किंवा सामाजिक स्थितीवर आधारित भेदभावाचा निषेध केला.
- **व्यक्तिगत जीवनात प्रासंगिकता:**
 - आजीवन शिक्षण, नम्रता आणि जिज्ञासेच्या वृत्तीला प्रोत्साहन देते.
 - नैतिक जीवनाचा आधार म्हणून आत्मज्ञान आणि आंतरिक सुसंवादाला प्रोत्साहन देते.
- **सार्वजनिक प्रशासनात प्रासंगिकता:**
 - **सुलभ संवादाच्या** कल्पनेस समर्थन देते—नियम, योजना आणि प्रक्रिया लोकांना समजण्यास सोप्या बनवणे.
 - सर्वांना, विशेषतः **प्रादेशिक भाषांच्या संदर्भात**, शिक्षित आणि उन्नत करणाऱ्या सर्वसमावेशक नेतृत्वाला प्रोत्साहन देते.
 - सत्ता अभिमानावर नियंत्रण म्हणून **आध्यात्मिक नीतीमतेला** बळकटी देते.

पाश्चात्य नैतिक विचारवंत

१. सेंट ऑगस्टीन (३५४-४३० CE)

- **नैतिक योगदान:**
 - ख्रिश्चन धर्मशास्त्र प्लेटोनिक तत्त्वज्ञानाशी एकत्रित केले.
 - **दैवी कृपा, नैतिक जबाबदारी आणि आंतरिक सद्सद्विवेकबुद्धीवर** भर दिला.
 - खरा न्याय केवळ दैवी कायदांतर्गतच अस्तित्वात असू शकतो असे मानले.
 - "देवाचे शहर" (शाश्वत, नैतिक आदर्श) आणि "मानवाचे शहर" (ऐहिक संस्था ज्या भ्रष्टाचारास प्रवण आहेत) यांच्यात फरक केला.
- **व्यक्तिगत जीवनात प्रासंगिकता:**
 - आत्मपरीक्षण, नैतिक नम्रता आणि भौतिक ध्येयांपेक्षा आध्यात्मिक ध्येयांना प्राधान्य देण्यास प्रोत्साहित करते.
 - व्यक्तींच्या कृतींमध्ये **सद्सद्विवेकबुद्धी आणि नैतिक हेतूच्या** महत्त्वावर जोर देते.
- **सार्वजनिक प्रशासनात प्रासंगिकता:**

- प्रशासकांना कायदा आणि शासनाला नैतिक धार्मिकतेशी संरेखित करण्याचे आवाहन करते.
- ऐहिक प्रणालींमध्येही **नैतिकता-आधारित धोरणाची** गरज अधोरेखित करते.
- जेथे कायदेशीर पालन आणि नैतिक मूल्यांमध्ये संघर्ष दिसत असेल अशा परिस्थितीत उपयुक्त.

२. सेंट थॉमस एक्विनास (१२२५-१२७४ CE)

- **नैतिक योगदान:**
 - ख्रिश्चन धर्मशास्त्र ऑरिस्टोटेलियन नीतीमतेशी संश्लेषित केले.
 - **नैसर्गिक कायद्याचा** पुरस्कार केला—की नैतिक तत्त्वे मानवी स्वभावात अंतर्भूत आहेत आणि तर्काने प्राप्त केली जाऊ शकतात.
 - शाश्वत कायदा (देवांची इच्छा), नैसर्गिक कायदा (मानवी तर्क) आणि मानवी कायदा (कायदे) यांच्यात फरक केला.
 - चार प्रमुख सद्गुण परिभाषित केले: **विवेकबुद्धी (prudence), न्याय, धैर्य आणि संयम.**
- **व्यक्तिगत जीवनात प्रासंगिकता:**
 - सार्वत्रिक नैतिक मूल्यांवर आधारित **तर्क-मार्गदर्शित नैतिक जीवनाला** प्रोत्साहन देते.
 - व्यक्तींना **सद्सद्विवेकबुद्धी** आणि तर्कशुद्ध निर्णयानुसार कार्य करण्यास प्रोत्साहित करते.
- **सार्वजनिक प्रशासनात प्रासंगिकता:**
 - नैतिक कायदा निर्मितीसाठी एक **चौकट** प्रदान करते, ज्यामुळे कायदे नैसर्गिक न्यायाशी संरेखित होतात.
 - शासनात **विवेकबुद्धी (शाहाणपण), न्याय आणि धैर्य** यांसारख्या सद्गुणांना बळकटी देते.
 - विशेषतः **गुन्हेगारी न्यायात**, मानवी प्रतिष्ठा आणि प्रमाणबद्ध शिक्षेला प्रोत्साहन देते.

३. अँड्रेरोस (इब्न रुश्द) (११२६-११९८ CE)

- **नैतिक योगदान:**
 - एक मुस्लिम तत्त्वज्ञ ज्यांनी **श्रद्धेमध्ये तर्कशुद्ध चौकशीचे** समर्थन केले.
 - ऑरिस्टोटलवर विस्तृत भाष्य केले आणि तर्क, नीतीशास्त्र आणि धर्मशास्त्र एकत्रित केले.
 - **सहिष्णुता, बौद्धिक स्वातंत्र्य आणि न्यायाचा** पुरस्कार केला.
 - सांप्रदायिक सिद्धांतापेक्षा सार्वत्रिक तर्कशुद्ध नैतिकतेला प्रोत्साहन दिले.
- **व्यक्तिगत जीवनात प्रासंगिकता:**
 - बौद्धिक प्रामाणिकपणा, संवाद आणि सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देते.
 - नैतिक गुंतागुंत हाताळण्यासाठी तर्क वापरण्यास व्यक्तींना प्रेरणा देते.
- **सार्वजनिक प्रशासनात प्रासंगिकता:**

- धर्मनिरपेक्ष, बहुलवादी प्रशासनास समर्थन देते जिथे विविध श्रद्धा सहअस्तित्वात राहतात.
- भारतासारख्या बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक समाजांमध्ये धोरणे तयार करण्यासाठी उपयुक्त.
- विचारांचे स्वातंत्र्य आणि अ-सिद्धांतवादी (non-dogmatic) धोरण निर्मितीला प्रोत्साहन देते.

क. आधुनिक विचारवंत

आधुनिक भारतीय विचारवंत

१. स्वामी विवेकानंद (१८६३-१९०२)

- **नैतिक योगदान:**
 - 'मनुष्य घडवणारे' शिक्षण (man-making education) ज्याने चारित्र्य, सामर्थ्य, निर्भयता आणि सेवा यांना प्रोत्साहन दिले.
 - आत्म-शिस्त, आध्यात्मिक वाढ आणि वैयक्तिक नैतिक उत्कृष्टतेद्वारे राष्ट्रीय जागृतीवर भर दिला.
 - सेवा (निस्वार्थ सेवा) हे आध्यात्मिक अभ्यासाचे सर्वोच्च रूप मानले, ज्यात गरीब आणि दुर्बलांमध्ये देव पाहिला.
 - जातिभेद आणि धार्मिक कर्मकांडावर टीका केली; सार्वत्रिक वेदांत आणि आध्यात्मिक मानवतेचे समर्थन केले.
 - दैववाद नाकारला आणि तरुणांना कृती आणि त्यागातून समाजाला सुधारण्याच्या त्यांच्या क्षमतेवर विश्वास ठेवण्याचे आवाहन केले.
- **वर्तमान प्रासंगिकता:**
 - त्यांच्या चारित्र्य-निर्माणावर दिलेल्या भरमुळे नागरी सेवकांना आंतरिक सामर्थ्य, लवचिकता आणि नैतिक धैर्य विकसित करण्यास प्रेरणा मिळते.
 - सार्वजनिक सेवेच्या भावनेला प्रोत्साहन देते, विशेषतः युवा विकास आणि ग्रामीण सक्षमीकरण योजनांमध्ये (उदा. NSS, NYKS).
 - जात, पंथ किंवा प्रदेशापलीकडे मूल्य-आधारित शिक्षण आणि राष्ट्रीय एकात्मतेवर धोरणात्मक लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित करते.

२. महात्मा गांधी (१८६९-१९४८)

- **नैतिक योगदान:**
 - सत्य (Satya) आणि अहिंसा (Ahimsa) हे नैतिक जीवन आणि सार्वजनिक कार्यांचे दोन आधारस्तंभ बनवले.
 - सर्वोदय – सर्वांचे, विशेषतः दुर्बलांचे उन्नती – हे शासनाचे नैतिक ध्येय असल्याचे मानले.
 - साधनांना साध्यांइतकेच महत्त्व दिले, प्रत्येक कृतीत नैतिक शुद्धतेचा पुरस्कार केला (साध्य-साधन नीतीशास्त्र).
 - स्वराज्याचा केवळ राजकीय स्वातंत्र्य म्हणूनच नव्हे तर स्व-शासन, शिस्त आणि स्थानिक स्व-शासन म्हणूनही पुरस्कार केला.
 - साधेपणा, वैयक्तिक त्याग आणि नैतिक सातत्य हे नेतृत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणून स्वतःच्या उदाहरणाने दाखवून दिले.

● **वर्तमान प्रासंगिकता:**

- भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामाचा आणि लोकशाही मूल्यांचा नैतिक आधार बनतो.
- नागरी सेवकांना सचोटी, नम्रता आणि लोक-केंद्रित शासनाचे पालन करण्यास प्रेरणा देते.
- त्यांची तत्त्वे ग्राम स्वराज्य, स्वच्छ भारत अभियान, अहिंसक संघर्ष निराकरण आणि नैतिक राजकारणासारख्या कार्यक्रमांना चालना देतात.
- गांधींचे रचनात्मक कार्यांचे मॉडेल सामाजिक सुधारणांच्या उपक्रमांसाठी (उदा. खादी प्रोत्साहन, ग्रामीण स्वयंपूर्णता) आजही संबंधित आहे.

३. डॉ. बी. आर. आंबेडकर (१८९१-१९५६)

● **नैतिक योगदान:**

- सामाजिक न्याय हा नैतिक आदेश म्हणून पुरस्कार केला— सर्वांसाठी, विशेषतः वंचितांसाठी, प्रतिष्ठा, समानता आणि बंधुत्वाचे समर्थन केले.
- सामाजिक चालीरीतीपेक्षा संविधानिक नैतिकतेला महत्त्व दिले.
- जातिभेद नष्ट करण्याचे आणि शिक्षण, आंदोलन व संघटनेद्वारे सक्षमीकरणाचे आवाहन केले.
- भारतीय प्रजासत्ताकाचा नैतिक आधार म्हणून स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाचे समर्थन केले.
- परस्पर आदर आणि सार्वजनिक तर्कावर आधारित लोकशाहीला जगण्याची पद्धत मानले.

● **वर्तमान प्रासंगिकता:**

- सर्वसमावेशक प्रशासन, आरक्षण धोरणे आणि सामाजिक न्याय धोरणांवरील वादविवादांच्या केंद्रस्थानी.
- संविधानिक मूल्यांमध्ये (उदा. प्रस्तावना, कलम १५, १७, २१) आणि दलित, महिला व अल्पसंख्याकांसाठी प्रतिष्ठा सुनिश्चित करणाऱ्या कायद्यांमध्ये समाविष्ट.
- सार्वजनिक प्रशासकांना सेवा वितरणात वास्तविक समानता, गैर-भेदभाव आणि कायद्याचे राज्य सुनिश्चित करण्यास प्रेरणा देते.
- त्यांची नैतिक दृष्टी NCBC, NCSC, NHRC यांसारख्या संस्था आणि SC/ST साठी स्टँड-अप इंडिया, PM-JAY यांसारख्या योजनांना चालना देते.

४. रवींद्रनाथ टागोर (१८६१-१९४१)

● **नैतिक योगदान:**

- मानवतावाद आणि विश्वबंधुत्वाचे समर्थन केले, राजकीय सीमांच्या पलीकडे सर्व लोकांच्या एकतेवर जोर दिला.
- अंध राष्ट्रवाद आणि कर्मकांडी धार्मिकतेवर टीका केली, विचारांचे स्वातंत्र्य आणि आंतरिक नैतिक विकासावर भर दिला.

- शिक्षणाला शरीर, मन आणि आत्म्याच्या सुसंवादी विकासाच्या रूपात पाहिले, ज्यामुळे सौंदर्यात्मक आणि नैतिक संवेदनशीलता वाढते.
- स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा, सर्जनशीलता आणि सहिष्णुता यांना आवश्यक मानवी मूल्ये मानले.
- त्यांच्या काव्यात्मक-आध्यात्मिक दृष्टिकोनाने माणुसकीमध्ये देवत्व पाहिले, नैतिकतेला करुणा आणि सांस्कृतिक बहुलवादाशी जोडले.
- **वर्तमान प्रासंगिकता:**
 - नैतिक शिक्षण धोरणांना प्रेरणा देते (उदा. NEP 2020 चा समग्र, बालक-केंद्रित दृष्टिकोन).
 - परराष्ट्र धोरण आणि सांस्कृतिक राजनैतिकतेत नैतिक विश्वबंधुत्वाचे समर्थन करते.
 - लोकशाही समाजात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्षता आणि रचनात्मक स्वायत्ततेचे मूल्य मजबूत करते.
 - टागोरांची मुक्तीसाठी शिक्षणाची कल्पना विविध, बहुसांस्कृतिक वातावरणात काम करणाऱ्या नागरी सेवकांसाठी संबंधित आहे.

		स्त्री भ्रूणहत्येसाठी अल्ट्रासाउंडचा वापर
५. माणुसकीविना विज्ञान	मानवी कल्याणाचा विचार न करता तंत्रज्ञानातील प्रगती.	<ul style="list-style-type: none"> • विज्ञानाचा शस्त्रास्त्रांसाठी वापर – इस्त्रायल-गाझा क्षेपणास्त्र संघर्ष • हानीकारक असल्याचा पुरावा असूनही तंबाखूसारख्या उत्पादनांवर बंदी घालण्यात अपयश
६. नैतिकतेविना व्यापार	नफा, नैतिकता, निष्पक्षता आणि प्रतिष्ठेपेक्षा अधिक महत्त्वाचा मानणाऱ्या व्यावसायिक पद्धती.	<ul style="list-style-type: none"> • तंत्रज्ञान क्षेत्रातील दिग्गजांकडून (उदा. Google, Facebook) डेटा गोपनीयतेचे उल्लंघन • मनोरंजनाच्या विक्रीसाठी बॉलीवूडमध्ये स्त्रियांचा द्वेष (misogyny) वापरणे
७. त्यागाविना धर्म	निःस्वार्थता, सहिष्णुता किंवा मानवतेची सेवा नसलेल्या धार्मिक प्रथा.	<ul style="list-style-type: none"> • धार्मिक मूलतत्त्ववाद आणि जातीय हिंसाचारात वाढ (उदा. फ्रान्स) • आंतरिक भक्तीला (भक्ती) धार्मिक कर्मकांडांनी झाकून टाकणे

गांधींची सात सामाजिक पापे – समकालीन उदाहरणांसह

पापाचा प्रकार	अर्थ / नैतिक चिंता	समकालीन उदाहरणे
१. तत्त्वहीन राजकारण	नैतिकता, सत्य किंवा संवैधानिक नैतिकतेचे पालन न करता राजकीय सत्ता मिळवणे.	<ul style="list-style-type: none"> • विधानसभामध्ये मोठ्या प्रमाणावर पक्षांतर (उदा. कर्नाटक, महाराष्ट्र) • ५३९ लोकसभा खासदारांपैकी २३३ जणांवर फौजदारी गुन्हे दाखल
२. कष्टविना संपत्ती	प्रयत्नांऐवजी शॉर्टकट, सट्टेबाजी किंवा हेराफेरीद्वारे संपत्ती जमा करणे.	<ul style="list-style-type: none"> • प्रत्यक्ष आर्थिक क्रियाकलापांशिवाय अचानक क्रिप्टोकरन्सीमधून मिळालेले पैसे • ₹११ लाख कोटीचे एनपीए (थकलेली कर्जे) बेफिकीर कर्जवाटप आणि फसवणुकीचे संकेत देतात
३. सद्सद्विवेकबुद्धीविना आनंद	नैतिक जबाबदारी किंवा इतरांचा विचार न करता आनंद शोधणे.	<ul style="list-style-type: none"> • विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणीय विनाश • वैवाहिक बलात्कार आणि अल्पवयीन मुलांचे वस्तूकरण (objectification) याबाबत वाढत्या चिंता
४. चारित्र्याविना ज्ञान	नैतिक पायाशिवाय ज्ञान किंवा शिक्षणाचा वापर.	<ul style="list-style-type: none"> • २०२१ च्या मुंबईतील ब्लॉकआउटसारखे सायबर हल्ले ज्यामुळे सार्वजनिक जीवन विस्कळीत झाले • वैद्यकीय प्रशिक्षण असूनही

आधुनिक पाश्चात्य नैतिक विचारवंत

विचारवंत	नैतिक योगदान	सार्वजनिक प्रशासनात सध्याची प्रासंगिकता
इम्मानुएल कान्ट (१७२४-१८०४)	<ul style="list-style-type: none"> • कर्तव्य-आधारित नीतीशास्त्र (Deontological Ethics) मांडले – नैतिक मूल्य परिणामांमध्ये नव्हे, तर कर्तव्यपालनात असते. • श्रेणीबद्ध आदेश (Categorical Imperative) मांडला: "फक्त त्या तत्त्वानुसार कृती करा, जे तुम्ही सार्वत्रिक नियम बनू इच्छिता." • मानवी प्रतिष्ठा आणि स्वायत्ततेवर भर दिला – लोकांना कधीही साध्य करण्याचे साधन मानू नका. • गृहीत (शर्तयुक्त) आणि श्रेणीबद्ध (अशर्त) नैतिक कर्तव्यांमध्ये फरक केला. 	<ul style="list-style-type: none"> • नियम-बद्ध सार्वजनिक सेवेचा नैतिक आधार बनवतो – कार्यक्षमतेसाठी निष्पक्षतेला कमी करून चालत नाही. • व्हिसलब्लोइंगला आणि अनैतिक आदेशांना विरोध करण्यास समर्थन देतो. • नोकरीसाठी नैतिक प्रशिक्षणात उपयुक्त – प्रामाणिकपणा, जबाबदारी यांसारख्या वाटाघाटी न करता येणाऱ्या तत्वांवर भर देतो.
जॉन स्टुअर्ट मिल (१८०६-१८७३)	<ul style="list-style-type: none"> • सुधारित उपयुक्ततावाद (Refined Utilitarianism) विकसित केला, ज्यामध्ये गुणात्मक आनंदांवर (उदा. 	<ul style="list-style-type: none"> • लोकशाही समाजांमध्ये स्वातंत्र्य, अल्पसंख्याक हक्क आणि मतभेदांना समर्थन देतो.

	<p>शिक्षण, कला, बुद्धिमत्ता) लक्ष केंद्रित केले.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● हानि तत्त्व (Harm Principle) मांडले: इतरांना हानी पोहोचवण्यापासून रोखण्यासाठीच वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालता येते. ● अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, महिला हक्क आणि वैयक्तिक प्रतिष्ठेचा जोरदार पुरस्कर्ता. ● उच्च (बौद्धिक) आणि निम्न (ऐंद्रिय) आनंदांमध्ये फरक केला. 	<ul style="list-style-type: none"> ● सार्वजनिक हिताचे आणि वैयक्तिक हक्कांचे (उदा. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे कायदे, गोपनीयता) संतुलन राखणाऱ्या नैतिक कायद्यांचा आधार बनतो. ● वैयक्तिक स्वायत्ततेचा आदर करणाऱ्या समावेशक, मानव-केंद्रित प्रशासनाला प्रोत्साहन देतो.
कार्ल मार्क्स (१८१८-१८८३)	<ul style="list-style-type: none"> ● भांडवलशाहीवर नैतिकदृष्ट्या शोषणकारी म्हणून टीका केली; कामगारांच्या परकेपणाची (alienation) संकल्पना मांडली. ● वर्ग समानता, संसाधनांचे न्याय्य वाटप आणि शोषणाच्या निर्मूलनाची वकिली केली. ● नैतिकता भौतिक परिस्थिती आणि सामूहिक उन्नतीतून निर्माण झाली पाहिजे असे सांगितले. ● नैतिक समाजाचा आधार म्हणून आर्थिक न्यायावर भर दिला. 	<ul style="list-style-type: none"> ● मनरेगा, भूमी सुधारणा, कामगार हक्क कायदा यांसारख्या कल्याणकारी योजनांना प्रेरणा देते. ● समानता-केंद्रित धोरणनिर्मिती आणि सामाजिक विषमतेच्या गंभीर मूल्यांकनाला प्रोत्साहन देते. ● नागरी सेवकांना संरचनात्मक अन्याय समजून घेण्यास आणि वितरणात्मक न्यायासाठी कार्य करण्यास मदत करते.
हेन्री डेव्हिड थोरो (१८१७-१८६२)	<ul style="list-style-type: none"> ● जेव्हा कायदे सदसद्विवेकबुद्धीशी conflicted (विरोधाभासी) असतात, तेव्हा नागरी अवज्ञा (Civil Disobedience) हे नैतिक कर्तव्य म्हणून मांडले. ● नैतिक स्वायत्तता, अन्यायाशी असहयोग आणि निसर्गाशी सुसंवाद साधून जगण्यावर भर दिला. ● वैयक्तिक सदसद्विवेकबुद्धी आणि अहिंसक प्रतिकारावर आधारित चळवळींना प्रेरणा दिली. 	<ul style="list-style-type: none"> ● गांधींचे सत्याग्रह आणि आरटीआय (RTI) सक्रियता यांसारख्या चळवळींना प्रभावित करते. ● प्रशासनात नैतिक धैर्याला बळकटी देते— अन्यायकारक प्रथा किंवा धोरणांवर प्रश्न विचारण्यासाठी. ● धोरणनिर्मिती आणि जीवनशैलीमध्ये पर्यावरणीय नीतीशास्त्र आणि ऐच्छिक साधेपणाला प्रोत्साहन देते.

मार्टिन ल्यूथर किंग जूनियर (१९२९-१९६८)	<ul style="list-style-type: none"> ● गांधीवादी तत्त्वांपासून प्रेरित होऊन, वंशाभेदी अन्यायाशी लढण्यासाठी अहिंसक प्रतिकाराला नैतिक शक्ती म्हणून समर्थन दिले. ● अन्यायकारक कायद्यांविरुद्ध नागरी अवज्ञाची वकिली केली: "अन्यायकारक कायद्यांचे उल्लंघन करणे ही नैतिक जबाबदारी आहे." ● न्याय, समानता, मानवी प्रतिष्ठा आणि नैतिक धैर्यावर भर दिला. ● त्यांच्या "प्रिय समुदाय" (Beloved Community) आदर्शांमध्ये न्याय, समान संधी आणि सहमानवांबद्धल प्रेम यावर आधारित समाजाची कल्पना होती. ● त्यांच्या "बर्मिंगहॅम तुरुंगातून पत्र" (Letter from Birmingham Jail) मध्ये, त्यांनी अहिंसक निषेधाचे समर्थन केले, केवळ ते न्याय्यच नाही तर पद्धतशीर चुकांचा सामना करण्यासाठी आवश्यक आहे असेही म्हटले. ● द्वेषावर प्रेमाला, आणि अत्याचाराचा सामना करतानाही सूडाऐवजी सलोख्याला प्रोत्साहन दिले. 	<ul style="list-style-type: none"> ● व्यक्तींना न्यायासाठी उभे राहण्यास प्रेरित करते, अगदी वैयक्तिक खर्चावरही. ● विशेषतः खोलवर रुजलेल्या अन्यायाचा सामना करताना दृढनिश्चय आणि करुणेचा समतोल शिकवते. ● नैतिक धैर्यावरील त्यांचा विश्वास नागरिकांना भेदभावाविरुद्ध कार्य करण्यास आणि समावेशक मूल्यांना समर्थन देण्यास मदत करतो. ● बहुसंख्य किंवा लोककल्याणवादी दबावांमुळे आव्हान असतानाही, नागरी सेवकांना संवैधानिक नैतिकता आणि कायद्याचे राज्य (rule of law) जपण्यास प्रोत्साहित करते. ● सर्व समुदायांना, विशेषतः दुर्बल आणि वगळलेल्यांना, न्याय आणि निष्पक्षता सुनिश्चित करण्याच्या नैतिक कर्तव्याला बळकटी देते.
--	---	---

वैदिक आणि उपनिषदिक तत्त्वज्ञानाचे नैतिक योगदान

Moral Contribution of Vedic and Upanishadic Philosophy

- **धर्म: नैतिक व्यवस्था आणि वैयक्तिक कर्तव्य (Dharma as Moral Order and Personal Duty)**
 - धर्माची संकल्पना वेदांमध्ये उद्भवते, जिथे ती ऋत (Rta) शी जोडलेली आहे, जी विश्वाला आधार देणारी वैश्विक आणि नैतिक व्यवस्था आहे.

- उपनिषदे ही संकल्पना आंतरिक करतात, **धर्माला** केवळ बाह्य कायदा म्हणून नव्हे, तर आत्म-ज्ञानावर आधारित **आंतरिक नैतिक जबाबदारी** म्हणून सादर करतात.
- दोन्ही ग्रंथांमध्ये, धर्माला केवळ कायदेशीर दृष्टीने नव्हे, तर **सत्य, न्याय आणि वैश्विक सुसंवादाशी** वैयक्तिक कृतीचे सरेखन म्हणून समजले जाते.
- तैत्तिरीय उपनिषद सांगते: "**सत्यं वद, धर्मं चर**" – "**सत्य बोला, धर्माच्या मार्गावर चाला.**"
- सार्वजनिक जीवनात, विशेषतः नागरी सेवांमध्ये, धर्माचा अर्थ निष्पक्षता, सचोटी आणि सार्वजनिक हितासाठी बांधिलकीने आपली कर्तव्ये पार पाडणे असा होतो.
- **सत्य (सत्य) हे सर्वोच्च नैतिक सद्गुण (Satya (Truth) as Supreme Ethical Virtue)**
 - वेद **सत्याला** किंवा सत्यनिष्ठेला एक पवित्र सद्गुण आणि समाजाचे नैतिक स्वरूप टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक मानतात.
 - मुंडक उपनिषद घोषित करते: "**सत्यमेव जयते नानृतं**" — "**सत्याचाच विजय होतो, असत्याचा नाही.**"
 - या ग्रंथांमध्ये सत्य केवळ तथ्यात्मक शुद्धतेपुरते मर्यादित नाही, तर नैतिक सत्याचा संदर्भ देते — शुद्ध हेतूने बोलणे आणि कृती करणे.
 - शासन आणि सार्वजनिक प्रशासनात, सत्याचा अर्थ निर्णय प्रक्रियेत **पारदर्शकता, अहवालात प्रामाणिकपणा आणि सत्तेसमोर सत्य बोलण्याचे धैर्य** असा होतो.
- **अहिंसा आणि सर्व जीवनाचा आदर (Ahimsa and Respect for All Life)**
 - जरी अहिंसेचा (अहिंसा) नंतरच्या ग्रंथांमध्ये अधिक पूर्णपणे विकास झाला असला तरी, अथर्ववेदात सर्व प्राण्यांमध्ये शांतता आणि सुसंवादासाठी प्रार्थना आहेत.
 - छंदोग्य आणि बृहदारण्यक यांसारखी उपनिषदे अस्तित्वाच्या एकत्वाची कल्पना मांडतात, ज्यामुळे अ-इजेचा (non-injury) सिद्धांत उदयास येतो.
 - नैतिक कृती या जाणिवेतून उद्भवते की इतरांना हानी पोहोचवणे हे खोलवर पाहता, स्वतःला हानी पोहोचवणे आहे.
 - हा नैतिक दृष्टिकोन करुणा, दयाळूपणा आणि संघर्ष निराकरण यांसारख्या मूल्यांना समर्थन देतो — जे न्याय्य प्रशासन आणि कल्याण-केंद्रित शासनासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.
- **आत्मन आणि आत्म-ज्ञानाचे नैतिक महत्त्व (Atman and the Ethical Significance of Self-Realization)**
 - उपनिषदांचे एक मुख्य शिक्षण म्हणजे **आत्मन** या संकल्पनेवरील विश्वास, जो सर्व प्राण्यांमध्ये अस्तित्वात असलेला वैश्विक आत्मा आहे.
 - छंदोग्य उपनिषद प्रतिपादन करते: "**तत् त्वम् असि**" — "**ते तू आहेस,**" म्हणजे तीच दैवी वास्तविकता प्रत्येकामध्ये अस्तित्वात आहे.
- ही जाणीव एक सखोल नैतिक समज निर्माण करते की प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठा, आदर आणि नैतिक वागणूक मिळायला हवी.
- हे वैश्विक मानवाधिकार, प्रतिष्ठा-आधारित शासन आणि सार्वजनिक सेवेतील समान वागणुकीसाठी आध्यात्मिक आधार बनवते.
- **तपस आणि आत्म-शिस्त नैतिक पाया म्हणून (Tapas and Self-Discipline as Moral Foundation)**
 - ऋग्वेद आणि यजुर्वेद **तपस्या** (Tapas) — कठोरता, आत्मसंयम आणि शिस्त — यांना आध्यात्मिक आणि नैतिक वाढीसाठी आवश्यक मानतात.
 - उपनिषदे तपस्येचा विस्तार मानसिक शुद्धीकरण, इच्छांवर नियंत्रण आणि भावनांवर प्रभुत्व मिळवण्यापर्यंत करतात.
 - अहंकार, राग, लोभ आणि आवेगपूर्ण वर्तन टाळण्यासाठी आत्म-नियंत्रण आवश्यक मानले जाते — हे गुण नैतिक निर्णय घेण्यास बाधा आणतात.
 - प्रशासकांसाठी, तपस्येची संकल्पना **भावनात्मक बुद्धिमत्ता, दबावाखाली सचोटी आणि भ्रष्टाचाराला प्रतिकार** यामध्ये अनुवादित होते.
- **निष्काम कर्म (निस्वार्थ कृती) चा आदर्श (The Ideal of Nishkama Karma (Desireless Action))**
 - उपनिषदे **निष्काम कर्माची** बीजे रोवतात — परिणामांची किंवा बक्षिसांची आसक्ती न ठेवता आपले कर्तव्य पार पाडणे.
 - ईशा उपनिषद म्हणते: "**कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः**" — "**शंभर वर्षे निस्वार्थपणे कर्तव्ये पार पाडावी.**"
 - हे तत्त्वज्ञान नंतर भगवद्गीतेमध्ये विस्तृत केले गेले, परंतु ते उपनिषदिक शिकवणींमधून उद्भवते.
 - नागरी सेवकांसाठी, हे मूल्य वैयक्तिक लाभापासून अलिप्तता आणि कोणताही पक्षपात किंवा महत्वाकांक्षा न ठेवता सार्वजनिक हितासाठी समर्पण शिकवते.
- **वसुधैव कुटुंबकम् आणि वैश्विक बंधुत्व (Vasudhaiva Kutumbakam and Universal Brotherhood)**
 - "**वसुधैव कुटुंबकम्**" — "**जग एक कुटुंब आहे**" ही संकल्पना महा उपनिषदात आढळते.
 - हे जात, पंथ किंवा राष्ट्रीयत्वाच्या भेदांपलीकडे **सार्वभौमिकता, सहानुभूती आणि परस्पर आदराच्या** नीतीमतेला प्रतिबिंबित करते.
 - हे तत्त्व धर्मनिरपेक्ष शासन, बहुलवाद आणि विविधतेचा आदर करणाऱ्या समावेशक धोरण निर्मितीस समर्थन देते.
- **प्रेयस आणि श्रेयस यातील भेद (Discrimination Between Preyas and Shreyas)**
 - कठोपनिषद **प्रेयस** (जे आनंददायक आहे) आणि **श्रेयस** (जे चांगले आहे) यांच्यातील नैतिक फरक स्पष्ट करते.

- नैतिक परिपक्वता ही श्रेयसाचा मार्ग निवडण्यात आहे — दीर्घकालीन चांगले — जरी ते कठीण किंवा कमी तात्काळ फलदायी असले तरी.
- सार्वजनिक प्रशासनात, हे तत्त्व महत्त्वपूर्ण आहे — लोकप्रिय समाधानकारक निर्णयांपेक्षा (उदा. अतिक्रमणे काढणे किंवा कायदे लागू करणे) कठोर पण योग्य निर्णय निवडणे.
- **ज्ञान (ज्ञान) चारित्र्यावर आधारित असावे (Jnana (Knowledge) Must be Grounded in Character)**
 - उपनिषदे यावर जोर देतात की खरे ज्ञान (ज्ञान) केवळ बौद्धिक नसून नैतिक आणि आध्यात्मिक आहे.
 - तैत्तिरीय उपनिषद म्हणते: “मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव” – "आपल्या आईला, वडिलांना आणि गुरूंना देवाप्रमाणे माना" — शिक्षणाची नैतिक खोली दर्शवते.
 - नैतिक आधार नसलेले ज्ञान धोकादायक ठरते — जसे विज्ञानाचा गैरवापर, डेटा फेरफार आणि अनैतिक व्यावसायिक वर्तनात दिसते.
 - हे गांधींच्या नैतिक इशान्याशी जुळते: “चारित्र्याशिवाय ज्ञान” हे सात सामाजिक पापांपैकी एक आहे — एक धडा जो उपनिषदिक तत्त्वज्ञानात रुजलेला आहे.

अभ्यासक्रमाचे आकलन: तुम्हाला काय जाणून घेणे आवश्यक आहे

सार्वजनिक प्रशासनात नैतिकता (Ethics in Public Administration)

- प्रस्तावना
- सार्वजनिक प्रशासन म्हणजे काय?
- सार्वजनिक प्रशासन खाजगी प्रशासनापेक्षा कसे वेगळे आहे?
सार्वजनिक प्रशासनात नैतिकतेची गरज
- भारतीय प्रशासनात नैतिकता रुजवण्यासाठी तरतुदी
- विविध सार्वजनिक/नागरी सेवा मूल्ये
- सार्वजनिक प्रशासनातील नैतिक समस्या
- नैतिक कोंडी (Ethical dilemma)
- नैतिक कोंडी कशी सोडवावी
- नैतिक मार्गदर्शनाचे स्रोत
- उत्तरदायित्व (Accountability)
- शासन (Governance), सुशासन (Good Governance), नैतिक शासन (Ethical Governance)
- कॉर्पोरेट शासन (Corporate Governance)
- आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि निधीमधील नैतिक मुद्दे

UPSC मागील वर्षांचे प्रश्न

भारतातील कॉर्पोरेट प्रशासनाच्या संदर्भात तुम्हाला 'नैतिक एकात्मता' (moral integrity) आणि 'व्यावसायिक कार्यक्षमता' (professional efficiency) म्हणजे काय समजते? योग्य उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०२३)	वैचारिक + उदाहरणात्मक	नैतिक एकात्मता आणि व्यावसायिक कार्यक्षमता परिभाषित करा; उदाहरणांसह त्यांची प्रासंगिकता स्पष्ट करा.
समकालीन जगात... सामाजिक भूमिका आणि जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्यासाठी CSR पुरेसे आहे का? गंभीरपणे परीक्षण करा. (२०२२)	गंभीर विश्लेषण + CSR	सामाजिक जबाबदारी पूर्ण करण्यात CSR च्या प्रभावीतेचे गंभीरपणे परीक्षण करा.
"सत्तेची इच्छा अस्तित्वात आहे, परंतु तिला तर्कसंगतता आणि नैतिक कर्तव्याच्या तत्त्वांनी नियंत्रित आणि मार्गदर्शन केले जाऊ शकते." आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या संदर्भात या विधानाचे परीक्षण करा. (२०२०)	विधान-आधारित + आंतरराष्ट्रीय नैतिकता	सत्ता राजकारणावर नियंत्रण ठेवण्यात नैतिक कर्तव्याची भूमिका तपासा.
'सद्सद्विवेकबुद्धीचा संकट' (crisis of conscience) म्हणजे काय? ते सार्वजनिक क्षेत्रात कसे प्रकट होते? (२०१९)	वैचारिक + उपयोजन	सद्सद्विवेकबुद्धीचा संकट परिभाषित करा आणि त्याची सार्वजनिक अभिव्यक्ती स्पष्ट करा.
सार्वजनिक प्रशासनातील नैतिक कोंडी (ethical dilemmas) सोडवण्याची प्रक्रिया स्पष्ट करा. (२०१८)	वैचारिक + प्रक्रिया-आधारित	प्रशासनातील नैतिक कोंडी सोडवण्यासाठी पद्धतशीर दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

सामर्थ्य, शांतता आणि सुरक्षा हे आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे आधारस्तंभ मानले जातात. स्पष्ट करा. (२०१७)	वैचारिक + आंतरराष्ट्रीय नैतिकता	जागतिक संदर्भात हे आधारस्तंभ आणि त्यांचा आंतरसंबंध स्पष्ट करा.
सार्वजनिक क्षेत्रातील हितसंबंधांचा संघर्ष (Conflict of interest): प्रशासनातील हा संघर्ष कसा सोडवता येईल? उदाहरणासह वर्णन करा. (२०१७)	वैचारिक + समाधान-आधारित	हितसंबंधांचा संघर्ष स्पष्ट करा आणि उदाहरणासह निराकरण उपाय सुचवा.
मॅक्स वेबर: नोकरशाहीची नैतिकता विरुद्ध वैयक्तिक सदसद्विवेकबुद्धी. गंभीरपणे विश्लेषण करा. (२०१६)	सैद्धांतिक + गंभीर विश्लेषण	नोकरशाहीची नैतिकता आणि वैयक्तिक नैतिक नियमांमधील ताण तपासा.
सार्वजनिक सेवक आणि 'हितसंबंधांचा संघर्ष': तो काय आहे आणि तो कसा सोडवायचा? उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०१५)	वैचारिक + उदाहरणात्मक	हितसंबंधांचा संघर्ष परिभाषित करा आणि उदाहरणांसह निराकरण सुचवा.
आंतरराष्ट्रीय स्तरावर... नैतिक विचार तणाव सोडवण्यासाठी कसे मदत करू शकतात? उदाहरणांसह चर्चा करा. (२०१५)	आंतरराष्ट्रीय संबंधांमधील नैतिकता + उदाहरणात्मक	जागतिक संघर्षांचे निराकरण करण्यात नैतिकतेची भूमिका चर्चा करा.
नीतीशास्त्र मानवी जीवनात काय प्रोत्साहन देऊ इच्छितो? सार्वजनिक प्रशासनात ते महत्त्वाचे का आहे? (२०१४)	वैचारिक + उपयोजन	नीतीशास्त्राचा उद्देश आणि प्रशासनातील त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.
सार्वजनिक सेवेत 'जबाबदारी' (accountability) म्हणजे काय? ती सुनिश्चित करण्यासाठी उपाययोजना काय आहेत? (२०१४)	वैचारिक + सुधारणा-केंद्रित	जबाबदारी परिभाषित करा; वैयक्तिक आणि सामूहिक जबाबदारीसाठी उपाय सुचवा.
'सदसद्विवेकबुद्धीचा आवाज' (voice of conscience) म्हणजे काय? त्याचे पालन करण्याची तयारी कशी करावी? (२०१३)	वैचारिक + आत्म-तयारी	सदसद्विवेकबुद्धी परिभाषित करा आणि त्याचे पालन करण्यासाठी आत्म-तयारी स्पष्ट करा.
'सदसद्विवेकबुद्धीचा संकट' (crisis of conscience) म्हणजे काय? तुमच्या आयुष्यातील एक घटना आणि त्याचे निराकरण सांगा. (२०१३)	वैचारिक + वैयक्तिक उदाहरण	सदसद्विवेकबुद्धीचा संकट परिभाषित करा आणि वैयक्तिक निराकरणाची कथा सांगा.

प्रस्तावना

सार्वजनिक प्रशासन (Public administration) हे सरकारी धोरणे लोकांपर्यंत कशी पोहोचतात आणि दैनंदिन जीवनावर कसा परिणाम करतात, हे ठरवते. प्रशासकांकडे महत्त्वपूर्ण अधिकार आणि जबाबदारी असल्याने, सचोटी, निष्पक्षता आणि लोकांचा विश्वास सुनिश्चित करण्यासाठी नैतिकता (ethics) आवश्यक आहे. नैतिक सार्वजनिक प्रशासन हे पारदर्शक, प्रभावी आणि नागरिक-केंद्रित शासनाचा (citizen-centered governance) पाया आहे.

सार्वजनिक प्रशासन म्हणजे काय?

- **व्याख्या:** सार्वजनिक प्रशासन म्हणजे सरकारी धोरणे आणि कार्यक्रमांचे व्यवस्थापन आणि अंमलबजावणी. यात सार्वजनिक हितासाठी योजना करणे, संघटित करणे, दिशा देणे, समन्वय साधणे आणि सरकारी कामकाजावर नियंत्रण ठेवणे यांचा समावेश होतो — हे सर्व केंद्रीय, राज्य आणि स्थानिक स्तरावर केले जाते.
- **प्रमुख वैशिष्ट्ये:**
 - हे एक शैक्षणिक विषय (सरकारी संस्था कशा काम करतात याचा अभ्यास) आणि एक व्यावहारिक क्रियाकलाप (सरकारी कार्यालयांचे वास्तविक कामकाज आणि सेवा वितरण) दोन्ही आहे.
 - हे सरकारचा कार्यकारी हात म्हणून कार्य करते, विधानमंडळाने (legislature) बनवलेले धोरणे आणि कायदे प्रत्यक्षात अंमलात आणते.
 - हे कल्याणकारी योजनांचे वितरण, कायदा आणि सुव्यवस्था, महसूल संकलन, पायाभूत सुविधा विकास, आपत्ती व्यवस्थापन आणि इतर अनेक सार्वजनिक सेवा सुनिश्चित करते.
 - यात नोकरशाही यंत्रणा (नागरी सेवक, सरकारी अधिकारी) आणि विविध सहायक कर्मचारी यांचा समावेश असतो.
 - **उदाहरण:** PM-KISAN (शेतकऱ्यांना थेट उत्पन्न सहाय्य) किंवा स्वच्छ भारत अभियान (स्वच्छता) सारख्या योजनांची अंमलबजावणी जिल्हाधिकारी, गट विकास अधिकारी आणि स्थानिक नगरपालिका अधिकाऱ्यांमार्फत सार्वजनिक प्रशासनाद्वारे केली जाते.

सार्वजनिक प्रशासन खाजगी प्रशासनापेक्षा कसे वेगळे आहे?

पैलू (Aspect)	सार्वजनिक प्रशासन (Public Administration)	खाजगी प्रशासन (Private Administration)
उद्देश (Purpose)	सार्वजनिक कल्याण आणि समाजाची सेवा; ना-नफा हेतू (non-profit motive).	नफा वाढवणे आणि खाजगी हित
उत्तरदायित्व (Accountability)	जनता, विधिमंडळ, न्यायपालिका आणि प्रसारमाध्यमांना उत्तरदायी.	मुख्यतः मालक, भागधारक किंवा खाजगी भागधारकांना उत्तरदायी.

व्याप्ती (Scope)	खूप विस्तृत — संरक्षण, कायदा व सुव्यवस्था, कल्याण, आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा इत्यादींचा समावेश.	विशिष्ट व्यवसाय किंवा संस्थात्मक कार्यापर्यंत मर्यादित.
राजकीय प्रभाव (Political influence)	राजकीय वातावरणात कार्य करते; राजकीय दिशा आणि सार्वजनिक धोरणांच्या अधीन.	थेट राजकीय नियंत्रणापासून मुक्त; निर्णय मुख्यतः बाजारपेठेवर आधारित.
पारदर्शकता (Transparency)	उच्च स्तरावरील पारदर्शकतेची अपेक्षा; RTI, ऑडिट, संसदीय छाननीच्या अधीन.	कमी पारदर्शकता; अंतर्गत धोरणे माहिती प्रकटीकरणावर नियंत्रण ठेवतात.
निर्णय-प्रक्रिया (Decision-making)	अनेकदा संथ आणि नियम-बद्ध; कायदेशीरपणा आणि प्रक्रियांना महत्त्व देते.	साधारणतः जलद; कार्यक्षमता आणि लवचिकतेवर लक्ष केंद्रित करते.
रोजगाराचे स्वरूप (Employment nature)	सार्वजनिक सेवा मूल्यांवर आधारित — तटस्थता, निनावीपणा, कायमस्वरूपी.	कार्यक्षमता, नफा आणि व्यावसायिक गरजांवर आधारित.
महसुलाचा स्रोत (Source of revenue)	मुख्यतः कर आणि सार्वजनिक महसुलातून निधी प्राप्त होतो.	विक्री, सेवा, गुंतवणूक आणि नफ्यातून निधी प्राप्त होतो.
उद्दिष्ट (Objective)	सामाजिक समता, न्याय, सर्वसमावेशक वाढ.	स्पर्धात्मक यश, बाजारातील हिस्सा, आर्थिक परतावा.

सार्वजनिक प्रशासनात नैतिकतेची गरज

Need of Ethics in Public Administration

- **जनतेचा विश्वास आणि कायदेशीरपणा सुनिश्चित करणे**
 - नैतिक आचरण सरकारी संस्थांवरील लोकांचा विश्वास निर्माण करण्यास आणि तो टिकवून ठेवण्यास मदत करते.
 - जेव्हा नागरिकांना वाटते की अधिकारी योग्य आणि प्रामाणिकपणे वागतात, तेव्हा ते धोरणांना सहकार्य करण्याची आणि कायद्यांचे पालन करण्याची अधिक शक्यता असते.
 - उदाहरण: आपत्ती निवारण निधीचे पारदर्शक वितरण प्रशासनावरील विश्वास दृढ करते.
- **जबाबदारी आणि सचोटी वाढवणे**
 - नैतिकता एक नैतिक मार्गदर्शक (moral compass) म्हणून कार्य करते, अधिकारांचा गैरवापर आणि भ्रष्टाचार रोखते.
 - सचोटी राखल्याने निर्णय वैयक्तिक किंवा राजकीय लाभाऐवजी सार्वजनिक हितासाठी घेतले जातात हे सुनिश्चित होते.
 - उदाहरण: सार्वजनिक कंत्राटांमध्ये निष्पक्षता राखण्यासाठी निविदा वाटपादरम्यान लाच घेण्यास नकार देणे.
- **कायद्याचे राज्य आणि निष्पक्षतेला समर्थन देणे**
 - नैतिक सार्वजनिक सेवक सर्व नागरिकांना भेदभाव किंवा पक्षपातीपणाशिवाय समान वागणूक देतात.

- यामुळे लोकशाही मजबूत होते आणि सेवा वितरणात न्याय सुनिश्चित होतो.
- उदाहरण: कोणत्याही जात किंवा धर्माबद्दल पूर्वाग्रह न ठेवता कल्याणकारी लाभ प्रदान करणे.
- **कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता वाढवते**
 - नैतिक वर्तन गैरप्रकार, विलंब आणि संसाधनांचा गैरवापर कमी करते, ज्यामुळे चांगले परिणाम मिळतात.
 - नागरी सेवकांमध्ये व्यावसायिकता आणि सेवावृत्ती वाढवते.
 - उदाहरण: भ्रष्टाचारामुळे खर्च न वाढवता रस्ते बांधणीसारख्या प्रकल्पांची वेळेवर पूर्तता.
- **नागरिकांचे हक्क आणि प्रतिष्ठा जपते**
 - नैतिकता हे सुनिश्चित करते की प्रशासकीय कृती वैयक्तिक हक्क आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर करतात.
 - मनमानी निर्णय आणि गैरवर्तन टाळते.
 - उदाहरण: कायदा व सुव्यवस्था अंमलबजावणीदरम्यान आंदोलकांशी मानवी वागणूक.
- **उदाहरण घालून समाजाला प्रेरित करते**
 - सार्वजनिक अधिकारी आदर्श म्हणून काम करतात; त्यांचे नैतिक आचरण समाजाच्या नैतिक मानकांवर प्रभाव टाकते.
 - नागरिकांमध्ये प्रामाणिकपणा, शिस्त आणि जबाबदारी यांसारखी मूल्ये रुजण्यास मदत करते.
 - उदाहरण: किरण बेदीसारख्या अधिकाऱ्यांनी तरुणांना सचोटी आणि धैर्याचे महत्त्व पटवून दिले.
- **सुशासनासाठी आवश्यक**
 - पारदर्शकता, प्रतिसादक्षमता, जबाबदारी आणि समावेशकता या तत्वांच्या केंद्रस्थानी नैतिकता आहे - हे सर्व सुशासनाचे आधारस्तंभ आहेत.
 - उदाहरण: विवेकाधीन अधिकार कमी करण्यासाठी आणि पारदर्शकता वाढवण्यासाठी ई-प्रशासन उपक्रम राबवणे.

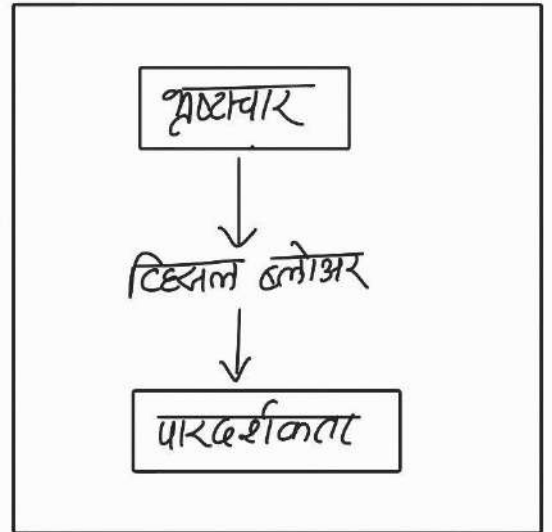
भारतीय प्रशासनात नैतिकता रुजवण्यासाठी विविध तरतुदी

- **संवैधानिक तरतुदी**
 - भारतीय संविधान आपल्या प्रस्तावनेद्वारे शासनासाठी एक मूलभूत नैतिक चौकट तयार करते, जी न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वावर मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून भर देते.
 - मूलभूत हक्क (भाग III) वैयक्तिक प्रतिष्ठा संरक्षित करण्यासाठी, निष्पक्षतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि कायद्यासमोर समानता टिकवून ठेवण्यासाठी एक नैतिक मार्गदर्शक प्रदान करतात.
 - राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (भाग IV), जरी न्यायप्रविष्ट नसले तरी, सामाजिक कल्याण, संपत्तीचे समान वाटप आणि दुर्बल घटकांचे उन्नयन याविषयी राज्याच्या नैतिक जबाबदाऱ्या दर्शवतात.
 - मूलभूत कर्तव्ये (अनुच्छेद ५१ अ) नागरिकांना (आणि, विस्तारितपणे, सार्वजनिक सेवकांना) संविधानाचे पालन

करण्यास, सलोख्याला प्रोत्साहन देण्यास आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद व सुधारणावादी भावना विकसित करण्यास प्रोत्साहित करतात.

● कायदेशीर तरतुदी आणि कायदे

- भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायदा, १९८८ (२०१८ मध्ये सुधारित) लाचखोरी आणि अधिकृत पदाचा गैरवापर यांना शिक्षा करतो, ज्यामुळे अनैतिक वर्तन रोखण्याचे उद्दिष्ट आहे.
- लोकपाल आणि लोकायुक्त कायदा, २०१३ सार्वजनिक अधिकाऱ्यांविरुद्ध, ज्यात उच्च नोकरशाहीचा समावेश आहे, भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची चौकशी करण्यासाठी एक स्वतंत्र संस्था प्रदान करतो.
- माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ नागरिकांना सरकारी अभिलेखांमध्ये प्रवेश करण्याची परवानगी देऊन पारदर्शकता आणि जबाबदारी लागू करतो, ज्यामुळे भ्रष्ट किंवा अपारदर्शक वर्तन उत्साह कमी करते.
- केंद्रीय दक्षता आयोग (CVC) अधिनियम, २००३ केंद्र सरकारच्या विभागांमध्ये आणि सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये अनैतिक पद्धती तपासण्यासाठी दक्षता यंत्रणांना बळकटी देतो.
- व्हिसल ब्लोअर्स संरक्षण कायदा, २०१४ भ्रष्टाचार किंवा अनैतिक पद्धती उघड करणाऱ्यांना संरक्षण प्रदान करतो, सचोटी आणि धैर्याची संस्कृती वाढवतो.

● संस्थात्मक यंत्रणा

- केंद्रीय दक्षता आयोग (CVC) एक सर्वोच्च सचोटी संस्था म्हणून कार्य करते, दक्षता क्रियाकलापांना सल्ला देते आणि त्यांचे निरीक्षण करते तसेच प्रणालीगत सुधारणांना प्रोत्साहन देते.
- भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (CAG) स्वतंत्र लेखापरीक्षणाद्वारे नैतिक आर्थिक व्यवस्थापन आणि जबाबदारी सुनिश्चित करतात.
- केंद्रीय लोकसेवा आयोग (UPSC) निवड प्रक्रियेत नैतिक मूल्यांकनाचा समावेश करते, ज्यात मुलाखतींमध्ये नैतिकता आणि सचोटी-आधारित प्रश्नांचा समावेश असतो.

- प्रशासकीय सुधारणा आयोगांनी (ARC), विशेषतः दुसऱ्या ARC ने, प्रशासकीय नैतिकता वाढवण्यासाठी आचारसंहिता (code of ethics), नागरिक सनद (citizen charters) आणि ई-प्रशासनासारख्या उपायांची शिफारस केली आहे.
- **आचारसंहिता आणि नैतिक संहिता**
 - अखिल भारतीय सेवा (आचार) नियम, १९६८ नागरी सेवकांसाठी विशिष्ट 'काय करावे आणि काय करू नये' (dos and don'ts) घालून देतात, ज्यामुळे कार्यालयात आणि बाहेर दोन्ही ठिकाणी वर्तनाला मार्गदर्शन मिळते.
 - नागरी सेवकांसाठीची नैतिक संहिता (दुसऱ्या ARC द्वारे शिफारस केलेली) निष्पक्षता, सचोटी, सार्वजनिक सेवेसाठी समर्पण आणि निर्विकारपणा यावर भर देते.
 - विशिष्ट क्षेत्रीय संहिता, जसे की केंद्रीय नागरी सेवा (आचार) नियम, १९६४, आर्थिक औचित्य, हितसंबंधांचा संघर्ष आणि राजकीय तटस्थता यांसारख्या मुद्द्यांना संबोधित करतात.
- **प्रशिक्षण आणि क्षमता निर्माण**
 - लाल बहादूर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी (LBSNAA) आणि इतर प्रशिक्षण संस्था मूलभूत आणि मध्य-स्तरीय करियर कार्यक्रमांदरम्यान नैतिकता, भावनिक बुद्धिमत्ता आणि सार्वजनिक सेवा मूल्यांवरील मॉड्यूलसचा समावेश करतात.
 - अधिकार्यांमध्ये सहानुभूती, करुणा आणि व्यावहारिक नैतिक निर्णय घेण्याची कौशल्ये विकसित करण्यासाठी सिम्युलेटेड केस स्टडीज, समुदाय सहभाग आणि क्षेत्र भेटी एकत्रित केल्या जातात.
 - सध्याच्या नैतिक आव्हानांबद्दल आणि कायदेशीर अद्यतनांबद्दल जागरूकता वाढवण्याचे उद्दिष्ट सततच्या कार्यशाळा आणि रिफ्रेशर कोर्सेसद्वारे साध्य केले जाते.
- **सामाजिक जबाबदारी यंत्रणा**
 - विविध मंत्रालये आणि विभागांनी सेवा मानके परिभाषित करण्यासाठी आणि नागरिकांप्रती जबाबदारी जपण्यासाठी नागरिक सनद (Citizen Charters) स्वीकारल्या आहेत.
 - सार्वजनिक तक्रार निवारण प्रणाली, जसे की CPGRAMS (Centralized Public Grievance Redress and Monitoring System), पारदर्शकता आणि प्रतिसादक्षम वर्तनाला बळकटी देतात.
 - सामाजिक लेखापरीक्षणे (Social audits), विशेषतः मनरेगासारख्या योजनांमध्ये, नागरिकांना सार्वजनिक सेवा वितरणाचे निरीक्षण करण्यास आणि नैतिक चुका शोधण्यास सक्षम करतात.

विविध सार्वजनिक/नागरी सेवा मूल्ये

मूल्य (Value)	अर्थ (Meaning)	सार्वजनिक सेवेतील महत्त्व (Importance in Public Service)
अखंडता (Integrity)	सर्व कृतींमध्ये मजबूत नैतिक आणि सैद्धांतिक	सार्वजनिक विश्वास निर्माण करते; पारदर्शक आणि

	तत्त्वांचे सातत्याने पालन करणे.	प्रामाणिक निर्णय घेण्याची खात्री देते.
निःपक्षपातीपणा (Impartiality)	कोणताही पक्षपात, पूर्वग्रह किंवा आपुलकी न ठेवता सर्व लोकांशी आणि गटांशी समान व्यवहार करणे.	समानतेची हमी देते; लोकशाही आणि समावेशक शासनाला बळकटी देते.
वस्तुनिष्ठता (Objectivity)	केवळ वस्तुनिष्ठ पुरावे आणि गुणवत्तेवर आधारित निर्णय घेणे, वैयक्तिक भावना किंवा बाह्य दबावांपासून मुक्त.	मनमानी कमी करते; तर्कसंगत, पुरावा-आधारित धोरणनिर्मितीला प्रोत्साहन देते.
सार्वजनिक सेवेसाठी समर्पण (Dedication to Public Service)	वैयक्तिक स्वार्थे किंवा फायद्यापेक्षा समाजाच्या कल्याणाला प्राधान्य देण्याची सखोल बांधिलकी.	सार्वजनिक सेवेतील बांधिलकी आणि प्रभावी सेवा वितरणात वाढ करते.
सहानुभूती (Empathy)	इतरांच्या भावना आणि दृष्टिकोन समजून घेण्याची आणि अनुभवण्याची क्षमता.	नागरिक-केंद्रित शासनाला प्रोत्साहन देते; विश्वास आणि समाधानामध्ये सुधारणा करते.
सहिष्णुता (Tolerance)	कोणत्याही पूर्वग्रहाशिवाय भिन्न विचार, श्रद्धा आणि प्रथा स्वीकारण्याची आणि त्यांचा आदर करण्याची तयारी.	सामाजिक सलोख्याला प्रोत्साहन देते आणि जातीय किंवा सामाजिक संघर्ष टाळते.
करुणा (Compassion)	इतरांचे दुःख कमी करण्याची तीव्र भावना आणि प्रामाणिक इच्छा.	मानवीय आणि प्रतिसाद देणाऱ्या प्रशासनास प्रोत्साहन देते, विशेषतः असुरक्षित गटांसाठी.
उत्तरदायित्व (Accountability)	आपल्या कृती आणि निर्णयांची जबाबदारी घेण्याची, स्पष्टीकरण देण्याची आणि न्याय देण्याची जबाबदारी.	पारदर्शकता वाढवते; अधिकारांचा गैरवापर थांबवते आणि सार्वजनिक विश्वास वाढवते.
पारदर्शकता (Transparency)	खुल्या आणि स्पष्ट पद्धतीने कार्य करणे, भागधारकांना आणि जनतेला माहिती उपलब्ध करून देणे.	विश्वासार्हता वाढवते; भ्रष्टाचाराला परावृत्त करते आणि माहितीपूर्ण सहभागास सक्षम करते.
दृढ विश्वासाचे धैर्य (Courage of Conviction)	विरोध किंवा धोका असतानाही आपल्या नैतिक मतांचे समर्थन करण्याची आणि योग्य कृती करण्याची मानसिक शक्ती.	नैतिक शासनाला समर्थन देते; प्रशासकांना अन्यायाविरुद्ध कृती करण्यास सक्षम करते.
अराजकीयता (Non-partisanship)	राजकीय तटस्थता राखणे आणि राजकीय संलग्नता अधिकृत	निष्पक्ष आणि निःपक्षपाती सेवा वितरणाची खात्री देते; संस्थात्मक सचोटीचे संरक्षण करते.

	कर्तव्यांवर प्रभाव टाकू न देणे.	
प्रतिसादक्षमता (Responsiveness)	नागरिकांच्या गरजा आणि चिंतांना त्वरीत आणि प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्याचा गुण.	नागरिकांचे समाधान आणि सेवा वितरणाची कार्यक्षमता सुधारते.
उत्कृष्टतेची बांधिलकी (Commitment to Excellence)	उच्च मानके, गुणवत्ता आणि कार्यप्रदर्शन आणि सेवा वितरणात सतत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न.	नाविन्यपूर्णतेला प्रोत्साहन देते आणि एकूणच शासनाचे परिणाम वाढवते.
धैर्य (Fortitude)	प्रतिकूलता, अडचणी किंवा धोक्यात सामोरे जाण्याची शक्ती आणि लवचिकता.	प्रशासकांना शांतपणे आणि दृढनिश्चयाने संकटे हाताळण्यास सक्षम करते.
संयम (Patience)	विलंब, अडचणी किंवा चिथावणी दरम्यान शांत आणि सहनशील राहण्याची क्षमता.	लांब प्रक्रिया, सार्वजनिक तक्रारी आणि संघर्ष निराकरण व्यवस्थापित करण्यात मदत करते.
चिकाटी (Perseverance)	अडथळे, किंवा अपयश असूनही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सतत प्रयत्न करणे.	धोरण अंमलबजावणीसाठी आणि दीर्घकालीन सार्वजनिक हिताच्या उद्दिष्टांसाठी आवश्यक.
संयम (Temperance)	इच्छा, भावना आणि कृतींवर संयम आणि आत्म-नियंत्रण.	सत्तेचा गैरवापर टाळते आणि संतुलित, नैतिक निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देते.
विवेक (Prudence)	कारण आणि शहाण्या निर्णयाद्वारे स्वतःवर शासन करण्याची आणि शिस्त लावण्याची क्षमता; काळजीपूर्वक आणि शहाणा निर्णय.	योग्य धोरणात्मक निवडी आणि प्रशासनातील जोखीम व्यवस्थापनाकडे नेते.
निःस्वार्थता (Selflessness)	वैयक्तिक लाभ किंवा स्वार्थापेक्षा इतरांच्या गरजा आणि कल्याणाला प्राधान्य देणे.	प्रशासनात परोपकारी सेवा आणि सार्वजनिक विश्वासास प्रोत्साहन देते.

(टीप: यापैकी बहुतेक मुद्दे यापूर्वीच्या विषयांमध्ये समाविष्ट केले आहेत.)

सार्वजनिक प्रशासनातील नैतिक समस्या

• भ्रष्टाचार आणि लाचखोरी:

- वैयक्तिक आर्थिक किंवा भौतिक लाभासाठी अधिकृत शक्ती किंवा पदाचा गैरवापर करणे. यामुळे संस्थात्मक सचोटी कमकुवत होते, धोरणांची उद्दिष्टे विकृत होतात, प्रकल्पांचा खर्च वाढतो आणि प्रशासनावरील नागरिकांचा विश्वास कमी होतो.
- **उदाहरण:** अलीकडेच, ओडिशामधील कालाहंडी जिल्ह्यात एका उप-जिल्हाधिकार्याला अधिकृत फायली साफ करण्यासाठी एका

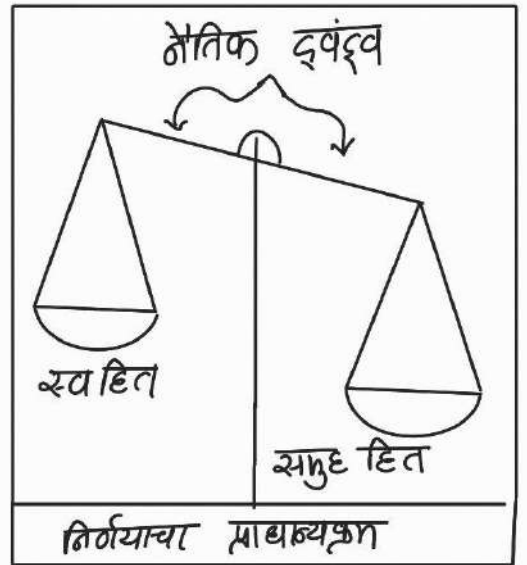
व्यावसायिकाकडून १० लाख रुपयांची लाच घेताना पकडण्यात आले. अशी कृत्ये दर्शवतात की वैयक्तिक लाभामुळे सार्वजनिक हित कसे धोक्यात येऊ शकते, न्याय्य प्रशासन कसे विकृत होऊ शकते आणि संस्थांवरील जनतेचा विश्वास कसा कमी होऊ शकतो.

• नातेवाईकांना किंवा मर्जीतील व्यक्तींना फायदा देणे (Nepotism) आणि पक्षपात (Favoritism):

- गुणवत्ता किंवा निष्पक्षतेऐवजी कुटुंबातील सदस्यांना, मित्रांना किंवा निष्ठावान समर्थकांना नोकरी, कंत्राट किंवा इतर फायदे देणे. यामुळे कार्यक्षमतेला धक्का पोहोचतो, प्रामाणिक अधिकाऱ्यांचे मनोधैर्य खचते आणि प्रतिभावान व्यक्तींना प्रोत्साहन मिळत नाही.
- **उदाहरण:** २०१८ मध्ये, अलाहाबाद उच्च न्यायालयाच्या कॉलेजियमने ३३ वकिलांना न्यायाधीश म्हणून पदोन्नतीसाठी शिफारस केली, तेव्हा त्यापैकी ११ जण सध्याचे किंवा सेवानिवृत्त न्यायाधीशांचे जवळचे नातेवाईक किंवा सहयोगी होते असे आरोप समोर आले. यामुळे गुणवत्तेकडे दुर्लक्ष होण्याची आणि पात्र उमेदवारांना प्रोत्साहन न मिळण्याची तसेच न्यायिक सचोटीवरील विश्वास कमी होण्याची चिंता वाढली.

• हितसंबंधांचा संघर्ष:

- अशी परिस्थिती जिथे वैयक्तिक हितसंबंध अधिकृत कर्तव्ये किंवा निर्णय घेण्यावर अयोग्यरित्या प्रभाव टाकू शकतात. यामुळे निष्पक्षतेला बाधा येते आणि सार्वजनिक कल्याणाऐवजी खाजगी हिताला प्राधान्य देणारी पक्षपाती धोरणे येऊ शकतात.
- **उदाहरण:** एका महानगरपालिका अधिकाऱ्याने ज्या फर्ममध्ये स्वतःचे गुप्त शेअर्स आहेत, त्या फर्मला बांधकाम परवाने मंजूर करणे.

• अधिकृत पद आणि अधिकाराचा गैरवापर:

- वैयक्तिक फायदे मिळवण्यासाठी, विरोधकांना धमकावण्यासाठी किंवा अनैतिकरित्या परिणामांवर प्रभाव टाकण्यासाठी आपल्या अधिकाराचा वापर करणे. हे लोकशाही मूल्यांचे उल्लंघन करते आणि प्रशासनात भीती आणि मनमानीची संस्कृती वाढवते.

- **उदाहरण:** नुकतेच, मद्रास उच्च न्यायालयाने तामिळनाडूमधील वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्यांकडून त्यांच्या अधिकृत पदाचा गैरवापर करून वैयक्तिक घरगुती कामांसाठी आदेशक (orderlies) वापरणे, सरकारी निवासस्थानांमध्ये जास्त काळ राहणे आणि विभागीय नेमप्लेट्स आणि खाजगी वाहनांवर काळ्या सन फिल्म्ससारख्या अधिकृत विशेषाधिकारांचा गैरवापर करण्याच्या वाढत्या प्रकरणांवर प्रकाश टाकला. असा गैरवापर शिस्त बिघडवतो, हक्कभावेनेची संस्कृती वाढवतो आणि कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्यांवर जनतेचा विश्वास कमी करतो.
- **पारदर्शकतेचा अभाव आणि गोपनीयता:**
 - अकार्यक्षमता, चुका किंवा भ्रष्टाचार लपवण्यासाठी महत्त्वाची माहिती किंवा निर्णय जनतेपासून लपवणे. यामुळे शासनात जबाबदारी आणि सार्वजनिक सहभाग कमी होतो.
 - **उदाहरण:** मार्च २०२० मध्ये कोविड-१९ मदत व्यवस्थापनासाठी स्थापन केलेला PM-CARES निधी त्याच्या अपारदर्शकतेमुळे सतत टीकेचा विषय बनला आहे. मार्च २०२४ पर्यंत, मिळालेली एकूण रक्कम आणि देणगीदारांची नावे कधीही उघड केली गेली नाहीत, आणि स्वतंत्र लेखापरीक्षकाचे लेखापरीक्षण अहवाल सार्वजनिक पाहणीतून गायब होते. तो माहितीच्या अधिकार कायद्याच्या कक्षेतूनही बाहेर राहिला. ही गोपनीयता निधी कसा जमा केला जातो आणि वापरला जातो यावरील सार्वजनिक तपासणीत अडथळा आणते, ज्यामुळे प्रशासकांना जबाबदार धरण्याची नागरिकांची क्षमता कमी होते.
- **भेदभाव आणि पक्षपात:**
 - जात, धर्म, प्रदेश, लिंग किंवा राजकीय संलग्नतेवर आधारित प्राधान्यपूर्ण वागणूक देणे किंवा सेवा नाकारणे. हे समानता आणि सामाजिक न्यायाच्या संवैधानिक तत्त्वांचे उल्लंघन करते.
 - **उदाहरण:** केवळ सत्ताधारी पक्षाला पाठिंबा देणाऱ्या क्षेत्रांनाच सिंचन सुविधा निवडकपणे पुरवणे.
- **विवेकाधिकाराचा गैरवापर:**
 - विवेकाधीन अधिकारांचा मनमानी किंवा अन्यायकारक वापर, जे अन्यथा कायदा आणि सार्वजनिक हिताद्वारे निर्देशित केले पाहिजेत. यामुळे भ्रष्टाचार आणि अन्यायकारक पद्धतींना वाव मिळतो.
 - **उदाहरण:** योग्य चौकशीशिवाय काही कुटुंबांची रेशनकार्ड मनमानीपणे रद्द करणे.
- **नियम आणि कायद्यांना अनावश्यक महत्त्व:**
 - मानवतावादी चिंता किंवा व्यावहारिक वास्तविकता विचारात न घेता नियमांचा अति-कठोर वापर. यामुळे अनेकदा अन्यायकारक किंवा कठोर परिणाम होतात आणि नागरिकांचा शासनाशी संबंध तुटतो.
 - **उदाहरण:** कागदपत्रांच्या किरकोळ चुकीमुळे एका वृद्ध व्यक्तीला निवृत्तीवेतनाचे लाभ नाकारणे.
- **निष्काळजीपणा:**

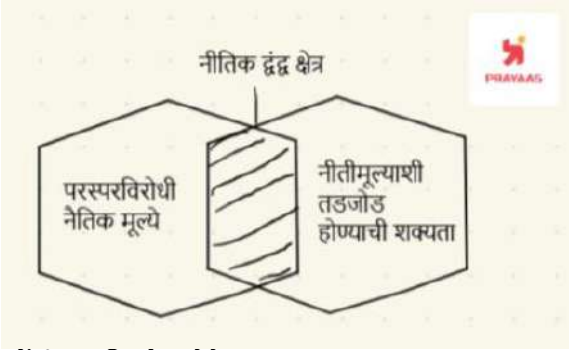
- आवश्यक काळजी आणि लक्ष देऊन कर्तव्ये पार पाडण्यात अपयश, ज्यामुळे नागरिकांना हानी किंवा गैरसोय होते. हे बांधिलकी आणि जबाबदारीच्या अभावाचे प्रतिबिंब आहे.
- **उदाहरण:** जून २०२५ मध्ये, पुण्यातील इंद्रायणी नदीवरील पूल खराब अवस्थेत असल्याची वारंवार चेतावणी देऊनही कोसळला, ज्यामुळे गंभीर प्रशासकीय निष्काळजीपणा आणि वेळेवर देखभालीचा अभाव दिसून आला.
- **निकृष्ट बक्षीस आणि शिक्षा यंत्रणा:**
 - प्रामाणिक अधिकाऱ्यांची अपुरी दखल आणि गैरवर्तनासाठी कमकुवत शिक्षा नैतिक वर्तनाला निरुत्साहित करते आणि भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन देते. यामुळे प्रामाणिक अधिकाऱ्यांचे मनोधैर्य खचते आणि अनैतिक पद्धती कायम राहतात.
 - **उदाहरण:** २०२५ मध्ये, दिल्ली उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या निवासस्थानी रोख रक्कम सापडल्यानंतर, त्यांच्यावर कठोर कारवाई करण्याऐवजी त्यांची केवळ दुसऱ्या उच्च न्यायालयात बदली करण्यात आली – गंभीर गैरवर्तनासाठी कमकुवत शिक्षा दर्शवते.
- **लॉबिंग:**
 - शक्तिशाली हितसंबंधी गटांद्वारे सरकारी निर्णय आणि धोरणांना त्यांच्या हितासाठी आकार देण्यासाठी प्रभाव टाकणे, अनेकदा सार्वजनिक हिताच्या खर्चावर.
 - **उदाहरण:** एअरसेल-मॅक्सिस प्रकरणात, कॉर्पोरेट हितसंबंधांनी एका मोठ्या दूरसंचार करारासाठी परदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळाची (FIPB) मंजूरी मिळवण्यासाठी लॉबिंग केले, नियम डावलले आणि नियामक सचोटीला बाधा पोहोचवली असे आरोप समोर आले.
- **प्रशासकीय उदासीनता:**
 - नागरिकांच्या गरजा आणि तक्रारींबद्दल उदासीनता किंवा असंवेदनशीलता, ज्यामुळे विलंब, त्रास किंवा सेवा नाकारल्या जातात. यामुळे सार्वजनिक सेवेचा उद्देश कमी होतो आणि राज्याची कायदेशीरता धोक्यात येते.
 - **उदाहरण:** जून २०२५ मध्ये, जास्त गर्दीबद्दल वारंवार चेतावणी देऊनही, मुंब्राजवळ एका दुःखद मुंबई लोकल ट्रेन अपघातात अनेक प्रवाशांचा मृत्यू झाला. सुरक्षा तक्रारींकडे दुर्लक्ष केल्याने स्पष्ट प्रशासकीय उदासीनता दिसून आली.

सरकारी आणि खाजगी संस्थांमधील नैतिक कोंडी (Ethical Dilemmas)

नैतिक कोंडी म्हणजे काय?

- नैतिक कोंडी म्हणजे अशी परिस्थिती जिथे एखाद्या व्यक्तीला दोन किंवा अधिक नैतिक तत्त्वे, कर्तव्ये किंवा मूल्यांमध्ये संघर्ष जाणवतो आणि जिथे एक पर्याय निवडल्यास दुसऱ्या तितक्याच महत्त्वाच्या नैतिक मानकावर तडजोड करावी लागू शकते.

- ही अशी परिस्थिती आहे जिथे कोणताही स्पष्ट "योग्य" पर्याय नसतो आणि प्रत्येक संभाव्य निर्णयामध्ये काहीतरी नैतिक किंमत किंवा त्याग असतो.
- **उदाहरणे:**
 - **सार्वजनिक प्रशासन उदाहरण:** एका जिल्हाधिकार्याला सार्वजनिक जमिनीवरील बेकायदेशीर अतिक्रमणे काढण्यासाठी निष्कासन आदेश (eviction orders) लागू करावे लागतात. तथापि, या निष्कासनामुळे गरीब कुटुंबे विस्थापित होतील ज्यांच्याकडे जाण्यासाठी दुसरी जागा नाही.
 - **संघर्ष:** कायदा पाळण्याचे कर्तव्य विरुद्ध दुर्बळ नागरिकांचे संरक्षण करण्याचे कर्तव्य.

नैतिक कोंडी का निर्माण होते?

- दोन किंवा अधिक तितक्याच महत्त्वाच्या नैतिक मूल्यांमध्ये किंवा कर्तव्यांमध्ये संघर्ष.
- वैयक्तिक मूल्ये आणि व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांमधील संघर्ष.
- नियमांमध्ये संदिग्धता किंवा स्पष्ट मार्गदर्शक तत्वांचा अभाव.
- राजकीय किंवा संघटनात्मक मागण्यांसारख्या बाह्य प्रभावांचा दबाव.
- एखाद्या निर्णयात सहभागी असलेल्या विविध भागधारकांचे (stakeholders) परस्परविरोधी हितसंबंध.
- मर्यादित किंवा दुर्मिळ संसाधनांशी संबंधित परिस्थिती.
- अल्प-मुदतीच्या लाभांवर आणि दीर्घ-मुदतीच्या नैतिक जबाबदाऱ्यांमधील ताण.
- वैयक्तिक नैतिक स्पष्टतेचा अभाव किंवा अंतर्गत मूल्यांमधील संघर्ष.

सरकारमधील सामान्य नैतिक कोंडी

- **सार्वजनिक कर्तव्य विरुद्ध वैयक्तिक निष्ठा:**
 - एका नागरी सेवकाला भरती किंवा कंत्राटांमध्ये नातेवाईक किंवा मित्राला अनुकूलता दाखवण्यासाठी दबाव येऊ शकतो.
 - **उदाहरण:** एका अधिकाऱ्याच्या जवळच्या मित्राने अपात्र असूनही सरकारी निविदा सुरक्षित करण्यात मदत मागितली.
- **कायदा विरुद्ध करुणा:**
 - कायद्याची कठोरपणे अंमलबजावणी केल्यास दुर्बळ व्यक्तींना हानी पोहोचू शकते, तर सौम्यतेमुळे कायद्याचे राज्य कमकुवत होऊ शकते.
 - **उदाहरण:** पावसाळ्यात बेकायदेशीर वस्त्यांमधून गरीब झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांना पर्यायी निवारा नसतानाही बेदखल करणे.

पारदर्शकता विरुद्ध गोपनीयता:

- सार्वजनिक पारदर्शकता राखण्याची गरज विरुद्ध सुरक्षा किंवा गोपनीयतेच्या कारणांसाठी संवेदनशील माहितीचे संरक्षण करणे.
- **उदाहरण:** राष्ट्रीय सुरक्षा जपण्याविरुद्ध जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी संरक्षण उपकरणांच्या खरेदी तपशिलांचे प्रकटीकरण.

वरिष्ठांचे आज्ञापालन विरुद्ध सचोटी:

- उच्च अधिकाऱ्यांकडून मिळालेले बेकायदेशीर किंवा अनैतिक आदेश पाळणे हे एखाद्याच्या नैतिक जबाबदारीशी conflicting (विरोधाभासी) असू शकते.
- **उदाहरण:** राजकीय फायद्यासाठी कल्याणकारी योजनेच्या कामगिरीवरील डेटा (माहिती) मध्ये फेरफार करण्यास सांगितले जाणे.

समानता विरुद्ध कार्यक्षमता:

- सर्व प्रदेशांमध्ये संसाधनांचे समान वाटप करणे विरुद्ध जास्तीत जास्त परिणामांसाठी उच्च-कामगिरी असलेल्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करणे.
- **उदाहरण:** अविकसित जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करावी की उच्च वाढीची क्षमता असलेल्या प्रदेशाला प्राधान्य द्यावे.

व्हिसलब्लोइंग विरुद्ध संस्थेप्रती निष्ठा:

- अंतर्गत भ्रष्टाचार किंवा गैरव्यवहार उघड केल्याने सार्वजनिक हिताचे रक्षण होऊ शकते परंतु ते निष्ठाहीनता म्हणून पाहिले जाऊ शकते.
- **उदाहरण:** बदली किंवा व्यावसायिक एकाकीपणाच्या धमक्या असूनही एका अधिकाऱ्याने आपली निवारण निधीचा गैरवापर उघड करणे.

घटना अभ्यास: कोविड-१९ लस वितरणातील नैतिक कोंडी

कोविड-१९ संकटादरम्यान, अपूर्ण क्लिनिकल चाचण्या आणि मर्यादित सुरक्षितता डेटा (माहिती) असूनही एका नवीन लसीला तातडीने मान्यता देण्यात आली. आरोग्य प्रशासक म्हणून, जीव वाचवण्यासाठी आणि साथीच्या रोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तुम्हाला त्वरित मोठ्या प्रमाणावर लसीकरण सुरू करण्याचा दबाव आहे. तथापि, संभाव्य दुष्परिणाम आणि चाचणीतील नैतिक चुकांबद्दल गंभीर चिंता आहेत. तात्काळ सार्वजनिक आरोग्य जपण्याच्या आणि दीर्घकालीन सुरक्षितता व विश्वास सुनिश्चित करण्याच्या दरम्यान ही कोंडी आहे. एक संतुलित दृष्टिकोन म्हणजे धोक्यांबद्दल पारदर्शक संवाद साधणे, माहितीपूर्ण संमती (informed consent) मिळवणे आणि सक्तीऐवजी ऐच्छिक लसीकरणाला प्राधान्य देणे – अशा प्रकारे सार्वजनिक आरोग्याची उद्दिष्ट्ये आणि मूलभूत वैद्यकीय नैतिकता दोन्ही जपली जातील.

खाजगी संस्थांमधील नैतिक कोंडी

- खाजगी संस्थांमधील नैतिक कोंडी म्हणजे अशी परिस्थिती जिथे कर्मचारी किंवा व्यवस्थापकांना परस्परविरोधी नैतिक मूल्ये किंवा हितसंबंधांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे नैतिक आणि

व्यावसायिकदृष्ट्या सर्व भागधारकांना (stakeholders) समाधान देणारा पर्याय निवडणे कठीण होते.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

- नफ्याचे उद्देश नैतिक तत्वांशी conflicting (संघर्षमय) असतात तेव्हा उद्भवते.
- भागधारक, कर्मचारी, ग्राहक आणि समाजाच्या हितांमध्ये संतुलन राखणे समाविष्ट असते.
- वैयक्तिक मूल्ये आणि संघटनात्मक उद्दिष्टांमधील संघर्ष यात असू शकतो.
- निर्णयांचा अनेकदा ब्रँडची प्रतिष्ठा, कर्मचाऱ्यांचे मनोधैर्य आणि सार्वजनिक विश्वासावर परिणाम होतो.

खाजगी संस्थांमधील सामान्य नैतिक कोंडी

- नफा जास्तीत जास्त वाढवणे विरुद्ध सामाजिक जबाबदारी:
 - नफा जास्तीत जास्त वाढवणे आणि सामाजिक/पर्यावरणीय कल्याण सुनिश्चित करणे यापैकी निवड करणे.
 - उदाहरण: एक रासायनिक कंपनी महागडी प्रदूषण-नियंत्रण तंत्रज्ञान स्वीकारायचे की खर्च वाचवण्यासाठी प्रक्रिया न केलेला कचरा सोडणे सुरू ठेवायचे याचा निर्णय घेते.
- पारदर्शकता विरुद्ध स्पर्धात्मक गोपनीयता:
 - ग्राहक आणि नियामकांप्रती पारदर्शक असण्याची गरज आणि व्यापार रहस्ये (trade secrets) संरक्षित करण्याची गरज यांच्यात संतुलन राखणे.
 - उदाहरण: एक औषध कंपनी सार्वजनिक आरोग्याला धोका पत्करून बाजारपेठेतील फायदा वाचवण्यासाठी नकारात्मक चाचणी डेटा (माहिती) दडवून ठेवते.
- कर्मचारी कल्याण विरुद्ध खर्च कपात:
 - आर्थिक कामगिरी सुधारण्यासाठी कर्मचाऱ्यांना काढून टाकायचे की नुकसान असूनही त्यांना कायम ठेवायचे याचा निर्णय घेणे.
 - उदाहरण: निधीच्या संकटात असताना एका टेक स्टार्टअप कंपनीने कर्मचाऱ्यांची उपजीविका धोक्यात येऊ शकते तरीही त्यांना कामावरून काढून टाकणे.
- गुणवत्ता विरुद्ध नफा कमावणे:
 - उत्पादन/सेवेची गुणवत्ता राखणे विरुद्ध नफा मार्जिन सुधारण्यासाठी खर्च कमी करणे.
 - उदाहरण: एक अन्न प्रक्रिया कंपनी खर्च कमी करण्यासाठी स्वस्त पण कमी-गुणवत्तेचे घटक वापरण्याचा मोह करते.
- मालकाप्रती निष्ठा विरुद्ध विहसलब्लोइंग:
 - अनैतिक किंवा बेकायदेशीर पद्धतीची तक्रार करणे विरुद्ध आपल्या संस्थेशी निष्ठावान राहणे.
 - उदाहरण: एका अंतर्गत लेखापरीक्षकाला (internal auditor) आर्थिक फसवणूक आढळते परंतु तक्रार केल्यास सूडाची किंवा नोकरी गमावण्याची भीती वाटते.
- ग्राहक समाधान विरुद्ध आक्रमक विपणन:

- आक्रमक विपणन रणनीतीद्वारे अनावश्यक उत्पादने विकणे विरुद्ध ग्राहकांच्या खऱ्या गरजांचा आदर करणे.
- उदाहरण: बँकांनी वृद्ध ग्राहकांना विमा उत्पादने चुकीच्या पद्धतीने विकणे, ज्यांना धोके समजत नाहीत.
- भेदभाव विरुद्ध समावेशकता:
 - अधिकृत धोरणे विविधतेला (diversity) महत्त्व देत असतानाही, भरती किंवा पदोन्नतीच्या निर्णयांमध्ये अप्रत्यक्ष पक्षपाताचा (implicit biases) सामना करणे.
 - उदाहरण: गुणवत्तेऐवजी वैयक्तिक पक्षपातामुळे नेतृत्वाच्या पदांसाठी विशिष्ट उमेदवारांना प्राधान्य देणे.

घटना अभ्यास Case Studies

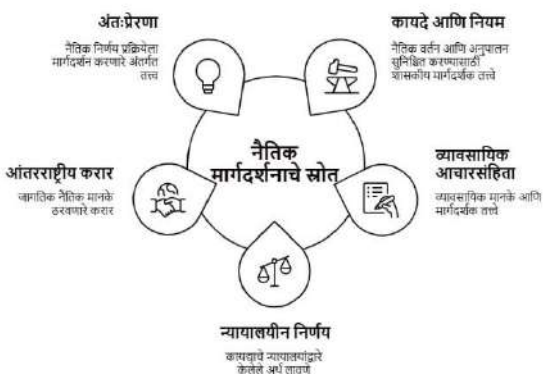
१. केब्रिज अॅनालिटिक्स घोटाळा (२०१८): डेटा अॅनालिटिक्स फर्मला व्यवसायातील नफा (डेटा-आधारित मतदार प्रोफाइलिंग सेवा विकणे) आणि वैयक्तिक डेटा गोपनीयतेचे संरक्षण यांमध्ये नैतिक कोंडीचा सामना करावा लागला. अखेरीस त्यांनी जागतिक संतापाच्या किंमतीवर नफ्याची निवड केली.
२. जॉनसन अँड जॉनसन टायलेनॉल संकट (१९८२): उत्पादनांमध्ये छेडछाड झाल्याच्या घटनेनंतर कंपनीला विक्रीचे संरक्षण करायचे की सार्वजनिक सुरक्षितता यांमध्ये कोंडीचा सामना करावा लागला. कंपनीने देशभरात उत्पादने परत मागवली, तात्काळ नफ्यापेक्षा नैतिकतेला प्राधान्य दिले, ज्यामुळे नंतर त्यांची प्रतिष्ठा मजबूत झाली.
३. फोक्सवॉगन उत्सर्जन घोटाळा (२०१५): अभियंत्यांना कडक उत्सर्जन मानके खरोखरच पूर्ण करायची की चाचण्यांमध्ये फसवणूक करण्यासाठी सॉफ्टवेअर वापरायचे या कोंडीचा सामना करावा लागला. फसवणूक करण्याच्या त्यांच्या निर्णयामुळे मोठे कायदेशीर दंड आणि सार्वजनिक विश्वासाचे नुकसान झाले.

नैतिक कोंडी कशी सोडवावी

- कोंडी ओळखा आणि स्पष्टपणे परिभाषित करा:
 - नैतिक संघर्षाचे नेमके स्वरूप ओळखा, ज्यात संबंधित सर्व भागधारक आणि धोक्यात असलेली मूल्ये समाविष्ट आहेत.
 - उदाहरण: गरीब कुटुंबांवरील निष्कासन आदेश (eviction orders) कठोरपणे लागू करायचे की पुनर्वसन प्रदान करण्यासाठी विलंब करायचा याचा निर्णय घेणे.
- सर्व संबंधित तथ्ये आणि माहिती गोळा करा:
 - गृहीतकांवर आधारित कृती करणे टाळा; प्रत्येक पर्यायाच्या परिणामांना समजून घेण्यासाठी संपूर्ण तपशील गोळा करा.
 - उदाहरण: निष्कासन कार्यवाही करण्यापूर्वी पर्यायी निवाऱ्याचे पर्याय उपलब्ध आहेत का ते तपासा.
- सर्व संभाव्य पर्याय ओळखा:
 - सर्जनशील किंवा तडजोडीचे उपाय (compromise solutions) यासह कृतीचा प्रत्येक पर्यायी मार्ग विचारात घ्या.

- **उदाहरण:** कायदेशीर विध्वंस करण्यापूर्वी तात्पुरत्या निवाऱ्याची व्यवस्था करणे.
- **नैतिक तत्त्वे वापरून पर्यायांचे मूल्यांकन करा:**
 - न्याय, निष्पक्षता, सचोटी, करुणा आणि सार्वजनिक हित यांसारख्या प्रमुख मूल्यांचा वापर करून पर्यायांचे विश्लेषण करा.
 - **उदाहरण:** हा निर्णय सर्वांसाठी न्याय्य आहे का? तो प्रतिष्ठा आणि कायदेशीर जबाबदाऱ्या टिकवून ठेवतो का?
- **संबंधित कायदे, संहिता आणि धोरणांचा सल्ला घ्या:**
 - सेवा नियम, संवैधानिक तरतुदी, आचार नियम किंवा व्यावसायिक नैतिक संहितांचा संदर्भ घ्या.
 - **उदाहरण:** नागरी सेवा आचार नियम सार्वजनिक कल्याण आणि गैर-भेदभाव यावर भर देतात.
- **ज्येष्ठ, नैतिक समित्या किंवा मार्गदर्शकांकडून सल्ला घ्या:**
 - अनुभवी सहकाऱ्यांशी किंवा नैतिक संस्थांशी चर्चा केल्याने संतुलित दृष्टिकोन मिळू शकतो आणि वैयक्तिक पक्षपात कमी होऊ शकतो.
 - **उदाहरण:** वादग्रस्त प्रशासकीय निर्णय घेण्यापूर्वी एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याचा सल्ला घेणे.
- **जास्तीत जास्त नैतिक मूल्यांना समर्थन देणारा पर्याय निवडा:**
 - सार्वजनिक हिताला प्रोत्साहन देणारे आणि सचोटीचे संरक्षण करताना हानी कमी करणारे निर्णय यांना प्राधान्य द्या.
 - **उदाहरण:** कठोर अंमलबजावणीला मानवतावादी विचारांसह संतुलित करणे.
- **धैर्याने कार्य करा आणि जबाबदारी स्वीकारा:**
 - निवडलेला निर्णय दृढपणे अंमलात आणा आणि तो सार्वजनिक आणि वरिष्ठांना स्पष्ट आणि न्याय्य ठरवण्यासाठी तयार राहा.
 - **उदाहरण:** संभाव्य प्रतिकार असूनही भ्रष्टाचारात गुंतलेल्या एका शक्तिशाली व्यक्तीवर पारदर्शक कारवाई करणे.
- **निर्णय-प्रक्रिया दस्तऐवजीकरण करा:** जबाबदारी आणि भविष्यातील संदर्भासाठी विश्लेषण, घेतलेला सल्ला आणि अंतिम पर्याय निवडण्याची कारणे यांची नोंद ठेवा.
- **भविष्यातील परिस्थितींसाठी चिंतन करा आणि शिका:** निर्णयानंतर, नैतिक निर्णय सुधारण्यासाठी आणि भविष्यात समान आव्हानांसाठी तयारी सुधारण्यासाठी परिणामांवर चिंतन करा.

नैतिक मार्गदर्शनाचे स्रोत

अ. नैतिक मार्गदर्शनाचा स्रोत म्हणून कायदे, नियम आणि नियमने

- कायदे, नियम आणि नियमने व्यक्तींकडून, विशेषतः सार्वजनिक सेवकांकडून अपेक्षित वर्तनाचे औपचारिक मानक ठरवतात. ते अधिकृत आचरणात काय योग्य आणि काय अयोग्य आहे हे मार्गदर्शन करणारी एक बाह्य चौकट म्हणून काम करतात.
- **ते नैतिक मार्गदर्शन कसे देतात:**
 - **वर्तनाचे किमान मानक स्थापित करतात:**
 - कायदे स्वीकार्य आणि अस्वीकार्य कृती स्पष्टपणे परिभाषित करतात, ज्यामुळे व्यक्ती सार्वजनिक हिताला हानी पोहोचवत नाहीत किंवा हक्कांचे उल्लंघन करत नाहीत हे सुनिश्चित होते.
 - **उदाहरण:** भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायदा लाच घेणे प्रतिबंधित करतो, ज्यामुळे अधिकाऱ्यांना सचोटीने वागण्यास मार्गदर्शन मिळते.
 - **निष्पक्षता आणि न्यायाला प्रोत्साहन देतात:**
 - नियम हे सुनिश्चित करतात की निर्णय निष्पक्ष आणि गैर-भेदभावपूर्ण आहेत, दुर्बल गटांचे संरक्षण करतात आणि समानतेला प्रोत्साहन देतात.
 - **उदाहरण:** भरतीमधील आरक्षण नियम (Reservation rules) उपेक्षित समुदायांना योग्य प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करतात.
 - **जबाबदारी आणि पारदर्शकतेला समर्थन देतात:**
 - नियमनांना अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या कृती स्पष्ट करण्याची आणि न्याय्य ठरवण्याची आवश्यकता असते, ज्यामुळे अधिकारांचा गैरवापराची शक्यता कमी होते.
 - **उदाहरण:** माहितीचा अधिकार अधिनियम नागरिकांना सरकारी माहिती उघड करण्याची सक्ती करतो.
 - **कोंडीत स्पष्ट संदर्भ देतात:**
 - नैतिक गोंधळाच्या परिस्थितीत, कायदेशीर तरतुदी अधिकाऱ्यांना सार्वजनिक सेवा मूल्यांशी जुळणारे निर्णय घेण्यास मदत करतात.
 - **उदाहरण:** आचार नियम सरकारी सेवकांना खाजगी व्यवसायात गुंतण्यापासून प्रतिबंधित करतात, हितसंबंधांचा संघर्ष स्पष्ट करतात.
 - **सार्वजनिक कल्याण आणि विश्वास जपतात:**
 - मानकांची अंमलबजावणी करून, कायदे सार्वजनिक संस्थांवरील विश्वास राखण्यास मदत करतात आणि कृती सामूहिक हिताला प्राधान्य देतात हे सुनिश्चित करतात.
 - **उदाहरण:** पर्यावरण नियम समुदाय आरोग्याचे संरक्षण करण्यासाठी हानिकारक औद्योगिक पद्धतींवर निर्बंध घालतात.
 - **गैरवर्तनावर प्रतिबंधक म्हणून कार्य करतात:**
 - कायदेशीर दंडाची भीती पक्षपात, अपहार किंवा

अधिकाराचा गैरवापर यांसारख्या अनैतिक कृतींना निरुत्साहित करते.

- **उदाहरण:** नागरी सेवा आचार नियम नैतिक भ्रष्टेसाठी (moral turpitude) अधिकाऱ्यांविरुद्ध शिस्तभंगाच्या कारवाईची चेतावणी देतात.

• मर्यादा:

- कायदे किमान मानक प्रदान करतात परंतु करुणा, सहानुभूती किंवा कठीण परिस्थितीत नैतिक धैर्य यांसारख्या सर्व नैतिक गुंतागुंतींना संबोधित करत नाहीत.
- कायद्यांवर जास्त अवलंबून राहिल्याने वैयक्तिक नैतिक तर्क आणि सद्सद्विवेकबुद्धीवर आधारित निर्णयांना प्रोत्साहन मिळत नाही, ज्यामुळे वैयक्तिक नैतिक निर्णयाची भूमिका कमी होते.
- कधीकधी, करुणेविना कायद्याचे कठोर पालन नैतिक संघर्ष निर्माण करू शकते (उदा. पुनर्वसनाशिवाय झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांना बेदखल करणे).
- कायदे कालबाह्य असू शकतात किंवा डेटा गोपनीयता, कृत्रिम बुद्धिमत्ता किंवा पर्यावरणीय न्याय यांसारख्या उदभवणाऱ्या नैतिक आव्हानांना अपुरे पडू शकतात.
- कायदेशीर तरतुदी राजकीय हितसंबंधांनी किंवा सामाजिक पक्षपाताने प्रभावित असू शकतात, ज्यामुळे अनैतिक परंतु कायदेशीररित्या अनुज्ञेय कृती होतात.
- नियम अनेकदा अधिकाऱ्यांमध्ये नैतिक वर्तनासाठी आंतरिक प्रेरणा वाढवण्याऐवजी पालनावर (compliance) लक्ष केंद्रित करतात.
- नियमांच्या कठोर अंमलबजावणीमुळे मानवतावादी संकटांमध्ये किंवा अपवादात्मक सार्वजनिक सेवा परिस्थितीत आवश्यक लवचिकता बाधित होऊ शकते.
- कायदे 'ग्रे एरिया' (gray areas) कव्हर करू शकत नाहीत जिथे कृती कायदेशीररित्या योग्य असतात पण नैतिकदृष्ट्या प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात (उदा. कॉर्पोरेट्सद्वारे आक्रमक कर टाळणे).
- जास्त प्रक्रियात्मक लक्षामुळे नोकरशाहीतील लालफीतीचा कारभार वाढू शकतो, ज्यामुळे निर्णय घेण्यास विलंब होतो आणि सार्वजनिक कल्याणाला हानी पोहोचते.
- कायदेशीर पळवाटांचा (loopholes) वापर अनैतिक वर्तनाला न्याय देण्यासाठी केला जाऊ शकतो, तर तांत्रिकदृष्ट्या कायद्याच्या चौकटीत राहता येते.

ब. नैतिक मार्गदर्शनाचा स्रोत म्हणून सद्सद्विवेकबुद्धी

- सद्सद्विवेकबुद्धी म्हणजे व्यक्तीची आंतरिक नैतिक मार्गदर्शक; बाह्य नियम आणि कायद्यांच्या पलीकडे निर्णय आणि कृतींना मार्गदर्शन करणारी योग्य आणि अयोग्य असल्याची आंतरिक जाणीव. हे पालनपोषण, संस्कृती, शिक्षण आणि जीवनातील अनुभवांनी आकारलेली खोलवर रुजलेली वैयक्तिक मूल्ये दर्शवते.
- **नैतिक मार्गदर्शनातील भूमिका:**

○ आत्म-नियमन आणि सचोटीला प्रोत्साहन देते:

- सद्सद्विवेकबुद्धी व्यक्तींना बाह्य निरीक्षण किंवा शिक्षेची भीती नसतानाही नैतिकरित्या वागण्यास प्रोत्साहित करते.
- **उदाहरण:** कोणताही साक्षीदार किंवा कायदेशीर बंधन नसतानाही, रस्त्यावर सापडलेले पाकीट परत करणारा अधिकारी.

○ नैतिक कोंडी सोडवण्यास मदत करते:

- जेव्हा कायदे आणि नियम कृतीला स्पष्टपणे मार्गदर्शन करत नाहीत, तेव्हा सद्सद्विवेकबुद्धी नैतिकदृष्ट्या योग्य मार्ग निवडण्यास मदत करते.
- **उदाहरण:** कायदेशीरदृष्ट्या परवानगी असली तरी, केवळ करुणेपोटी मुसळधार पावसात गरीब कुटुंबांना बेदखल करण्यास विलंब करणे.

○ नैतिक धैर्याला प्रोत्साहन देते:

- वैयक्तिक धोका असूनही, अनैतिक पद्धतींविरुद्ध उभे राहण्यास व्यक्तींना प्रेरित करते.
- **उदाहरण:** धमक्या किंवा व्यावसायिक अडचणी असूनही भ्रष्टाचार उघड करणारे व्हिसलब्लोअर्स.

○ कठोर नियमांना करुणेसह संतुलित करते:

- सद्सद्विवेकबुद्धी हे सुनिश्चित करते की सहानुभूती आणि निष्पक्षता यांसारख्या मानवी पैलूंचा कायदेशीर आवश्यकतांसह विचार केला जातो.
- **उदाहरण:** औपचारिक कागदपत्रे पूर्ण करण्यापूर्वी गरीब अपघातग्रस्तांच्या उपचाराला प्राधान्य देणारा डॉक्टर.

○ सार्वत्रिक नैतिक मूल्यांना प्रोत्साहन देते:

- सद्सद्विवेकबुद्धी न्याय, प्रामाणिकपणा, मानवी प्रतिष्ठेचा आदर आणि अहिंसा यांसारख्या सार्वत्रिक तत्त्वांना समर्थन देते.
- **उदाहरण:** गांधीजींची अहिंसेची (Ahimsa) बांधिलकी त्यांच्या आंतरिक नैतिक विश्वासाने निर्देशित होती, बाह्य कायद्याने नव्हे.

• मर्यादा:

- सद्सद्विवेकबुद्धी व्यक्तिनिष्ठ (subjective) असू शकते आणि वैयक्तिक पक्षपात, सांस्कृतिक नियम किंवा सदोष नैतिक पालनपोषणाने आकारलेली असू शकते.
- वेगवेगळ्या लोकांना एकाच मुद्द्यावर परस्परविरोधी सद्सद्विवेकबुद्धी असू शकते, ज्यामुळे असंगत कृती होतात.
- सामाजिक किंवा समवयस्कांच्या दबावाखाली, व्यक्ती संघर्ष किंवा शिक्षा टाळण्यासाठी आपली सद्सद्विवेकबुद्धी दडपून टाकू शकतात.
- कायद्यांचा विचार न करता वैयक्तिक सद्सद्विवेकबुद्धीवर जास्त अवलंबून राहिल्यास मनमानी किंवा स्व-घोषित न्यायमूर्तीचे (vigilante) वर्तन होऊ शकते.

क. नैतिक मार्गदर्शनाचे इतर स्रोत

- **व्यावसायिक संहिता (Professional Codes) आणि मानके**
 - हे विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये वर्तन नियंत्रित करण्यासाठी व्यावसायिक संघटनांद्वारे स्थापित केलेले औपचारिक नैतिक मार्गदर्शक तत्वे आणि मानके आहेत. ते व्यवसायात सचोटी, निष्पक्षता, जबाबदारी आणि सार्वजनिक विश्वास वाढवतात.
 - **उदाहरणे:**
 - **अखिल भारतीय सेवा (आचार) नियम, १९६८:** नागरी सेवाकांना निष्पक्षता, सचोटी आणि राजकीय तटस्थता राखण्यावर मार्गदर्शन करतात.
 - **भारतीय वैद्यकीय परिषद (MCI) आचार संहिता:** डॉक्टरांना फार्मास्युटिकल कंपन्यांकडून भेटवस्तू स्वीकारण्यास प्रतिबंधित करते आणि त्यांना व्यावसायिक हितापेक्षा रुग्णाच्या कल्याणाला प्राधान्य देण्यास सांगते.
 - **इन्स्टिट्यूट ऑफ चार्टर्ड अकाउंटंट्स ऑफ इंडिया (ICAI) संहिता:** सार्वजनिक आणि गुंतवणूकदारांचा विश्वास जपण्यासाठी लेखापालांना आर्थिक विवरणपत्रे चुकीच्या पद्धतीने सादर करण्यापासून प्रतिबंधित करते.
 - **बार कौन्सिल ऑफ इंडिया नियम:** वकिलांना पक्षकारांची गोपनीयता राखण्यास आणि कायदेशीर सरावामध्ये सचोटीने वागण्यास सांगतात.
- **न्यायिक घोषणा (Judicial Pronouncements)**
 - न्यायालयांचे महत्त्वाचे निर्णय संवैधानिक मूल्यांचा अर्थ लावतात आणि प्रशासन व शासनासाठी नैतिक मानके स्पष्ट करतात. ते असे नैतिक आणि कायदेशीर नमुने (precedents) तयार करतात जे सार्वजनिक अधिकारी आणि संस्थांनी पाळले पाहिजेत.
 - **उदाहरणे:**
 - **विशाखा मार्गदर्शक तत्वे (१९९७):** कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक तत्वे मांडली, प्रतिष्ठा आणि सुरक्षित कामाच्या वातावरणावर भर दिला.
 - **गोपनीयतेच्या अधिकारावरील सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय (२०१७):** वैयक्तिक डेटा (माहिती) आणि वैयक्तिक प्रतिष्ठेचे संरक्षण करण्याची नैतिक जबाबदारी मजबूत केली.
 - **ओल्गा टेलिस प्रकरण (१९८५):** उपजीविकेच्या अधिकाराला जगण्याच्या अधिकाराचा भाग म्हणून मान्यता दिली, ज्यामुळे पदपथावर राहणाऱ्या लोकांशी मानवी वागणुकीला मार्गदर्शन मिळाले.
 - **लिली थॉमस प्रकरण (२०१३):** दोषी ठरलेल्या विधिज्ञांना त्वरित अपात्र ठरवले, ज्यामुळे स्वच्छ राजकारणाची नैतिक गरज दृढ झाली.
- **आंतरराष्ट्रीय करार (International Conventions)**
 - जागतिक करार, घोषणा आणि अधिवेशने सार्वत्रिक नैतिक नियम निश्चित करतात, जे विशेषतः मानवाधिकार, पर्यावरण आणि

कामगार मानकांमध्ये देशांतर्गत धोरणे आणि प्रशासकीय वर्तनाला मार्गदर्शन करतात.

उदाहरणे:

- **मानवाधिकार सार्वत्रिक घोषणा (UDHR), १९४८:** सर्व व्यक्तींसाठी समानता, प्रतिष्ठा आणि मूलभूत स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन देते.
- **भ्रष्टाचाराविरुद्ध संयुक्त राष्ट्र अधिवेशन (UNCAC):** भ्रष्टाचारविरोधी लढ्यासाठी आणि प्रशासनातील सचोटी वाढवण्यासाठी एक जागतिक चौकट प्रदान करते.
- **पॅरिस करार (२०१५):** कार्बन उत्सर्जन कमी करण्याची आणि हवामान बदलाशी लढा देण्याची नैतिक जबाबदारी सूचित करतो.
- **ILO अधिवेशने:** बालमजुरी नसणे आणि सुरक्षित कामाच्या परिस्थिती सुनिश्चित करणे यासह नैतिक कामगार पद्धतींची वकिली करतात.
- **महिलांवरील सर्व प्रकारच्या भेदभावाच्या निर्मूलनावर अधिवेशन (CEDAW):** लिंग समानता आणि भेदभावापासून संरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी राज्यांना मार्गदर्शन करते.

जबाबदारी (Accountability)

व्याख्या

- जबाबदारी म्हणजे व्यक्ती किंवा संस्था — विशेषतः अधिकाराच्या पदांवर असलेले — त्यांच्या कृती, निर्णय आणि परिणामांबद्दल भागधारकांना (stakeholders) किंवा जनतेला उत्तर देण्याचे बंधन. हे सुनिश्चित करते की अधिकाराचा वापर जबाबदारीने आणि नैतिक व कायदेशीर मानकांनुसार केला जातो.

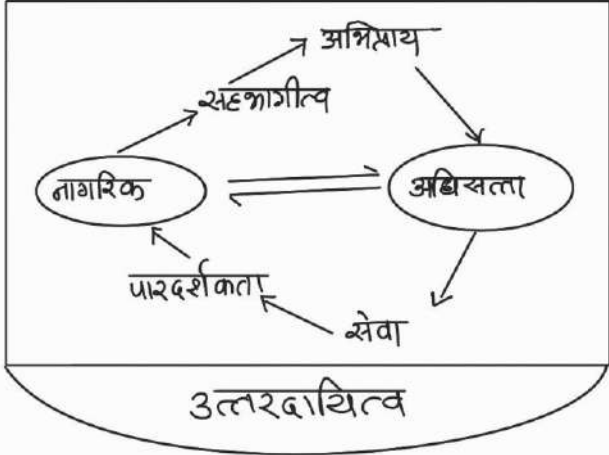
Dimensions of Accountability

जबाबदारीचे महत्त्व

- **लोकशाही मजबूत करते:** सत्ताधारी नागरिकांना उत्तरदायी राहतात हे सुनिश्चित करते, ज्यामुळे लोकशाही मूल्ये अधिक दृढ होतात.
- **सचोटी आणि नैतिक प्रशासनाला प्रोत्साहन देते:** भ्रष्टाचार, मनमानी आणि अधिकाराचा गैरवापर कमी करते.
- **कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता सुधारते:** अधिकारी जेव्हा त्यांना माहित असते की त्यांचे निरीक्षण आणि मूल्यांकन केले जात आहे, तेव्हा ते चांगले परिणाम देण्यासाठी प्रयत्न करतात.

- जनतेचा विश्वास निर्माण करते: पारदर्शक आणि जबाबदार प्रशासन संस्थांवरील नागरिकांचा विश्वास वाढवते.
- सार्वजनिक हित जपते: प्रशासन वैयक्तिक किंवा राजकीय लाभाऐवजी कल्याणावर लक्ष केंद्रित करते.

जबाबदारीच्या यंत्रणा

- कायदेशीर आणि संवैधानिक तपासण्या:
 - न्यायालयांद्वारे न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial review).
 - उदाहरण: सर्वोच्च न्यायालयाने असंवैधानिक कार्यकारी आदेश रद्द करणे.
- संसदीय आणि वैधानिक देखरेख:
 - प्रश्नोत्तर तास (Question Hour), संसदीय समित्या, कॅग (CAG) अहवाल.
 - उदाहरण: लोकलेखा समिती (PAC - Public Accounts Committee) सरकारी खर्चाची छाननी करते.
- प्रशासकीय यंत्रणा:
 - दक्षता आयोग, विभागीय लेखापरीक्षणे (departmental audits), कार्यप्रदर्शन मूल्यांकन (performance appraisals).
 - उदाहरण: केंद्रीय दक्षता आयोग (Central Vigilance Commission) लाचखोरीच्या आरोपांची चौकशी करते.
- सामाजिक जबाबदारी:
 - नागरिक सनद (Citizen charters), माहितीचा अधिकार (RTI) अधिनियम, सामाजिक लेखापरीक्षणे (social audits), जनसुनावणी (public hearings/Jan Sunwai).
 - उदाहरण: मनरेगा अंतर्गत सामाजिक लेखापरीक्षणामुळे 'भूत लाभार्थी' (ghost beneficiaries) उघडकीस आले.
- माध्यमे आणि नागरी समाज:
 - अन्वेषणात्मक पत्रकारिता (Investigative journalism) आणि स्वयंसेवी संस्था (NGOs) पहारेकरी (watchdogs) म्हणून कार्य करतात.
 - उदाहरण: कोविड-१९ मदत वितरणातील अनियमितता माध्यमांनी उघडकीस आणणे.

घटना अभ्यास Case studies

घटना अभ्यास १: लाल बहादूर शास्त्रींचा राजीनामा (१९५६)

- १९५६ मध्ये, तामिळनाडूतील अरियालुर येथे झालेल्या रेल्वे अपघातात १४० हून अधिक लोकांचा मृत्यू झाला. तत्कालीन रेल्वे मंत्री लाल बहादूर शास्त्री यांनी थेट दोषी नसतानाही नैतिक जबाबदारी स्वीकारून आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. जबाबदारीची ही कृती भारतीय सार्वजनिक जीवनात एक उच्च नैतिक मानक ठरली आणि राजकीय सचोटीचे एक दुर्मिळ उदाहरण म्हणून अनेकदा उद्धृत केली जाते.

घटना अभ्यास २: आंध्र प्रदेशमधील मनरेगा अंतर्गत सामाजिक लेखापरीक्षणे

- आंध्र प्रदेशमध्ये, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियमांतर्गत (मनरेगा) सामाजिक लेखापरीक्षणामुळे स्थानिक समुदायांना मस्टर रोल तपासण्याचे, कामाच्या ठिकाणांची तपासणी करण्याचे आणि देयके पडताळण्याचे अधिकार मिळाले. एका जिल्ह्यात, गावकऱ्यांनी बनावट जॉब कार्ड्स आणि कोट्यवधी रुपयांचा गैरवापर केलेला निधी उघडकीस आणला. अधिकाऱ्यांना दंड ठोठावण्यात आला आणि निधी वसूल करण्यात आला. या प्रणालीने प्रशासकांना थेट जनतेला जबाबदार धरले, ज्यामुळे ग्रामीण रोजगार योजनांमध्ये पारदर्शकता मजबूत झाली.

घटना अभ्यास ३: २जी स्पेक्ट्रम घोटाळ्यात सर्वोच्च न्यायालयाचा हस्तक्षेप (२०१२)

- २०१२ मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने २००८ मध्ये जारी केलेले १२२ दूरसंचार परवाने रद्द केले, कारण वाटप प्रक्रिया मनमानी आणि भ्रष्ट असल्याचे आढळले, ज्यामुळे सार्वजनिक तिजोरीचे मोठे नुकसान झाले. या महत्त्वाच्या निर्णयामुळे राजकीय नेते आणि कॉर्पोरेट खेळाडू दोघांनाही जबाबदार धरण्यात आले, ज्यामुळे कायद्याचे राज्य आणि संसाधन वाटपामध्ये पारदर्शकता दृढ झाली.

उत्तरदायित्व आणि जबाबदारी यातील फरक (Difference between Accountability & Responsibility)

फरकाचा मुद्दा (Point of Difference)	जबाबदारी (Responsibility)	उत्तरदायित्व (Accountability)
अर्थ (Meaning)	सोपवलेली कर्तव्ये किंवा कार्ये पार पाडण्याचे बंधन. (Obligation to perform assigned duties or tasks)	कार्ये किंवा निर्णयांच्या परिणामांसाठी उत्तर देण्याचे बंधन. (Obligation to answer for the outcomes of tasks or decisions)
लक्ष (Focus)	कार्य-केंद्रित (Task-oriented)	परिणाम-केंद्रित (Result-oriented)

स्वरूप (Nature)	आंतरिक बंधन — आपले कर्तव्य जाणणे (Internal obligation — knowing one's duty)	बाह्य बंधन — प्राधिकरणाला किंवा भागधारकांना उत्तर देण्याची जबाबदारी (External obligation — answerability to authority or stakeholders)
प्रतिनिधीकरण (Delegation)	सामायिक किंवा प्रतिनिधीकृत केले जाऊ शकते (Can be shared or delegated)	प्रतिनिधीकृत केले जाऊ शकत नाही; व्यक्तीकडेच राहते (Cannot be delegated; remains with the individual)
उत्तरदायित्व (Answerability)	परिणामांचे स्पष्टीकरण देण्याची कोणतीही स्पष्ट गरज नाही (No explicit need to justify results)	कृती आणि परिणामांचे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे (Requires justification of actions and results)
उगम (Arises from)	भूमिका, नोकरीचे वर्णन किंवा प्रतिनिधीकृत अधिकार (Role, job description, or delegated authority)	शासनाच्या औपचारिक प्रणाली आणि नैतिक अपेक्षा (Formal systems of governance and ethical expectations)
अंमलबजावणी (Enforcement)	कमी औपचारिक; वैयक्तिक वचनबद्धतेवर अवलंबून (Less formal; relies on personal commitment)	लेखापरीक्षण, पुनरावलोकने, कायदेशीर तरतुदी किंवा सार्वजनिक छाननीद्वारे अंमलबजावणी केली जाते (Enforced through audits, reviews, legal provisions, or public scrutiny)
व्याप्ती (Scope)	व्यापक आणि सततचे कर्तव्य (Broader and continuous duty)	विशिष्ट, विशिष्ट परिणाम किंवा निर्णयांशी संबंधित (Specific, linked to)

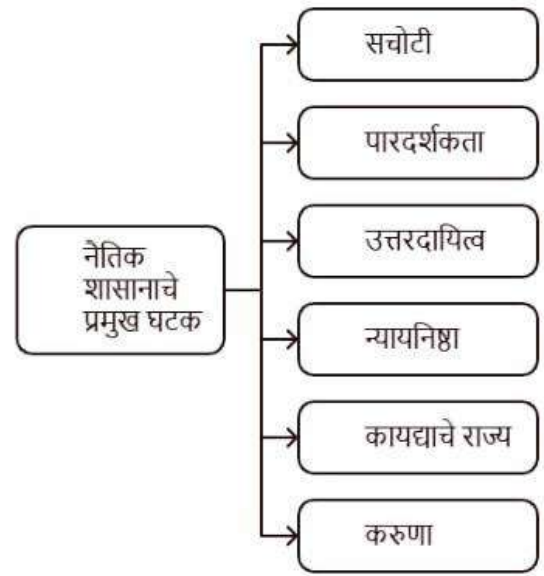
		particular outcomes or decisions)
--	--	-----------------------------------

नैतिक प्रशासन (Ethical Governance)

व्याख्या

- नैतिक प्रशासन म्हणजे नैतिक मूल्ये आणि सचोटी, पारदर्शकता, जबाबदारी, निष्पक्षता, न्याय आणि मानवी हक्कांबद्दल आदर यांसारख्या नैतिक तत्वांमध्ये रुजलेली शासन प्रक्रिया. वैयक्तिक किंवा पक्षीय लाभापेक्षा सार्वजनिक हिताची सेवा करणे हे याचे उद्दिष्ट आहे.

नैतिक शासनाचे प्रमुख घटक

नैतिक प्रशासनाचे महत्त्व

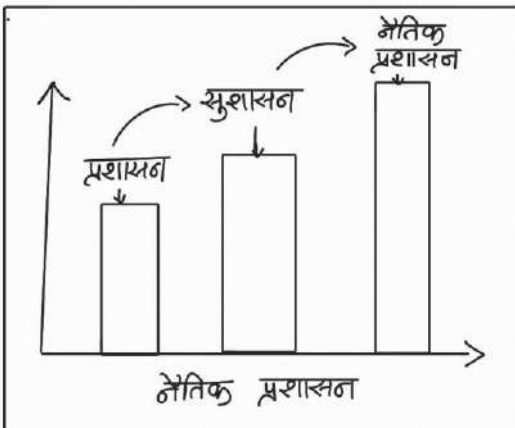
- जनतेचा विश्वास आणि कायदेशीरपणा निर्माण करते:**
 - जेव्हा निर्णय न्याय्य आणि पारदर्शक असतात तेव्हा नागरिकांचा सरकारवर विश्वास वाढतो.
 - उदाहरण:** दिल्लीतील मोहल्ला क्लिनिकच्या यशस्वी अंमलबजावणीमुळे शहरी गरिबांमध्ये विश्वास निर्माण झाला.
- पारदर्शकता आणि जबाबदारीला प्रोत्साहन देते:**
 - अधिकाऱ्यांना उत्तरदायी बनवून भ्रष्टाचार आणि मनमानी कमी करते.
 - उदाहरण:** माहितीचा अधिकार अधिनियम लोकांना स्पष्टीकरण मागण्याचा अधिकार देतो.
- सामाजिक न्याय आणि समावेशकता सुनिश्चित करते:**
 - दुर्बल आणि उपेक्षित गटांचे संरक्षण करते.
 - उदाहरण:** केरळमधील ट्रान्सजेंडर व्यक्तींसाठीची कल्याणकारी धोरणे.
- संवैधानिक मूल्ये आणि कायद्याचे राज्य जपते:**
 - संविधानाने हमी दिलेल्या समानता, न्याय आणि स्वातंत्र्याला समर्थन देते.

- उदाहरण: कायद्यांच्या गैरवापरविरुद्ध मूलभूत हक्कांचे सर्वोच्च न्यायालयाचे संरक्षण.
- **भ्रष्टाचार आणि अधिकाराचा गैरवापर कमी करते:**
 - नैतिक संहिता आणि कठोर कायदे गैरवर्तनाला प्रतिबंध करतात.
 - उदाहरण: भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायद्याची अंमलबजावणी.
- **प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि सेवा वितरण सुधारते:**
 - गुणवत्ता-आधारित निर्णय आणि न्याय्य पद्धती सार्वजनिक सेवेची गुणवत्ता वाढवतात.
 - उदाहरण: थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) गळती आणि विलंब कमी करते.
- **आंतरराष्ट्रीय विश्वासार्हता आणि गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास मजबूत करते:**
 - नैतिक प्रतिमा गुंतवणूक आकर्षित करते आणि राजनैतिक सद्भावना निर्माण करते.
 - उदाहरण: डेन्मार्क आणि फिनलंड जागतिक सचोटी निर्देशांकांवर उच्च स्थानावर आहेत.
- **दीर्घकालीन टिकाऊपणाला प्रोत्साहन देते:**
 - पर्यावरण आणि भावी पिढ्यांचे संरक्षण करणाऱ्या धोरणांना प्रोत्साहन देते.
 - उदाहरण: नाजूक अरवली प्रदेशात खाणकामावर सर्वोच्च न्यायालयाची बंदी.
- **सामाजिक सलोखा आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व वाढवते:**
 - समावेशक वाढ आणि एकतेला प्रोत्साहन देते.
 - उदाहरण: प्रशासनात "सबका साथ, सबका विकास" (सर्वांची साथ, सर्वांचा विकास) दृष्टिकोन.

नैतिक प्रशासनापुढील आव्हाने

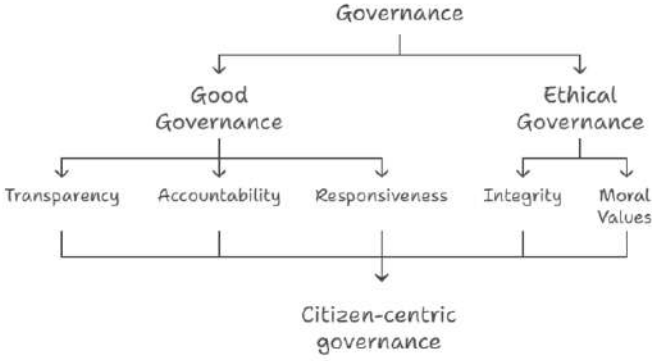
- राजकीय हस्तक्षेप आणि दबाव.
- कायदे आणि आचारसंहितेची कमकुवत अंमलबजावणी.
- सार्वजनिक उदासीनता आणि नागरिक जागरूकतेचा अभाव.
- धोरणात्मक निर्णयांमधील परस्परविरोधी हितसंबंध (उदा. औद्योगिक वाढ विरुद्ध पर्यावरण संरक्षण).

शासन (Governance), सुशासन (Good Governance) आणि नैतिक शासन (Ethical Governance) यातील फरक

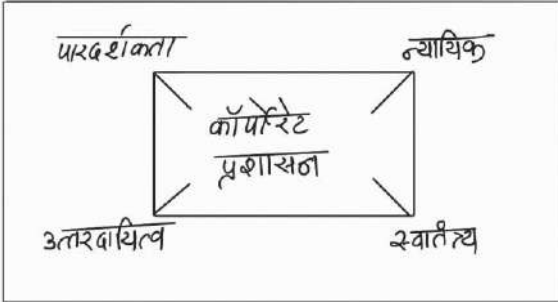
पैलू (Aspect)	शासन (Governance)	सुशासन (Good Governance)	नैतिक शासन (Ethical Governance)
अर्थ (Meaning)	राज्य, खाजगी क्षेत्र किंवा नागरी समाज यांच्याद्वारे निर्णय घेण्याची आणि अंमलबजावणी करण्याची प्रक्रिया.	प्रभावी, पारदर्शक, उत्तरदायी, सहभागी आणि लोकांच्या गरजांना प्रतिसाद देणारे शासन.	अखंडता (integrity), निष्पक्षता (fairness) आणि करुणा (compassion) यासारख्या नैतिक मूल्यांनी आणि नैतिक तत्वांनी मार्गदर्शन केलेले शासन.
लक्ष (Focus)	संसाधने आणि धोरणे व्यवस्थापित करून उद्दिष्टे साध्य करणे.	सार्वजनिक कल्याणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रशासन आणि सेवा वितरणाची गुणवत्ता सुनिश्चित करणे.	सार्वजनिक हिताची सेवा करताना नैतिक मूल्यांचे पालन करणे.
मुख्य तत्त्वे (Key Principles)	अधिकार, नियंत्रण आणि धोरण अंमलबजावणी.	पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, कायद्याचे राज्य, प्रतिसादक्षमता, समानता, समावेशकता.	सचोटी (integrity), प्रामाणिकपणा (honesty), न्याय (justice), सहानुभूती (empathy) आणि चांगल्या शासनाच्या तत्वांनुसार अधिकारांचा आदर.
दृष्टिकोन (Approach)	मूल्य-निरपेक्ष असू शकते; संरचना आणि प्रक्रियांवर लक्ष केंद्रित करते.		सखोल मूल्य-आधारित; निर्णय आणि कृतींच्या नैतिक शुद्धतेवर भर देते.
परिणाम (Outcome)	गुणवत्ता किंवा निष्पक्षतेची पर्वा न करता धोरण अंमलबजावणी.	जीवनाच्या गुणवत्तेत सुधारणा, नागरिक समाधान, शाश्वत विकास.	विश्वास निर्माण करणे, वैधता, नैतिक सार्वजनिक सेवा आणि दीर्घकालीन कल्याण.
उदाहरणे (Examples)	प्रशासकीय यंत्रणेद्वारे कोणत्याही धोरणाची अंमलबजावणी.	नागरिक सनदा, आरटीआय कायदा, पारदर्शकता आणि कार्यक्षमतेसाठी ई-शासन.	मन्नेगामधील सामाजिक लेखापरीक्षण, व्हिसलब्लोअर संरक्षण, नैतिक

Governance and Ethical Management

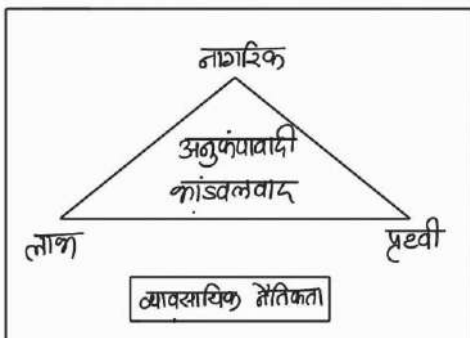
कॉर्पोरेट प्रशासन (Corporate Governance)

- **ते काय आहे?:** कॉर्पोरेट प्रशासन म्हणजे कंपन्यांचे मार्गदर्शन आणि नियंत्रण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या प्रणाली, तत्त्वे आणि प्रक्रियांची चौकट. ते कंपनीचे व्यवस्थापन, तिचा बोर्ड, भागधारक (shareholders) आणि इतर भागधारक यांच्यातील संबंध परिभाषित करते, ज्यामुळे निर्णय जबाबदारीने, पारदर्शकपणे आणि सर्वांच्या सर्वोत्तम दीर्घकालीन हितामध्ये घेतले जातात हे सुनिश्चित होते.

ते महत्त्वाचे का आहे?

- कॉर्पोरेट फसवणूक टाळते आणि भागधारकांना गैरव्यवस्थापनापासून वाचवते.
- गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास मजबूत करते, जो भांडवल उभारणी आणि बाजारातील प्रतिष्ठेसाठी महत्त्वाचा आहे.
- नैतिक व्यावसायिक पद्धतींना प्रोत्साहन देते, नफा कमावणे आणि सामाजिक जबाबदारी यात संतुलन राखते.
- केवळ अल्प-मुदतीच्या लाभांना नव्हे, तर शाश्वत वाढीला समर्थन देते.

मुख्य आधारस्तंभ:

○ पारदर्शकता:

- आर्थिक कामगिरी, धोके आणि निर्णय-प्रक्रियांची खुली माहिती देणे.
- **उदाहरण:** लेखापरीक्षित वार्षिक अहवाल आणि बोर्ड बैठकीचे निकाल प्रकाशित करणे.

○ जबाबदारी:

- बोर्ड आणि व्यवस्थापनाला स्पष्ट जबाबदाऱ्या सोपवणे; भागधारक आणि नियामक संस्थांना उत्तरदायी असणे.
- **उदाहरण:** तेल गळतीनंतर बीपी सारख्या जागतिक कंपन्यांमध्ये दिसल्याप्रमाणे, मोठ्या कॉर्पोरेट अपयशांसाठी बोर्ड जबाबदारी घेतो.

○ निष्पक्षता:

- अल्पसंख्याक आणि परदेशी गुंतवणूकदारांसह सर्व भागधारकांना समान वागणूक आणि हक्कांचे संरक्षण.
- **उदाहरण:** विलीनीकरणादरम्यान अल्पसंख्याक भागधारकांचे मतदानाचे अधिकार.

○ जबाबदारी (Responsibility):

- कॉर्पोरेट निर्णयांमध्ये व्यापक सामाजिक, पर्यावरणीय आणि भागधारकांच्या प्रभावांचा विचार करणे.
- **उदाहरण:** टाटा स्टील नफ्यावर परिणाम करत असतानाही कामगार सुरक्षिततेला प्राधान्य देते.

मुख्य यंत्रणा:

- **संचालक मंडळ (Board of Directors):** देखरेख आणि धोरणात्मक मार्गदर्शन प्रदान करण्यासाठी स्वतंत्र, विविध आणि पात्र असणे.
- **लेखापरीक्षण आणि नैतिक समित्या:** आर्थिक विवरणपत्रांची सचोटी आणि कायद्यांचे पालन सुनिश्चित करतात.
- **नियामक चौकट:** भारतातील SEBI नियम, कंपनी कायदा आणि लिस्टिंग करार शासनाचे मानक अनिवार्य करतात.
- **भागधारक बैठका आणि मतदान:** महत्त्वाच्या निर्णयांमध्ये सक्रिय सहभागास सक्षम करतात.

कॉर्पोरेट प्रशासनातील आव्हाने:

- **मालकी आणि नियंत्रणाची एकाग्रता:** अनेक कंपन्यांमध्ये, प्रवर्तक किंवा संस्थापक कुटुंबांचा मोठा हिस्सा असतो, ज्यामुळे त्यांना अल्पसंख्याक भागधारकांच्या हितापेक्षा स्वतःच्या हिताला प्राधान्य देणारे निर्णय घेता येतात.
- **खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र संचालकांचा अभाव:** स्वतंत्र संचालक व्यवस्थापनावर वस्तुनिष्ठपणे देखरेख ठेवण्यासाठी असले तरी, त्यांचे अनेकदा प्रवर्तकांशी वैयक्तिक किंवा आर्थिक संबंध असतात, ज्यामुळे त्यांना अनैतिक पद्धतींवर प्रश्न विचारण्यास किंवा त्यांचा प्रतिकार करण्यास संकोच वाटतो.
- **नियमांची कमकुवत अंमलबजावणी:** कायदे आणि कॉर्पोरेट प्रशासनाच्या संहिता अस्तित्वात आहेत, परंतु त्यांची कमकुवत

किंवा विसंगत अंमलबजावणी खऱ्या नैतिक वर्तनाऐवजी वरवरचे पालन करण्यास (superficial compliance) कारणीभूत ठरते.

- **अल्पसंख्याक भागधारकांसाठी अपुरे संरक्षण:** अल्पसंख्याक गुंतवणूकदारांना योग्य मूल्यांकनाशिवाय सक्तीने खरेदी किंवा शेअर्सचे सौम्यीकरण (dilution) यामुळे अन्यायकारक वागणुकीचा सामना करावा लागू शकतो, ज्यामुळे कॉर्पोरेट प्रणालींवरील त्यांचा विश्वास कमी होतो.
- **इनसायडर ट्रेडिंग आणि फसवी माहिती:** अधिकारी कधीकधी अप्रकाशित किंमत-संवेदनशील माहितीचा वैयक्तिक लाभासाठी गैरवापर करतात, ज्यामुळे बाजारातील निष्पक्षता आणि गुंतवणूकदारांचा विश्वास कमी होतो.
- **अल्प-मुदतीच्या नफ्यावर लक्ष (Short-termism):** त्वरित आर्थिक परिणाम दर्शवण्याचा दबाव कंपन्यांना नैतिकतेवर तडजोड करण्यास प्रवृत्त करू शकतो, जसे की सुरक्षा मानके किंवा पर्यावरणीय जबाबदाऱ्यांकडे दुर्लक्ष करणे.
- **अकार्यक्षम बोर्ड देखरेख:** कौशल्य, स्वातंत्र्य किंवा कृती करण्याच्या इच्छेच्या अभावामुळे बोर्ड अनेकदा व्यवस्थापनाच्या निर्णयांना प्रभावीपणे आव्हान देण्यात अपयशी ठरतात, ज्यामुळे अनियंत्रित धोकादायक वर्तन होते.
- **उदाहरणे:**
 - **इन्फोसिस:** स्वतंत्र संचालक नियुक्त करणे आणि पारदर्शक कार्यकारी नुकसानभरपाईची माहिती देणे यासारख्या जागतिक सर्वोत्तम पद्धतींचा अवलंब केला.
 - **सत्यम घोटाळा (२००९):** कॉर्पोरेट प्रशासनाचे अपयश; फसवी आर्थिक माहिती दिल्यामुळे गुंतवणूकदारांचा विश्वास कमी झाला आणि मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले.
 - **टाटा गट (Tata Group):** सचोटीची संस्कृती आणि भागधारक-केंद्रित दृष्टिकोनासाठी ओळखला जातो, नफा आणि नैतिक वर्तन यात संतुलन साधतो.
- **आधुनिक कल:**
 - जागतिक स्तरावर ESG (पर्यावरणीय, सामाजिक, प्रशासन) फ्रेमवर्कचा उदय, ज्यामुळे कंपन्या हवामान कृती आणि सामाजिक प्रभावाबाबत अधिक जबाबदार बनतात.
 - वास्तविक-वेळ आर्थिक माहिती आणि भागधारक सहभागासाठी डिजिटल साधनांचा वाढलेला वापर.
 - गैरवर्तनाची अंतर्गत तक्रार करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी मजबूत व्हिसलब्लोअर संरक्षण नियम.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांमधील नैतिक समस्या

- **राष्ट्रीय हित विरुद्ध जागतिक कल्याण:** देश अनेकदा जागतिक नैतिक जबाबदाऱ्यांपेक्षा राजकीय किंवा आर्थिक लाभांना प्राधान्य देतात. उदाहरणार्थ, अनेक पाश्चात्य देश संघर्ष वाढवत असले तरी शस्त्रे पुरवणे किंवा विशिष्ट युतींना समर्थन देणे सुरू ठेवतात, जसे रशिया-युक्रेन युद्धात त्यांच्या निवडक दृष्टिकोनातून दिसून येते.

- **मानवतावादी बहाण्याखाली सार्वभौमत्वाचे उल्लंघन:** लष्करी समर्थन किंवा हस्तक्षेप, जरी मानवतावादी म्हणून न्याय्य ठरवला जात असला तरी, राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाचे उल्लंघन करण्याबद्दल नैतिक प्रश्न निर्माण करतो. उदाहरणार्थ, युक्रेनला पाश्चात्य लष्करी मदतीची व्याप्ती आणि ती थेट हस्तक्षेपात येते की नाही यावर वाद सुरू आहेत.
- **नागरिकांना लक्ष्य करणे आणि मानवतावादी पोहोच:** सशस्त्र संघर्षामुळे अनेकदा नागरिकांना असमान प्रमाणात हानी पोहोचते. युक्रेनमध्ये, नागरी भागांवर मोठ्या प्रमाणावर गोळीबार करण्यात आला आहे, ज्यामुळे लक्ष्य करण्याच्या नैतिकतेबद्दल गंभीर चिंता निर्माण झाली आहे. त्याचप्रमाणे, गाझामध्ये, मदत वाटप बिंदूजवळच्या हल्ल्यांमुळे नागरिकांचा मृत्यू झाला आहे आणि मानवतावादी पोहोच मर्यादित झाली आहे.
- **निर्वासित आणि विस्थापन संकटे:** संघर्षामुळे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन होते, ज्यामुळे निर्वासितांना स्वीकारण्याची आणि त्यांना पाठिंबा देण्याची राष्ट्रांची नैतिक बांधिलकी तपासली जाते. युक्रेनमधून लाखो लोकांचे विस्थापन आणि गाझामधील मोठ्या प्रमाणावर निर्वासित संकट हे आव्हान अधोरेखित करते.
- **सक्तीचे विस्थापन आणि बाल अपहरण:** सक्तीचे स्थलांतर आणि अपहरण आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार मानकांचे उल्लंघन करतात. रशियावर युक्रेनियन मुलांना सक्तीने स्थलांतरित केल्याचा आरोप आहे, ज्याला आंतरराष्ट्रीय निरीक्षकांनी संभाव्य युद्ध गुन्हा म्हणून वर्णन केले आहे.
- **असंगत मानवाधिकार वकिली:** देश अनेकदा सामरिक हितसंबंधांवर आधारित मानवाधिकार समस्या निवडकपणे उपस्थित करतात. उदाहरणार्थ, काही राष्ट्रे गाझामधील नागरिकांच्या मृत्यूची निंदा करतात तर इतर ठिकाणी अशाच मुद्द्यांवर शांत राहतात, ज्यामुळे दुहेरी मानक दिसून येते.
- **आर्थिक निर्बंधांचा वापर:** सरकारांवर दबाव आणण्यासाठी असलेले आर्थिक निर्बंध अनेकदा राजकीय नेत्यांपेक्षा सामान्य नागरिकांना जास्त हानी पोहोचवतात. रशियावरील निर्बंधांमुळे दैनंदिन नागरिकांवर परिणाम झाला आहे, ज्यामुळे सामूहिक शिक्षेबद्दल नैतिक प्रश्न निर्माण होतात.
- **सायबर युद्ध आणि गैरमाहिती (Misinformation):** राज्य-प्रायोजित सायबर हल्ले आणि चुकीच्या माहितीच्या मोहिमा समाजाला अस्थिर करतात आणि जनमतावर प्रभाव टाकतात. रशिया-युक्रेन संघर्षात जागतिक स्तरावर कथन प्रभावित करणाऱ्या विस्तृत सायबर ऑपरेशन्स आणि प्रचाराचा वापर झाला.
- **शस्त्र व्यापाराची नैतिकता:** नागरिकांना हानी पोहोचण्याचा धोका माहीत असूनही संघर्षग्रस्त भागांना शस्त्रे विकणे सुरू ठेवल्याने नफ्यापेक्षा शांततेला प्राधान्य देण्याचे नैतिक अपयश दिसून येते. मध्य पूर्वेतील संघर्षांमध्ये सामील असलेल्या पक्षांना सध्याच्या शस्त्रांवांच्या पुरवठ्यातून हे स्पष्ट होते.
- **मानवाधिकार विरुद्ध सांस्कृतिक सापेक्षता (Cultural relativism):** सार्वत्रिक मानवाधिकारांना प्रोत्साहन देणे कधीकधी स्थानिक चालीरीती आणि सार्वभौमत्वाच्या आदराशी conflicting

(संघर्षमय) होते. उदाहरणार्थ, महिलांच्या हक्कांबद्दल काही मध्य पूर्वेकडील देशांवर आंतरराष्ट्रीय दबाव अनेकदा हस्तक्षेप म्हणून पाहिला जातो, ज्यामुळे नैतिक तणाव निर्माण होतो.

○ **उदाहरण:** उप-सहारा आफ्रिकेच्या काही भागांमध्ये दिसल्याप्रमाणे, स्थानिक आरोग्य प्रणालींमध्ये समांतर गुंतवणुकीशिवाय वेगाने लागू केलेल्या लसीकरण मोहिमा.

आंतरराष्ट्रीय निधीमधील नैतिक समस्या

• अटी आणि सार्वभौमत्वाचे नुकसान:

- अनेकदा, IMF (आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी) किंवा जागतिक बँक (World Bank) सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून मिळणारा निधी कठोर अटींसह येतो ज्यामुळे प्राप्तकर्त्या देशांना विशिष्ट आर्थिक किंवा प्रशासकीय सुधारणा स्वीकारण्यास भाग पाडले जाते. या नेहमीच स्थानिक गरजांशी जुळत नाहीत आणि राष्ट्रीय सार्वभौमत्व कमी करू शकतात.
- **उदाहरण:** श्रीलंकेच्या अलीकडील आर्थिक संकटादरम्यान IMF-अनिवार्य काटकसरीच्या उपायांमुळे सामाजिक कल्याणामध्ये कपात झाल्याने निदर्शने झाली.

• असमान शक्ती संतुलन आणि नव-वसाहतवाद (Neo-colonialism):

- श्रीमंत देणगीदार देश किंवा संस्था गरीब राष्ट्रांवर राजकीय किंवा आर्थिक प्रभाव टाकण्यासाठी मदतीचा वापर एक साधन म्हणून करू शकतात, ज्यामुळे अवलंबित्व कायम राहते.
- **उदाहरण:** चीनच्या 'बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह' (Belt and Road Initiative) कर्जांमुळे आफ्रिकन आणि आशियाई देशांमध्ये "कर्जाचे सापळे" (debt traps) निर्माण होतात असे आरोप आहेत.

• निधीचा गैरवापर आणि वळवणे:

- भ्रष्टाचार आणि कमकुवत स्थानिक प्रशासनामुळे मदत निधीचा गैरवापर होऊ शकतो, ज्यामुळे तो उद्दिष्ट लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचत नाही आणि विश्वास कमी होतो.
- **उदाहरण:** येमेनमधील संघर्षग्रस्त भागांसाठी असलेल्या मानवतावादी मदतीचा स्थानिक सत्तागटांनी अपहार केल्याचे अहवाल.

• पारदर्शकता आणि जबाबदारीतील अंतर:

- आंतरराष्ट्रीय निधीमध्ये स्पष्ट अहवाल यंत्रणा आणि देखरेखीच्या अभावामुळे अकार्यक्षमता आणि अपव्यय होऊ शकतो.
- **उदाहरण:** हैतीमधील भूकंपोत्तर पुनर्बांधणी निधीला पारदर्शकतेच्या अभावामुळे आणि मूर्त परिणामांच्या अभावामुळे तीव्र टीकेचा सामना करावा लागला.

• अल्प-मुदतीवर लक्ष आणि देणगीदार-चालित वेळापत्रके:

- प्रकल्प अनेकदा देणगीदारांच्या वेळापत्रकानुसार चालतात, दीर्घकालीन समुदाय गरजांना संबोधित करण्याऐवजी, ज्यामुळे अपूर्ण किंवा अशाश्वत परिणाम होऊ शकतात.

घटना अभ्यास

युएसएआयडी (USAID), जागतिक विकासाला प्रोत्साहन देत असताना, अनेकदा नैतिक चिंतांना सामोरे गेले आहे, जसे की राजकीय अजेंडा पुढे ढकलण्यासाठी मदतीचा एक साधन म्हणून वापर करणे, ज्यामुळे स्थानिक सार्वभौमत्व आणि लोकशाही निवडी कमी होतात. उदाहरणार्थ, २०१४ मधील क्युबातील झुनझुनेओ (ZunZunEO) प्रकल्पाचा गुप्तपणे असंतोष भडकवण्याचा उद्देश होता, ज्यामुळे पारदर्शकतेचे उल्लंघन झाले आणि नागरिकांच्या सुरक्षिततेला धोका निर्माण झाला. अशा पद्धती निष्पक्षता, जबाबदारी आणि स्थानिक स्वायत्ततेबद्दल प्रश्न निर्माण करतात, मानवतावादी उद्दिष्ट्ये आणि भू-राजकीय हितसंबंधांमधील ताण अधोरेखित करतात.

अभ्यासक्रमातून मार्गक्रमण: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (Probity in Governance):

- प्रस्तावना
- लोकसेवेची संकल्पना (Concept of Public Service)
- सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा म्हणजे काय? (What does Probity Mean?)
- वैयक्तिक आणि सार्वजनिक जीवनातील सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (Probity in Personal & Public Life)
- प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (Probity in Governance)
- प्रशासन आणि सभ्यतेचा तात्विक आधार (Philosophical Basis of Governance and Probity)
- शासनात माहितीची देवाणघेवाण आणि पारदर्शकता (Information Sharing and Transparency in Government)
- माहितीचा अधिकार (Right to Information)
- नैतिक संहिता (Codes of Ethics), आचारसंहिता (Codes of Conduct)
- नागरिकांची सनद (Citizen's Charters)
- कार्य संस्कृती (Work Culture)
- सेवा वितरणाची गुणवत्ता (Quality of Service Delivery)
- सार्वजनिक निधीचा वापर (Utilization of Public Funds)
- भ्रष्टाचाराची आव्हाने (Challenges of Corruption).

UPSC मागील वर्षाचे प्रश्न

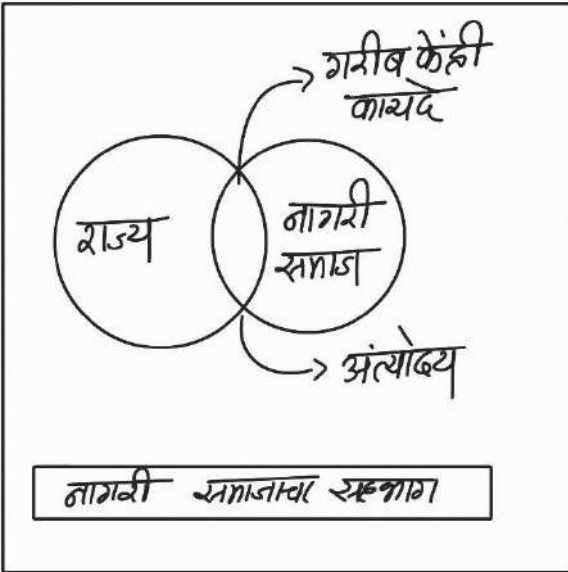
प्रश्न (Question)	प्रश्नाचे स्वरूप (Nature of Question)	मुख्य मागणी (Core Demand)
'आचारसंहिता' (Code of Conduct) आणि 'नैतिक संहिता' (Code of Ethics) हे सार्वजनिक प्रशासनात मार्गदर्शनाचे स्रोत आहेत. आचारसंहिता आधीच अस्तित्वात आहे, तर नैतिक संहिता अद्याप लागू करण्यात आलेली नाही. प्रशासनात अखंडता (integrity), सचोटी (probity) आणि पारदर्शकता (transparency) राखण्यासाठी नैतिक संहितेसाठी एक योग्य मॉडेल सुचवा. (२०२४)	संकल्पनात्मक + सूचनात्मक (Conceptual + Suggestive)	प्रशासनात अखंडता, सचोटी आणि पारदर्शकता राखण्यासाठी नैतिक संहितेसाठी मॉडेल सुचवा.
'प्रभावी शासन प्रणाली आणि सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी सचोटी (Probity) आवश्यक आहे.' चर्चा करा. (२०२३)	संकल्पनात्मक + विवेचन (Conceptual + Discussive)	सुशासन आणि विकासासाठी सचोटीचे महत्त्व चर्चा करा.
'सुशासन' (good governance) या शब्दाने तुम्हाला काय समजते? राज्याने उचललेली ई-गव्हर्नन्सची पाऊले लाभार्थींना मदत करण्याच्या दृष्टीने किती यशस्वी ठरली आहेत? योग्य उदाहरणांसह चर्चा करा. (२०२२)	संकल्पनात्मक + मूल्यांकन (Conceptual + Evaluative)	सुशासन परिभाषित करा; उदाहरणांसह ई-गव्हर्नन्सच्या उपक्रमांचे मूल्यांकन करा.
कशाला महत्त्व द्यावे आणि कशाला दुर्लक्ष करावे हे जाणण्यात शहाणपण आहे. नोकरशाहीमध्ये अधिकाऱ्याने त्याच्यासमोर असलेल्या मुख्य मुद्द्यांकडे दुर्लक्ष करून किरकोळ गोष्टींमध्ये गुंतून राहणे असामान्य नाही. प्रशासकाच्या अशा पूर्वग्रहदूषित मानसिकतेमुळे न्याय आणि प्रभावी सेवा वितरण तसेच सुशासनाचे	गंभीर मूल्यांकन (Critical Evaluation)	मुख्य मुद्द्यांकडे दुर्लक्ष करणे न्याय आणि प्रशासनावर कसा परिणाम करते याचे मूल्यांकन करा.

विघटन होते, याच्याशी तुम्ही सहमत आहात का? गंभीरपणे मूल्यांकन करा. (२०२२)		
दैनंदिन प्रशासन, संस्थात्मक मान्यता आणि शिक्षण क्षेत्रात अध्यापनासाठी तसेच आरोग्य क्षेत्रात टेलिमेडिसिनसाठी ऑनलाइन पद्धतीचा वापर सक्षम प्राधिकरणाच्या मंजूरीने लोकप्रिय होत आहे. यामध्ये लाभार्थी आणि मोठ्या प्रमाणावर प्रणाली या दोघांसाठीही फायदे आणि तोटे आहेत यात शंका नाही. समाजातील विशेषतः असुरक्षित घटकांसाठी ऑनलाइन पद्धतीच्या वापरामध्ये समाविष्ट असलेल्या नैतिक मुद्द्यांचे वर्णन करा आणि चर्चा करा. (२०२२)	तंत्रज्ञानातील नैतिकता (Ethics in Technology)	असुरक्षित घटकांसाठी ऑनलाइन पद्धतीच्या नैतिक मुद्द्यांवर चर्चा करा.
माहिती तंत्रज्ञानाचा विश्वसनीय स्रोत म्हणून वापर करून तर्कशुद्ध निर्णय घेणे हा वादविवादाचा मुद्दा आहे. योग्य उदाहरणासह गंभीरपणे मूल्यांकन करा. (२०२१)	गंभीर मूल्यांकन + तंत्रज्ञान (Critical Evaluation + Technology)	निर्णय घेण्यात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर गंभीरपणे मूल्यांकन करा.
न्यायव्यवस्थेसह सार्वजनिक सेवेच्या प्रत्येक क्षेत्रात एक स्वतंत्र आणि सक्षम सामाजिक लेखापरीक्षण यंत्रणा अत्यंत आवश्यक आहे, ज्यामुळे कार्यप्रदर्शन, उत्तरदायित्व आणि नैतिक आचरण सुनिश्चित करता येते. विस्तृत चर्चा करा. (२०२१)	संकल्पनात्मक + विस्तृत चर्चा (Conceptual + Elaborative)	उत्तरदायित्व आणि नैतिकता सुनिश्चित करण्यात सामाजिक लेखापरीक्षणाचे महत्त्व सविस्तरपणे सांगा.
प्रशासनात (governance) सचोटी (probity) या शब्दाने तुम्हाला काय समजते? या शब्दाच्या तुमच्या समजूतीवर आधारित, प्रशासनात सचोटी सुनिश्चित करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा. (२०१९)	संकल्पनात्मक + सूचनात्मक (Conceptual + Suggestive)	सचोटी परिभाषित करा; सचोटी सुनिश्चित करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा.
'लोकसेवक' (public servant) या शब्दाने तुम्हाला काय समजते? लोकसेवकाच्या अपेक्षित भूमिकेवर चिंतन करा. (२०१९)	संकल्पनात्मक + चिंतनशील (Conceptual + Reflective)	लोकसेवक परिभाषित करा; अपेक्षित भूमिकेवर चिंतन करा.
सार्वजनिक निधीचा प्रभावी वापर विकासाची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी महत्त्वाचा आहे. निधीच्या कमी वापराची (under-utilization) आणि गैरवापराची (mis-utilization) कारणे आणि त्याचे परिणाम यांचे गंभीरपणे परीक्षण करा. (२०१९)	गंभीर परीक्षण (Critical Examination)	निधीच्या कमी वापराची/गैरवापराची कारणे आणि त्याचे परिणाम तपासा.
"लोकसेवकाकडून कर्तव्याचे पालन न करणे हा भ्रष्टाचाराचा एक प्रकार आहे". या मताशी तुम्ही सहमत आहात का? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. (२०१९)	संकल्पनात्मक + समर्थन (Conceptual + Justification)	कर्तव्याचे पालन न करणे भ्रष्टाचार आहे का याचे समर्थन करा.
असे एक मत आहे की, शासकीय गुपिते कायदा (Official Secrets Act) माहिती अधिकार कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये अडथळा आणतो. या मताशी तुम्ही सहमत आहात का? चर्चा करा. (२०१९)	गंभीर मूल्यांकन (Critical Evaluation)	शासकीय गुपिते कायदा माहिती अधिकारात अडथळा आणतो का याची चर्चा करा.
नागरिक सनद चळवळीची (citizens charter movement) मूलभूत तत्त्वे स्पष्ट करा आणि तिचे महत्त्व सांगा. (२०१९)	संकल्पनात्मक + महत्त्व (Conceptual + Importance)	नागरिक सनदेची तत्त्वे आणि महत्त्व स्पष्ट करा.
"माहिती अधिकार कायदा (Right to Information Act) केवळ नागरिकांच्या सक्षमीकरणाबद्दल नाही, तर	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक (Conceptual + Analytical)	सक्षमीकरण आणि उत्तरदायित्वाच्या पुनर्परिभाषा म्हणून माहिती अधिकाराची चर्चा करा.

तो उत्तरदायित्वाची संकल्पना मूलभूतपणे पुन्हा परिभाषित करतो." चर्चा करा. (२०१८)		
'नैतिक संहिता' (Code of ethics) आणि 'आचारसंहिता' (Code of conduct) यांच्यातील फरक योग्य उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०१८)	संकल्पनात्मक + तुलनात्मक (Conceptual + Comparative)	फरक स्पष्ट करा आणि उदाहरणे द्या.
"खरं सत्य हे स्वीकारायचे की नाकारायचे हे ठरवताना, त्यात काही वाईट आहे की नाही हे पाहणे महत्त्वाचे नाही, तर त्यात चांगल्यापेक्षा जास्त वाईट आहे का हे पाहणे महत्त्वाचे आहे. खूप कमी गोष्टी पूर्णपणे वाईट किंवा पूर्णपणे चांगल्या असतात. जवळजवळ प्रत्येक गोष्ट, विशेषतः सरकारी धोरणे, या दोहोंचे अविभाज्य मिश्रण आहेत; त्यामुळे त्यांच्यातील चांगल्या आणि वाईट यापैकी कशाचे जास्त प्रमाण आहे याचा योग्य निर्णय सतत आवश्यक असतो." – अब्राहम लिंकन. (२०१८)	अवतरण स्पष्टीकरण (Quotation Interpretation)	धोरणात्मक निर्णयामधील चांगले आणि वाईट यांचा समतोल कसा साधावा हे स्पष्ट करा.
दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने (2nd Administrative Reforms Commission) शिफारस केलेल्या सार्वजनिक सेवा संहितेवर चर्चा करा. (२०१६)	संकल्पनात्मक + शिफारस-आधारित (Conceptual + Recommendation-based)	एआरसीच्या सार्वजनिक सेवा संहितेवर चर्चा करा.
'शासन' (governance), 'सुशासन' (good governance) आणि 'नैतिक शासन' (ethical governance) या शब्दांनी तुम्हाला काय समजते? (२०१६)	संकल्पनात्मक + तुलनात्मक (Conceptual + Comparative)	परिभाषित करा आणि फरक स्पष्ट करा.
आज असे दिसून येते की आचारसंहिता विहित करणे, दक्षता कक्ष/आयोग स्थापन करणे, आरटीआय, सक्रिय माध्यमे आणि कायदेशीर यंत्रणा मजबूत करणे यासारख्या विविध उपायांनंतरही भ्रष्ट प्रथा नियंत्रणात येत नाहीत. (अ) या उपायांच्या परिणामकारकतेचे समर्थनासह मूल्यांकन करा. (२०१५)	मूल्यांकन + गंभीर (Evaluation + Critical)	भ्रष्टाचारविरोधी उपाययोजनांचे मूल्यांकन करा आणि समर्थन करा.
असे नेहमी म्हटले जाते की गरिबीमुळे भ्रष्टाचार होतो. तथापि, अशी अनेक उदाहरणे आहेत जिथे श्रीमंत आणि प्रभावशाली लोक मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचारात लिप्त असतात. लोकांमध्ये भ्रष्टाचाराची मूलभूत कारणे कोणती आहेत? उदाहरणांसह तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. (२०१४)	संकल्पनात्मक + उदाहरणात्मक (Conceptual + Illustrative)	उदाहरणांसह भ्रष्टाचाराची मूळ कारणे चर्चा करा.
'सद्सद्विवेकबुद्धीचे संकट' (crisis of conscience) म्हणजे काय? तुमच्या आयुष्यातील अशी एखादी घटना सांगा जिथे तुम्हाला अशा संकटाचा सामना करावा लागला आणि तुम्ही ते कसे सोडवले. (२०१३)	संकल्पनात्मक + वैयक्तिक उदाहरण (Conceptual + Personal Example)	सद्सद्विवेकबुद्धीचे संकट परिभाषित करा आणि उदाहरण सांगा.
'सद्सद्विवेकबुद्धीचा आवाज' (voice of conscience) या शब्दाने तुम्हाला काय समजते? सद्सद्विवेकबुद्धीचा आवाज ऐकण्यासाठी तुम्ही स्वतःला कसे तयार करता? (२०१३)	संकल्पनात्मक + स्वतःची तयारी (Conceptual + Self-preparation)	सद्सद्विवेकबुद्धी परिभाषित करा आणि तिचे पालन करण्यासाठी तयारी स्पष्ट करा.

प्रस्तावना

- प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (Probity in governance) हे कार्यक्षम, पारदर्शक आणि जबाबदार प्रशासकीय प्रणाली निर्माण करण्यासाठी मूलभूत आहे, जे सर्वसमावेशक सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना देते. यामुळे सार्वजनिक अधिकाराचा वापर विश्वास म्हणून केला जातो, जो वैयक्तिक किंवा राजकीय लाभाऐवजी सचोटी आणि निष्पक्षतेने मार्गदर्शन करतो हे सुनिश्चित होते.
- तथापि, भारतात, अधिकाऱ्यांमध्ये वाढलेली बेशिस्तीची संस्कृती आणि घटलेली नैतिक मानके यामुळे कायदे आणि नैतिक नियमांबद्दलचा आदर कमी झाला आहे. परिपक्व लोकशाही देशांमध्ये जिथे उच्च पदांसाठी नियमांचे अधिक पालन करणे आवश्यक असते, तिथे इथे ते अनेकदा जबाबदारी टाळण्यासाठी गैरवापरले जातात.
- कायदे आणि नियम महत्त्वाचे असले तरी, खरी प्रगती त्यांच्या न्याय्य आणि शिस्तबद्ध अंमलबजावणीवर अवलंबून असते, ज्याला मजबूत नैतिक नेतृत्व आणि सार्वजनिक तसेच खाजगी नैतिकतेच्या पुनरुज्जीवनाने पाठिंबा दिला जातो. त्यामुळे सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा मजबूत करणे ही केवळ कायदेशीर गरज नाही तर जनतेचा विश्वास पुन्हा निर्माण करण्यासाठी आणि लोकशाही मूल्ये जपण्यासाठी एक नैतिक गरज आहे.

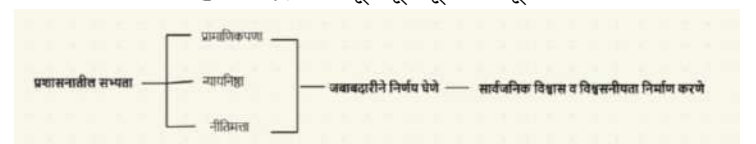
लोकसेवेची संकल्पना

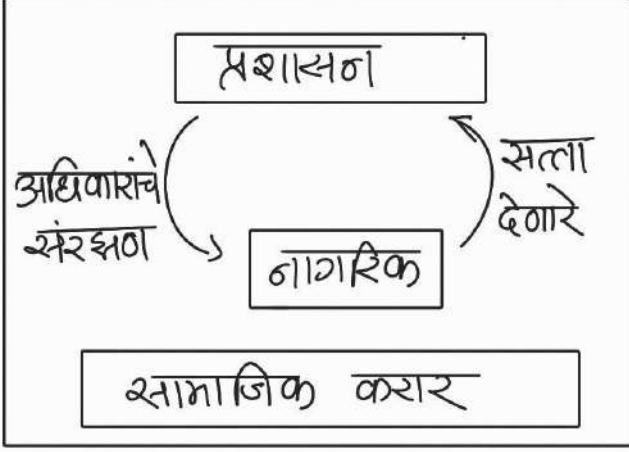
- लोकसेवा म्हणजे वैयक्तिक किंवा खाजगी लाभाऐवजी, प्रामुख्याने समाजाच्या कल्याणासाठी आणि सुधारणेसाठी केली जाणारी कार्ये, कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या.
- हे स्वार्थपेक्षा सार्वजनिक हिताची सेवा करण्याच्या कल्पनेवर आधारित आहे, ज्यामुळे शासन आणि प्रशासन सर्व घटकांना, विशेषतः सर्वात दुर्बळांना लाभ देते हे सुनिश्चित होते.
- ही संकल्पना निष्पक्षता, तटस्थता, जबाबदारी आणि कर्तव्याप्रती समर्पण यावर जोर देते, ज्यामुळे नागरी सेवांचा नैतिक आधार तयार होतो.
- सार्वजनिक सेवेसाठी प्रशासकीय कार्ये पार पाडताना न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व यासह संवैधानिक मूल्ये जपण्याची आवश्यकता असते.

- सार्वजनिक सेवकांकडून सार्वजनिक संसाधनांचे विश्वस्त (trustees) म्हणून कार्य करण्याची अपेक्षा केली जाते, अधिकाराचा आणि शक्तीचा जबाबदारीने सामूहिक कल्याणासाठी वापर करणे.
- भगवद्गीतेतील "निष्काम कर्म" (निःस्वार्थ कृती) ची कल्पना एक मजबूत तात्विक आधार प्रदान करते, जी वैयक्तिक बक्षीसांशी संलग्नता न ठेवता आपले कर्तव्य पार पाडण्यावर भर देते.
- उपनिषदिक शिक्षण "सर्वे भवन्तु सुखिनः" (सर्वजण सुखी होवोत) सार्वत्रिक कल्याण आणि करुणेच्या वृत्तीला प्रेरणा देते, ज्यामुळे सार्वजनिक सेवकांना सर्वसमावेशक आणि परोपकारी प्रशासनाकडे मार्गदर्शन मिळते.
- गांधीवादी तत्त्व "सर्वोदय" (सर्वांचे कल्याण) समाजातील सर्वात दुर्बळ आणि उपेक्षित घटकांच्या उन्नतीला प्राधान्य देण्याच्या नैतिक कर्तव्याला बळकटी देते.
- जागतिक स्तरावर, हे "सेवक नेतृत्व" (servant leadership) सारख्या आदर्शांशी जुळते, जिथे नेत्याचे प्राथमिक ध्येय आज्ञा देणे नसून सेवा करणे आहे, जे नैतिक नम्रता आणि सामाजिक जबाबदारी दर्शवते.

सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (Probity) म्हणजे काय?

- सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (Probity) म्हणजे सार्वजनिक आणि वैयक्तिक आचरणात प्रामाणिकपणा, सचोटी आणि सरळपणा यांसारखी मजबूत नैतिक तत्त्वे असण्याची गुणवत्ता.
- याचा अर्थ पूर्ण आणि निश्चित सचोटी, ज्यामुळे एखादी व्यक्ती केवळ प्रामाणिकच नाही तर प्रामाणिक म्हणून पाहिली जाते हे सुनिश्चित होते.
- सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा कायदेशीर पालनापलीकडे जाते आणि विचार, हेतू आणि कृतीमधील नैतिक शुद्धतेवर लक्ष केंद्रित करते.
- ही निर्णयामधील पारदर्शकता, व्यवहारातील निष्पक्षता आणि कोणत्याही हितसंबंधांचा संघर्ष टाळण्याची मागणी करते, अगदी अशा परिस्थितीतही जिथे गैरवर्तन कायदेशीररित्या permissible (अनुज्ञेय) असले तरी नैतिकदृष्ट्या संशयास्पद असू शकते.
- हा शब्द सार्वजनिक जीवन आणि प्रशासनाशी जवळून संबंधित आहे, जिथे अधिकाऱ्यांकडून सार्वजनिक संसाधने आणि अधिकाराचे विश्वस्त म्हणून कार्य करण्याची अपेक्षा केली जाते.
- सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा सार्वजनिक विश्वास आणि विश्वासाहता निर्माण करते, कारण नागरिकांना वाटते की निर्णय पक्षपात किंवा लपलेल्या हेतूशिवाय त्यांच्या हितासाठी घेतले जातात.
- भारतीय संदर्भात, हे नागरी सेवकांद्वारे स्वेच्छेने मालमत्ता उघड करणे, आचारसंहितेचे पालन करणे आणि संशय निर्माण करणाऱ्या परिस्थितींना सक्रियपणे टाळणे यासारख्या पद्धतींमध्ये दिसून येते.
- दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने (ARC) प्रशासनात सुधारणा करण्यासाठी आणि भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी सभ्यता आणि सत्यनिष्ठाला (probity) एक मूलभूत मूल्य म्हणून महत्त्व दिले.

प्रशासनाचे तात्विक आधार

- **सामाजिक करार सिद्धांत (हॉब्स, लॉक, रूसो):**
 - शासन राज्य आणि नागरिकांमधील एका निहित करारातून वैधता प्राप्त करते, जिथे व्यक्ती सुरक्षितता, सुव्यवस्था आणि कल्याणासाठी काही स्वातंत्र्य सोडून देतात.
 - हॉब्सने अराजकता टाळण्यासाठी एका मजबूत, केंद्रीकृत अधिकारावर भर दिला, तर लॉकने संमतीने मर्यादित सरकार आणि नैसर्गिक हक्कांचे (जीवन, स्वातंत्र्य, मालमत्ता) संरक्षण करण्याची वकिली केली.
 - रूसोची "सामान्य इच्छा" (general will) ची संकल्पना सामूहिक कल्याणासाठी प्रशासनावर जोर देते, जी लोकशाही आदर्शाशी जुळते.
- **उपयोगितावाद (बेंथम, मिल):**
 - प्रशासनाचे उद्दिष्ट जास्तीत जास्त लोकांसाठी जास्तीत जास्त आनंद वाढवणे हे असले पाहिजे. धोरणे आणि निर्णय सार्वजनिक कल्याणाला प्रोत्साहन देण्यात त्यांची उपयुक्तता पाहून मूल्यांकन केले जातात.
- **सद्गुण नीतीशास्त्र (अॅरिस्टॉटल):**
 - उत्तम प्रशासनासाठी नेत्यांनी न्याय, सचोटी आणि शहाणपण यांसारख्या सद्गुणांचे मूर्तिमंत स्वरूप असणे आवश्यक आहे. प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (Probity) सार्वजनिक अधिकाऱ्यांचे नैतिक चारित्र्य दर्शवते, ज्यामुळे निर्णय नैतिक मानकांशी जुळतात हे सुनिश्चित होते.
 - अॅरिस्टॉटलची "सुवर्ण मध्य" (golden mean) ची संकल्पना संतुलित निर्णय घेण्याचे सुचवते, ज्यामुळे भ्रष्टाचार किंवा कठोरपणाच्या अतिरेकांना टाळले जाते.
- **कांटियन नीतीशास्त्र:**
 - प्रशासनाचे मार्गदर्शन 'कॅटेगोरिकल इम्पॅरिटिव्ह' (categorical imperative) द्वारे केले पाहिजे: सार्वत्रिक कायदे बनू शकतील अशा तत्वांनुसार कार्य करा. हे निष्पक्षता, पारदर्शकता आणि व्यक्तींचा साधन म्हणून नव्हे तर साध्य म्हणून आदर करण्याची मागणी करते.

- प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा कांटच्या कर्तव्य आणि नैतिक सुसंगततेवरील भरशी जुळते, ज्यामुळे सार्वजनिक अधिकारी निष्पक्षपणे कार्य करतात हे सुनिश्चित होते.

• रॉल्सचा न्यायाचा सिद्धांत:

- जॉन रॉल्सचा "अज्ञानाचा पडदा" (veil of ignorance) असे सुचवतो की प्रशासनाने अशी प्रणाली तयार करावी जी सामाजिक स्थितीची पर्वा न करता सर्वांसाठी न्याय्य असेल. धोरणांनी सर्वात कमी फायदा झालेल्यांना प्राधान्य दिले पाहिजे, ज्यामुळे समानतेला प्रोत्साहन मिळते.
- प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा हे सुनिश्चित करते की प्रशासन निष्पक्ष राहते आणि पक्षपात किंवा मर्जीतील व्यक्तींना फायदा देण्यापासून मुक्त असते.

प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठेचा (Probity) तात्विक आधार

• नैतिक सचोटी (Moral Integrity):

- प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा सार्वजनिक अधिकाऱ्यांकडून प्रामाणिकपणे कार्य करण्याची, हितसंबंधांचे संघर्ष, भ्रष्टाचार किंवा अधिकाराचा गैरवापर टाळण्याची मागणी करते. हे 'डिऑन्टॉलॉजिकल नीतीशास्त्र' (deontological ethics) शी जुळते, जिथे नैतिक तत्त्वे पाळण्याचे कर्तव्य सर्वांपरि असते.

• जबाबदारी आणि पारदर्शकता:

- लोकशाही सिद्धांतापासून प्रेरणा घेऊन, प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा प्रशासनाला तपासणीसाठी खुले असण्याची मागणी करते. नागरिकांना निर्णय कसे घेतले जातात आणि संसाधने कशी वाटप केली जातात हे जाणून घेण्याचा अधिकार आहे, ज्यामुळे संस्थांवरील विश्वास सुनिश्चित होतो.
- जॉन स्टुअर्ट मिलसारखे तत्त्वज्ञ जुलूम आणि गैरव्यवस्थापनावर नियंत्रण म्हणून जबाबदारीवर भर देतात.

• मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून सार्वजनिक हित:

- प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा हे सुनिश्चित करते की प्रशासन वैयक्तिक किंवा गट हितापेक्षा सामान्य हिताला प्राधान्य देते. हे उपयोगितावादी आणि सामाजिक करार तत्त्वे दर्शवते, जिथे राज्य आपल्या नागरिकांची सेवा करण्यासाठी अस्तित्वात असते.

• कायद्याचे राज्य:

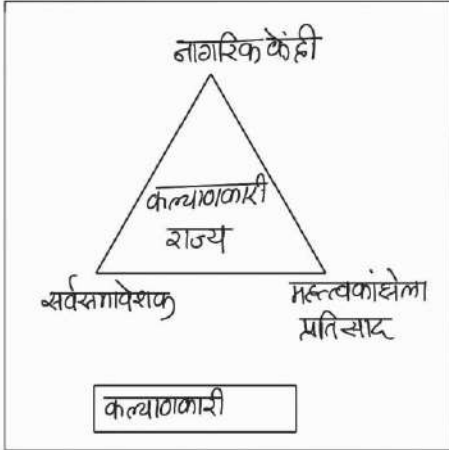
- प्रशासनाने सर्वांना समानतेने लागू होणाऱ्या कायद्यांच्या चौकटीत कार्य केले पाहिजे. प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा कायदेशीर आणि नैतिक मानकांचे पालन करण्यास बळकटी देते, ज्यामुळे मनमानी किंवा भ्रष्ट पद्धतींना प्रतिबंध होतो.
- मॉन्टेस्क्यूसारख्या विचारवंतांनी तपासण्या आणि संतुलन (checks and balances) सुनिश्चित करण्यासाठी अधिकारांच्या विभाजनावर भर दिला, जो प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठेसाठी एक मुख्य यंत्रणा आहे.

वैयक्तिक जीवनातील सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा

- वैयक्तिक जीवनातील सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा म्हणजे दैनंदिन वैयक्तिक आचरणात प्रामाणिकपणा, सचोटी आणि नैतिक सरळपणाचा सराव करणे.
- यात आत्म-शिस्त, पारदर्शकता आणि बाह्य निरीक्षणाशिवायही सातत्याने नैतिक वर्तन निवडणे समाविष्ट आहे.
- यामुळे कुटुंब आणि समाजात विश्वास आणि नैतिक विश्वासाहता निर्माण होण्यास मदत होते.
- उदाहरणे:**
 - अचूक उत्पन्नाची घोषणा करणे आणि प्रामाणिकपणे पूर्ण करणे.
 - सामाजिक दबाव असूनही लग्नादरम्यान हुंडा पद्धतींमध्ये सामील न होणे.
 - घरगुती कर्मचाऱ्यांशी न्याय्य वागणे, त्यांना योग्य वेतन देणे आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचा आदर करणे.
 - दुकानात चुकून जास्त मिळालेले पैसे परत करणे.

प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (Probity in Governance)

- प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा म्हणजे सार्वजनिक प्रशासन आणि निर्णय-प्रक्रियेच्या सर्व कार्यांमध्ये पूर्ण सचोटी, प्रामाणिकपणा आणि नैतिक सरळपणा राखणे.
- हे सार्वजनिक अधिकाराचा वापर आणि सार्वजनिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करताना पारदर्शकता, जबाबदारी, निष्पक्षता आणि तटस्थतेवर भर देते.

- यामुळे प्रशासन नागरिक-केंद्रित, भ्रष्टाचारापासून मुक्त आणि संवैधानिक मूल्यांशी संरेखित राहते हे सुनिश्चित करण्यास मदत होते.
- उदाहरणे:**
 - पक्षपात किंवा सार्वजनिक निधीचा गैरवापर टाळण्यासाठी खरेदी दरम्यान वित्तीय नियम आणि कार्यपद्धतींचे कठोर पालन करणे.
 - विवेकाधिकार आणि लाचखोरी कमी करण्यासाठी ई-निविदा प्रणालीद्वारे सरकारी कंत्राटांचे पारदर्शक वाटप.
 - सार्वजनिक विश्वास वाढवण्यासाठी सार्वजनिक सेवकांद्वारे मालमत्ता आणि दायित्वांची स्वेच्छेने माहिती देणे.

- हितसंबंधांचे संघर्ष टाळणे, जसे की कुटुंबातील सदस्य किंवा जवळच्या सहकाऱ्यांशी संबंधित फर्मना कंत्राट न देणे.

प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा संबंधित आव्हाने

- भ्रष्टाचाराचा प्रादुर्भाव:** लाचखोरी, अपहार, पक्षपात यांसारख्या विविध प्रकारांतील व्यापक भ्रष्टाचार नैतिक मानके कमकुवत करतो आणि जनतेचा विश्वास कमी करतो.
- राजकीय हस्तक्षेप:** विशिष्ट व्यक्ती किंवा गटांच्या बाजूने कार्य करण्यासाठी नागरी सेवकांवर वारंवार राजकीय दबाव निर्णय घेण्यातील निष्पक्षता आणि सचोटीला कमी लेखतो.
- कायदे आणि संहितांची कमकुवत अंमलबजावणी:** कायदे आणि आचार नियम अस्तित्वात असले तरी, खराब अंमलबजावणी आणि जबाबदारी यंत्रणांच्या अभावामुळे खऱ्या नैतिक वर्तनाऐवजी केवळ वरवरचे पालन होते.
- पारदर्शकतेचा अभाव:** माहितीच्या मर्यादित प्रवेशामुळे, अपारदर्शक कार्यपद्धती आणि जास्त गोपनीयतेमुळे अधिकाराचा गैरवापर होतो आणि नागरिक देखरेख कमी होते.
- लालफितीचा कारभार आणि कठोर कार्यपद्धती:** नोकरशाहीतील विलंब आणि जटिल कार्यपद्धतीमुळे लाचखोरी आणि अनैतिक शॉर्टकटसाठी संधी निर्माण होतात.
- अनैतिक पद्धतींची सांस्कृतिक स्वीकृती:** काही प्रकरणांमध्ये, अनैतिक वर्तन सामान्य केले जाते किंवा "एंडजस्टमेंट" म्हणून न्याय्य ठरवले जाते, ज्यामुळे सामूहिक नैतिक मानके कमकुवत होतात.
- विहसलब्लोअर्ससाठी अपुरे संरक्षण:** सूडाच्या भीतीमुळे अधिकारी आणि नागरिकांना अनैतिक पद्धतींची तक्रार करण्यास परावृत्त केले जाते, ज्यामुळे गैरवर्तन अनियंत्रितपणे सुरू राहते.
- नैतिक जागरूकता आणि प्रशिक्षणाची कमी पातळी:** अनेक सार्वजनिक अधिकाऱ्यांना नैतिकतेचे औपचारिक प्रशिक्षण नसते, ज्यामुळे सभ्यता आणि नैतिक कौडीबदलची त्यांची समज कमी असते.
- हितसंबंधांचे संघर्ष:** वैयक्तिक, व्यावसायिक आणि राजकीय हितसंबंधांचे overlapping (ओव्हरलॅपिंग) झाल्यामुळे असे प्रसंग निर्माण होतात जिथे निर्णय सार्वजनिक हिताशी जुळत नाहीत.
- अकार्यक्षम तक्रार निवारण यंत्रणा:** सार्वजनिक तक्रारी आणि समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी खराब प्रणाली विश्वास कमी करते आणि अनैतिक वर्तन कायम राहण्यास प्रोत्साहन देते.

घटना अभ्यास: प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठापुढील आव्हाने

जून २०२५ मध्ये, एका राज्य सरकारने एका अधिकाऱ्याची, जो लाच मागितल्याच्या आरोपाखाली लाचलुचपत प्रतिबंधक ब्युरोद्वारे (Anti-Corruption Bureau) चौकशीखाली होता, इतर अधिकाऱ्यांविरोद्ध विभागीय चौकशी करण्याची जबाबदारी असलेल्या महत्त्वाच्या पदावर नियुक्ती केली. या निर्णयामुळे प्रशासकीय सभ्यता आणि सत्यनिष्ठा (probity in governance) यांना गंभीर आव्हाने निर्माण झाली. भ्रष्टाचाराच्या आरोपांचा सामना करत असलेल्या व्यक्तीला अशा

संवेदनशील भूमिकेवर नियुक्त करणे हे हितसंबंधांच्या गंभीर संघर्षांचे (conflict of interest) प्रतिबिंब आहे आणि संस्थात्मक सचोटीबद्दल गंभीर चिंता निर्माण करते.

शासनात माहितीची देवाणघेवाण आणि पारदर्शकता

- माहितीची देवाणघेवाण आणि पारदर्शकता म्हणजे सरकारी प्रक्रिया, निर्णय आणि डेटा (माहिती) लोकांना खुले आणि सुलभ करणे, जेणेकरून नागरिक प्रशासन कसे चालवले जाते हे समजू शकतील आणि त्याचे मूल्यांकन करू शकतील.
- पारदर्शकतेमुळे गोपनीयता आणि मनमानी कमी होते, ज्यामुळे भ्रष्टाचार आणि अधिकाराचा गैरवापर निरुत्साहित होतो.
- यामुळे जनतेचा विश्वास मजबूत होतो, कारण लोकांना सरकारी कृतींची छाननी करता येते आणि अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरता येते तेव्हा त्यांना अधिक आत्मविश्वास वाटतो.
- यामुळे जबाबदारीला प्रोत्साहन मिळते, कारण निर्णय घेणाऱ्यांना माहित असते की त्यांना आपल्या कृती सार्वजनिकरित्या न्याय्य ठरवाव्या लागतील.
- हे शासनात आणि धोरण निर्मितीमध्ये माहितीपूर्ण सहभागास सक्षम करून नागरिकांना सशक्त करते.
- पारदर्शकता चांगल्या धोरणात्मक परिणामांना देखील समर्थन देते, कारण सार्वजनिक अभिप्राय कार्यक्रम डिझाइन आणि अंमलबजावणी सुधारू शकतो.
- **उदाहरणे:**
 - माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५, नागरिकांना सार्वजनिक प्राधिकरणांकडून माहिती मागण्याची परवानगी देतो, ज्यामुळे प्रशासकीय निर्णयांमध्ये खुलेपणा सुनिश्चित होतो.
 - अधिकृत वेबसाइट्स आणि पोर्टल्सद्वारे सरकारी डेटाचे (उदा. अंदाजपत्रकीय खर्च, प्रकल्प अद्यतने, लाभार्थी सूची) सक्रिय प्रकटीकरण.
 - नागरिक सनद प्रकाशित करणे, जे लोकांना उपलब्ध सेवा, वेळापत्रक आणि तक्रार निवारण यंत्रणांबद्दल माहिती देतात.
 - सार्वजनिक कंत्राटांसाठी ई-प्रोक्योरमेंट प्रणाली, ज्यामुळे मानवी विवेकाधिकार आणि पक्षपात कमी होतो.
 - मायगव्ह (MyGov) पोर्टलसारख्या खुल्या डेटा उपक्रमांमुळे सूचना मागवल्या जातात आणि सरकारी कामगिरीवर पारदर्शकपणे लक्ष ठेवले जाते.

माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५

पार्श्वभूमी आणि तर्कसंगतता

- माहितीचा अधिकार (RTI) नागरिकांना सशक्त करण्यासाठी, माहितीपूर्ण सहभागास सक्षम करण्यासाठी आणि प्रशासनात पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक म्हणून ओळखला गेला.
- राजस्थानमधील मजदूर किसान शक्ती संघटना (MKSS) सारख्या तळागाळातील चळवळीतून उदयास आला, ज्याने माहितीच्या प्रवेशाला

उपजीविकेच्या अधिकाराशी आणि भ्रष्टाचारविरोधी प्रयत्नांशी जोडले.

- २००२ च्या अप्रभावी माहिती स्वातंत्र्य कायद्याची जागा घेऊन २००५ मध्ये औपचारिकरित्या लागू करण्यात आला.

अधिनियमाची उद्दिष्टे

- सार्वजनिक प्राधिकरणांच्या कामकाजात पारदर्शकता आणि जबाबदारीला प्रोत्साहन देणे.
- नागरिकांना सरकारकडून माहिती मागण्याचा अधिकार देणे.
- भ्रष्टाचार रोखणे आणि सेवांचे चांगले वितरण सुनिश्चित करणे.
- लोकशाहीला अधिक सहभागी आणि अर्थपूर्ण बनवणे.

व्याप्ती आणि लागूता

- केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्तरावरील सर्व सार्वजनिक प्राधिकरणांना लागू ज्यात हे समाविष्ट आहेत:
 - संवैधानिक संस्था (उदा. निवडणूक आयोग, UPSC),
 - वैधानिक प्राधिकरणे,
 - सरकार-अनुदानित स्वयंसेवी संस्था आणि संस्था.
- **अपवाद:**
 - दुसऱ्या अनुसूचीमध्ये (उदा. RAW, IB, BSF) सूचीबद्ध गुप्तचर आणि सुरक्षा संस्था कलम २४ अंतर्गत अपवादित आहेत, कथित मानवाधिकार उल्लंघनाच्या प्रकरणांव्यतिरिक्त.

प्रमुख वैशिष्ट्ये

- **कव्हर केलेले सार्वजनिक प्राधिकरण:** सरकारची सर्व संस्था (केंद्र, राज्य, स्थानिक) ज्यांना सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात निधी मिळतो अशा स्वयंसेवी संस्थांसह.
- **माहितीचा प्रवेश:** नागरिक सार्वजनिक प्राधिकरणांकडे असलेली कोणतीही माहिती मागू शकतात, जोपर्यंत ती कलम ८ आणि ९ अंतर्गत अपवादित नाही.
- **वेळेनुसार प्रतिसाद:** माहिती ३० दिवसांच्या आत (किंवा जीवन किंवा स्वातंत्र्याच्या मुद्द्यांच्या बाबतीत ४८ तासांच्या आत) प्रदान केली पाहिजे.
- **अधिकाऱ्यांची नियुक्ती:** RTI अर्ज प्राप्त करण्यासाठी आणि प्रक्रिया करण्यासाठी प्रत्येक विभागात सार्वजनिक माहिती अधिकारी (PIOs) नियुक्त करणे.
- **अपील यंत्रणा:** दोन-स्तरीय अपील प्रणाली: पहिले अपील (त्याच विभागामध्ये), दुसरे अपील (राज्य किंवा केंद्रीय माहिती आयोगाकडे).
- **दंड:** PIOs ना अवाजवी विलंब किंवा नकार दिल्यास दररोज २५० रुपये (२५,००० रुपयांपर्यंत) दंड आकारला जाऊ शकतो.

माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ ची उपलब्धी आणि परिणाम

- **लोकशाही मजबूत करणे आणि नागरिकांना सक्षम करणे:**
 - सामान्य नागरिकांना सार्वजनिक प्राधिकरणांना प्रश्न विचारण्याचा आणि जबाबदारीची मागणी करण्याचा अधिकार दिला.
 - राज्य आणि नागरिकांमधील माहितीची विषमता (information

asymmetry) कमी करून अधिकाराचे समीकरण बदलले.

- तळागाळातील सक्रियतेला (grassroots activism) समर्थन दिले आणि सहभागी लोकशाही मजबूत केली, विशेषतः उपेक्षित गटांमध्ये.

● भ्रष्टाचार रोखणे:

- खालील योजनांमधील भ्रष्टाचार आणि सार्वजनिक निधीचा गैरवापर उघड केला:
 - राजस्थानमधील मनरेगा मजुरीतील विलंब
 - बिहारमधील सार्वजनिक वितरण प्रणालीतील (PDS) रेशनचा गैरवापर
 - मध्यान्ह भोजन, पेन्शन योजना आणि गृहनिर्माण वाटपातील घोटाले
- RTI ने अनेकदा CBI (केंद्रीय अन्वेषण ब्युरो) चौकशी किंवा CAG (नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक) द्वारे लेखापरीक्षांसाठी एक ट्रिगर म्हणून काम केले आहे.

● सार्वजनिक सेवा वितरणात सुधारणा:

- नागरिकांनी वेळेवर सेवांची मागणी करण्यासाठी RTI चा वापर केला (उदा. पेन्शन, रेशन, उपयुक्तता कनेक्शन).
- नोकरशाहा त्यांच्या नोंदी तपासल्या जाऊ शकतात हे जाणून घेऊन निर्णय घेताना अधिक सावध झाले.
- रेकॉर्ड-कीपिंग (नोंदी ठेवणे) आणि पारदर्शकता प्रोटोकॉलमध्ये कार्यक्षमता वाढली.

● प्रशासनात पारदर्शकता वाढवणे:

- खालील माहितीची उपलब्धता सुनिश्चित केली:
 - धोरणात्मक निर्णयांवरील फाईल नोटिगज
 - कंत्राट तपशील आणि निविदा प्रक्रिया
 - सार्वजनिक परीक्षांमधील परीक्षा मूल्यमापन निकष (उदा. UPSC, SSC)
- कलम ४ अंतर्गत सक्रिय प्रकटीकरणास प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे औपचारिक RTI अर्जांची गरज कमी झाली.

● संस्थांची जबाबदारी मजबूत करणे:

- सार्वजनिक प्राधिकरणे प्रश्नांची हाताळणी करताना अधिक प्रतिसादक्षम आणि पद्धतशीर झाली.
- राजकारणी, सरकारी अधिकारी आणि सार्वजनिक सेवक विलंब, निष्क्रियता किंवा अनियमिततेसाठी जबाबदार धरले गेले.
- उदाहरण: खासदारांचा खर्च, मालमत्ता आणि दायित्वे आणि लोकसभेतील उपस्थितीचे प्रकटीकरण.

● कायदेशीर आणि न्यायिक मान्यता:

- सर्वोच्च न्यायालयाने राज नारायण प्रकरणात (१९७५) आणि एस. पी. गुप्ता प्रकरणात (१९८१) 'जाणून घेण्याचा अधिकार' (right to know) हा 'अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा' (freedom of speech) भाग असल्याचे सांगून RTI साठी पाया घातला.
- २००५ नंतर अनेक निर्णयांमध्ये न्यायालयांनी गोपनीयतेपेक्षा पारदर्शकतेला प्राधान्य दिले आहे.

● नागरी समाज आणि माध्यमांचा प्रभाव:

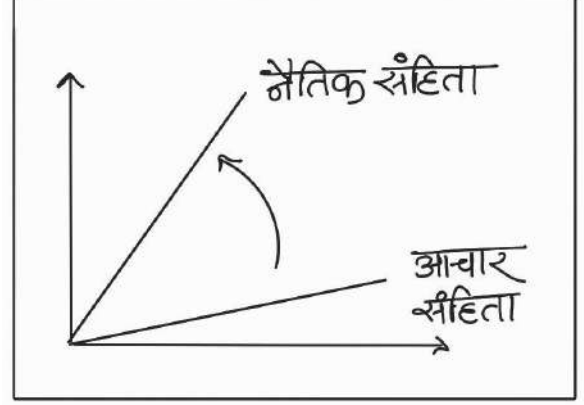
- पत्रकार आणि कार्यकर्ते RTI चा वापर अन्वेषणात्मक पत्रकारिता आणि जनहित याचिकांसाठी एक साधन म्हणून नियमितपणे करतात.
- स्थानिक प्रशासकीय मुद्द्यांवर नागरिक पत्रकारिता आणि वकिलीला चालना मिळाली.

माहिती अधिकार (RTI) कायदा, २००५ च्या आव्हाने आणि मर्यादा

वर्गवारी (Category)	आव्हान / मर्यादा (Challenge / Limitation)	स्पष्टीकरण / उदाहरणे (Explanation / Examples)
१. संस्थात्मक कमतरता (Institutional Weakness)	माहिती आयोगांमधील रिक्त पदे आणि विलंब	केंद्रीय माहिती आयोग (CIC) आणि अनेक राज्य माहिती आयोगांना (State Information Commissions) नियुक्त्यांमध्ये विलंब, अपीलांचा अनुषंग आणि अपुरा कर्मचारी वर्ग या समस्यांना सामोरे जावे लागते. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात १५,००० पेक्षा जास्त प्रकरणे प्रलंबित होती (२०२३).
	दुरुस्त्यांद्वारे सौम्यीकरण (Dilution through Amendments)	माहिती अधिकार (सुधारणा) कायदा, २०१९ (RTI Amendment Act, 2019) ने सरकारला केंद्रीय माहिती आयोग/राज्य माहिती आयोगांच्या (CIC/SICs) कार्यकाळ आणि वेतन निश्चित करण्याचा अधिकार दिला, ज्यामुळे कार्यकारी हस्तक्षेपाची आणि स्वातंत्र्याच्या ऱ्हासाची चिंता निर्माण झाली.
	नोकरशाहीचा असहकार (Bureaucratic Non-cooperation)	अनेक जन माहिती अधिकारी (PIOs) माहिती उघड करण्यास कचरतात, एकतर प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे किंवा परिणामांच्या भीतीमुळे.
२. प्रशासकीय प्रतिकार (Administrative Resistance)	खराब दस्तऐवज देखभाल (Poor Record Maintenance)	सरकारी विभागांमध्ये अनेकदा योग्य दस्तऐवजीकरण प्रणालीचा अभाव असतो, ज्यामुळे माहिती मिळवणे किंवा शोधणे कठीण होते.

३. कायदेशीर आणि प्रक्रियात्मक त्रुटी (Legal and Procedural Gaps)	कलम ८ अंतर्गत सूट (Exemptions under Section 8)	"राष्ट्रीय सुरक्षा," "व्यावसायिक विश्वासाहता," किंवा "मंत्रिमंडळाची कागदपत्रे" यासाठी अस्पष्ट सूट माहिती नाकारण्यासाठी अनेकदा गैरवापरल्या जातात.
	व्हिसलब्लोअर संरक्षणाचा अभाव (Absence of Whistleblower Protection)	माहिती अधिकार कार्यकर्त्यांसाठी (RTI activists) मजबूत संरक्षणाचा अभाव त्यांना असुरक्षित बनवतो — २००५ पासून १०० हून अधिक माहिती अधिकार कार्यकर्त्यांवर हल्ले झाले आहेत किंवा त्यांची हत्या झाली आहे.
४. जागरूकता आणि सुलभता (Awareness and Accessibility)	कमी सार्वजनिक जागरूकता (Low Public Awareness)	अनेक नागरिक, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील, त्यांच्या माहिती अधिकारांच्या हक्कांबाबत किंवा अर्ज कसे दाखल करावे याबद्दल अनभिज्ञ आहेत.
	डिजिटल दरी (Digital Divide)	ऑनलाइन माहिती अधिकार पोर्टल सर्व राज्यांमध्ये एकसमान उपलब्ध नाहीत; स्थानिक भाषेतील समर्थन मर्यादित पोहोचला अडथळा निर्माण करते.
५. माहिती अधिकाराचा गैरवापर (Misuse of RTI)	त्रासदायक आणि क्षुल्लक अर्ज (Vexatious and Frivolous Applications)	काही अर्जदार माहिती अधिकाराचा वापर छळ किंवा वैयक्तिक सूड घेण्यासाठी करतात, ज्यामुळे प्रणालीवर ताण येतो आणि खऱ्या वापरास बदनाम करते.
६. दंड आणि अंमलबजावणीचा अभाव (Lack of Penalties and Enforcement)	कमजोर दंडात्मक उपाययोजना (Weak Punitive Measures)	कलम २० अंतर्गत तरतुदी असूनही, अनेक जन माहिती अधिकारी (PIOs) आयोगांकडून अंमलबजावणीच्या अभावामुळे माहिती न देण्याबद्दलच्या दंडापासून सुटतात.
७. सुरक्षेच्या चिंता (Security Concerns)	कार्यकर्त्यांना धमकावणे (Intimidation of Activists)	स्थानिक भ्रष्टाचार आणि भूखंड घोटाळांवर काम करणाऱ्या माहिती अधिकार कार्यकर्त्यांना अनेकदा लक्ष्य केले जाते. उदाहरणार्थ:

		सतीश शेड्डी खून प्रकरण (पुणे) ज्यांनी माहिती अधिकाराचा वापर करून भूखंड घोटाळे उघड केले होते.
--	--	--

नैतिक संहिता (Code of Ethics)

- नैतिक संहिता हे एक औपचारिक दस्तऐवज आहे जे एखाद्या संस्था किंवा व्यवसायातील व्यक्तींकडून अपेक्षित वर्तनाची तत्त्वे, मूल्ये आणि मानके दर्शवते.
- हे सविस्तर नियमांपेक्षा मार्गदर्शक मूल्यांवर अधिक लक्ष केंद्रित करते, व्यापक नैतिक दृष्टीने काय योग्य आणि काय अयोग्य आहे यावर भर देते.
- सचोटी, निष्पक्षता, न्याय आणि सार्वजनिक कल्याणासाठी वचनबद्धतेची संस्कृती विकसित करणे हे याचे उद्दिष्ट आहे.
- आचारसंहितेच्या विपरीत, जी विशिष्ट 'काय करावे आणि काय करू नये' हे सांगते, नैतिक संहिता अंतर्निहित नैतिक तत्त्वे आणि भावनेबद्दल अधिक असते.
- हे एक आंतरिक मार्गदर्शक (compass) म्हणून कार्य करते, अधिकाऱ्यांना नैतिक कोंडी सोडवण्यास आणि सार्वजनिक हिताशी जुळणारे निर्णय घेण्यास मदत करते.
- बाह्य अंमलबजावणी किंवा पर्यवेक्षणावरील अवलंबित्व कमी करून आत्म-नियमन आणि आत्म-शिस्तीला प्रोत्साहन देते.
- उदाहरणे:
 - दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने (ARC) नागरी सेवकांसाठी नैतिक संहितेची शिफारस केली, ज्यात सचोटी, वस्तुनिष्ठता, लोकसेवेप्रती समर्पण आणि राजकीय तटस्थतेवर भर दिला.
 - संयुक्त राष्ट्रसंघाची सार्वजनिक अधिकाऱ्यांसाठी आंतरराष्ट्रीय आचार संहिता, जी प्रामाणिकपणा, निष्पक्षता आणि जबाबदारीला प्रोत्साहन देते.
 - भारतीय वैद्यकीय परिषदेची नैतिक संहिता, जी डॉक्टरांना रुग्णाचे कल्याण आणि व्यावसायिक सचोटी जपण्यासाठी मार्गदर्शन करते.

आचारसंहिता (Code of Conduct)

- आचारसंहिता म्हणजे एखाद्या संस्था किंवा सेवेतील व्यक्तींनी पाळल्या पाहिजेत अशा विशिष्ट नियमांचा, मार्गदर्शक तत्त्वांचा आणि अपेक्षित वर्तनाच्या मानकांचा एक संच.

- हे अधिक सविस्तर आणि नियम-आधारित (prescriptive) असते, स्वीकार्य आणि अस्वीकार्य वर्तनाबद्दल स्पष्ट 'काय करावे आणि काय करू नये' हे प्रदान करते.
- हे व्यावहारिक दैनंदिन आचरणावर लक्ष केंद्रित करते, अधिकृत कृतींमध्ये शिस्त, एकरूपता आणि Predictability (अंदाजेपणा) सुनिश्चित करते.
- उल्लंघनांच्या परिणामांना स्पष्टपणे परिभाषित करून गैरवर्तन टाळण्यास मदत करते, अशा प्रकारे एक नियामक यंत्रणा म्हणून कार्य करते.
- नैतिक संहितेच्या (जे तत्त्व-आधारित आहे) विपरीत, आचारसंहिता नियम-आधारित आणि अंमलबजावणीयोग्य असते, गैर-पालनासाठी कायदेशीर किंवा प्रशासकीय दंड असतात.
- उदाहरणे:**
 - केंद्रीय नागरी सेवा (आचार) नियम, १९६४, भारतीय नागरी सेवकांसाठी भेटवस्तू स्वीकारणे, राजकीय तटस्थता राखणे, आर्थिक औचित्य आणि हितसंबंधांचे संघर्ष टाळण्यासंबंधी नियम निर्दिष्ट करतात.
 - अखिल भारतीय सेवा (आचार) नियम, १९६८, IAS, IPS आणि IFS अधिकाऱ्यांसाठी खाजगी व्यापार, सार्वजनिक निदर्शने आणि व्यावसायिक सचोटीबद्दल सविस्तर सूचना देतात.
 - कॉर्पोरेट संस्थांमध्ये अनेकदा छळ, इनसायडर ट्रेडिंग आणि कंपनी संसाधनांचा गैरवापर प्रतिबंधित करणाऱ्या आचारसंहिता असतात.

नैतिक संहिता (Code of Ethics) आणि आचारसंहितेमधील फरक (Code of Conduct)

फरकाचा मुद्दा (Point of Difference)	नैतिक संहिता (Code of Ethics)	आचारसंहिता (Code of Conduct)
स्वरूप (Nature)	विस्तृत, तत्त्व-आधारित मार्गदर्शक तत्त्वे	विशिष्ट, नियम-आधारित सूचना
लक्ष (Focus)	अंतर्निहित मूल्ये, नैतिक तत्त्वे आणि आदर्श	ठोस वर्तन, कृती आणि कर्तव्ये
उद्देश (Purpose)	मुख्य नैतिक मूल्यांनुसार निर्णय घेण्यास मार्गदर्शन करणे	दैनंदिन व्यावसायिक वर्तन नियंत्रित करणे
लवचिकता (Flexibility)	अधिक सामान्य आणि लवचिक	अधिक कठोर आणि नियामक
अंमलबजावणीयोग्यता (Enforceability)	सहसा कायदेशीररित्या अंमलबजावणीयोग्य नाही; स्वयं-नियमनावर अवलंबून असते	कायदेशीर किंवा प्रशासकीयदृष्ट्या अंमलबजावणीयोग्य, उल्लंघनांसाठी दंडासह
सामग्री (Content)	सचोटी (integrity), निष्पक्षता (fairness), निःपक्षपातीपणा (impartiality), प्रामाणिकपणा (honesty) यांना प्रोत्साहन देते	काय करावे आणि काय करू नये याची यादी, जसे की हितसंबंधांचे संघर्ष किंवा राजकीय क्रियाकलाप टाळणे

उदाहरणे (Examples)	दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने (Second ARC) नागरी सेवकांसाठी शिफारस केलेली नैतिक संहिता	केंद्रीय नागरी सेवा (आचरण) नियम, १९६४
--------------------	--	---------------------------------------

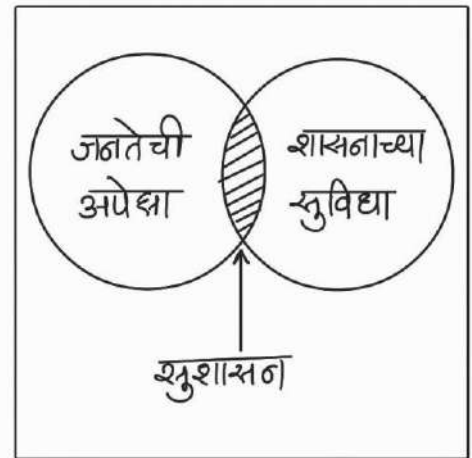
नागरिकांची सनद (Citizen Charter)

दुसऱ्या एआरसीने (ARC) नागरी सेवकांसाठी नैतिक संहितेची शिफारस केली. **नागरिकांची सनद म्हणजे काय?** केंद्रीय नागरी सेवा (आचार) नियम, १९६४.

- नागरिकांची सनद हे सरकारी विभाग किंवा एजन्सीद्वारे जारी केलेले एक सार्वजनिक घोषणापत्र आहे जे खालील गोष्टी स्पष्ट करते:
 - सेवा वितरणाचे मानक,
 - नागरिकांचे हक्क आणि कर्तव्ये,
 - तक्रार निवारणाची यंत्रणा.
- सेवा प्रदाता आणि नागरिक यांच्यात स्पष्ट अपेक्षा निश्चित करून प्रशासनाला पारदर्शक, जबाबदार आणि प्रतिसादक्षम बनवणे हे याचे उद्दिष्ट आहे.

चांगल्या नागरिक सनदेचे प्रमुख घटक

- दृष्टी आणि ध्येय विधान (Vision and Mission Statement):** संस्थेची मूल्ये आणि उद्दिष्टे दर्शवते.
- प्रदान केलेल्या सेवांचा तपशील:** सेवांचा प्रकार, पात्रता, आवश्यक कागदपत्रे आणि वेळापत्रक निर्दिष्ट करते.
- सेवा मानक (Service Standards):** प्रत्येक सेवेसाठी वेळेनुसार बांधिलकी (उदा. ३० दिवसांच्या आत पासपोर्ट).
- तक्रार निवारण यंत्रणा (Grievance Redress Mechanism):** संपर्क बिंदू, तक्रार वाढवण्याची प्रक्रिया, निराकरणासाठी वेळ मर्यादा.
- नागरिकांकडून अपेक्षा:** अचूक कागदपत्रे प्रदान करणे किंवा कार्यपद्धतीचे पालन करणे यासारखी कर्तव्ये.

प्रशासनातील महत्त्व

- सार्वजनिक सेवा वितरण Predictable (अंदाजे) आणि मोजता येण्यासारखे बनवते.
- नागरिकांचा विश्वास आणि समाधान वाढवते.

- सार्वजनिक कार्यालयांमध्ये नैतिक आणि व्यावसायिक आचरणाला प्रोत्साहन देते.
- कार्यप्रदर्शन निरीक्षण आणि धोरण अभिप्रायाला सुलभ करते.
- **उदाहरण:** पासपोर्ट सेवा केंद्रांच्या नागरिक सनदेमध्ये वेळापत्रक आणि संपर्क बिंदू समाविष्ट आहेत, ज्यामुळे कार्यक्षमतेत लक्षणीय सुधारणा झाली आहे.

मर्यादा आणि आव्हाने

- अनेक सनदा सामान्य, कालबाह्य किंवा सार्वजनिकरित्या प्रदर्शित नसतात.
- कायदेशीर अंमलबजावणीचा अभाव; मानके पूर्ण न केल्यास कोणताही दंड नसतो.
- खराब प्रसाराअभावी नागरिकांना अनेकदा त्यांच्या हक्कांबद्दल माहिती नसते.
- विभागांमध्ये कोणतेही प्रमाणित स्वरूप किंवा निरीक्षण यंत्रणा नाही.

३. सेवा मानकांचे संस्थाकरण करणे	सरकारी विभागांना नागरिक सनदांद्वारे (Citizen Charters) सेवा मानके परिभाषित करण्यास आणि सार्वजनिकपणे त्यांची बांधिलकी स्वीकारण्यास प्रोत्साहित करणे.
४. तक्रार निवारण यंत्रणा मजबूत करणे	परिभाषित वेळेत नागरिकांच्या तक्रारी प्राप्त करण्यासाठी, प्रक्रिया करण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी मजबूत प्रणाली तयार करणे.
५. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवणे	पारदर्शक प्रक्रिया सुनिश्चित करणे आणि नागरिकांना सेवा वितरणात उत्तरदायित्वाची मागणी करण्यास सक्षम करणे.
६. सतत सुधारणेची संस्कृती निर्माण करणे	सरकारी विभागांना नियमितपणे मूल्यमापन करण्यास, अभिप्रायातून शिकण्यास आणि सेवा यंत्रणा सुधारण्यास सक्षम करणे.
७. प्रतिकृति करण्यायोग्य सर्वोत्तम पद्धतींना प्रोत्साहन देणे	विविध विभाग आणि राज्यांमध्ये यशस्वी सेवा वितरण मॉडेल स्वीकारण्यास प्रोत्साहन देणे.

शिफारसी (दुसऱ्या एआरसीचा १२ वा अहवाल – “नागरिक केंद्रित प्रशासन”)

- नागरिक सनदांना अंमलबजावणीयोग्य बनवण्यासाठी कायदेशीर पाठबळ सुनिश्चित करणे.
- मानक टेम्पलेट विकसित करा आणि स्थानिक भाषांमध्ये व्यापक प्रसिद्धी सुनिश्चित करणे.
- सेवा मानकांना अधिकाऱ्यांच्या कार्यप्रदर्शन मूल्यांकनाशी जोडणे.
- सामाजिक लेखापरीक्षण आणि अभिप्राय प्लॅटफॉर्मद्वारे विभागांना जबाबदार धरण्यासाठी नागरिकांना सक्षम करणे.

सेवोत्तम मॉडेल

अर्थ आणि मूळ

- "सेवोत्तम" हे "सेवा" (service) आणि "उत्तम" (excellence) या शब्दांपासून बनलेले एक हिंदी आद्याक्षर आहे - याचा अर्थ "सेवा वितरणात उत्कृष्टता".
- सरकारी विभागांमध्ये नागरिक-केंद्रित सेवा वितरणाला संस्थात्मक स्वरूप देण्यासाठी प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार विभागाने (DARPG) विकसित केलेली ही गुणवत्ता व्यवस्थापन चौकट आहे.
- दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने (ARC) आपल्या १२ व्या अहवालात: नागरिक-केंद्रित प्रशासन मध्ये शिफारस केली.

मुख्य उद्दिष्ट्ये

उद्दिष्ट (Objective)	स्पष्टीकरण (Explanation)
१. सार्वजनिक सेवांची गुणवत्ता सुधारणे	नागरिकांच्या गरजा आणि अपेक्षा वेळेवर, पारदर्शक आणि कार्यक्षम पद्धतीने पूर्ण करणाऱ्या सेवांची वितरण सुनिश्चित करणे.
२. नागरिक-केंद्रित शासनाला प्रोत्साहन देणे	प्रतिसादक्षम आणि उत्तरदायी प्रशासनाद्वारे अंतर्गत प्रक्रियांवरून नागरिकांच्या समाधानाकडे लक्ष केंद्रित करणे.

सेवोत्तम फ्रेमवर्कचे घटक (Components of the Sevottam Framework)

हे मॉडेल सेवा वितरणाच्या प्रत्येक स्तंभाला संबोधित करणारे तीन प्रमुख मॉड्यूलस (three key modules) असलेले आहे:

घटक (Component)	लक्ष क्षेत्र (Focus Area)
१. नागरिक सनद (Citizen Charter)	सेवा (services), वेळापत्रके (timelines), अपेक्षा (expectations) आणि निवारण यंत्रणा (redress mechanisms) निर्दिष्ट करते.
२. सार्वजनिक तक्रार निवारण (Public Grievance Redressal)	तक्रारी प्राप्त करण्यासाठी (receiving), प्रक्रिया करण्यासाठी (processing) आणि प्रतिसाद देण्यासाठी (responding) एक प्रणाली स्थापित करते.
३. सेवा वितरण क्षमता (Service Delivery Capability)	क्षमता बांधणी (capacity building), प्रक्रिया पुनर्अभियांत्रिकी (process re-engineering) आणि कार्यप्रदर्शन ट्रॅकिंगवर (performance tracking) लक्ष केंद्रित करते.

सेवोत्तम मॉडेलचे फायदे

- सरकारी विभागांची नागरिक समाधानाची पातळी आणि सार्वजनिक प्रतिमा सुधारते.
- पुरावा-आधारित प्रशासन आणि प्रक्रिया जबाबदारीला प्रोत्साहन देते.
- नियतकालिक अभिप्राय आणि लेखापरीक्षणाद्वारे सतत सुधारणा करण्यास प्रोत्साहन देते.
- तक्रार निवारण यंत्रणा मजबूत करते, ज्यामुळे संस्थांवरील विश्वास दृढ होतो.

अंमलबजावणीतील आव्हाने

- विभागीय कर्मचाऱ्यांमध्ये जागरूकता आणि प्रशिक्षणाचा अभाव.
- विभाग अनेकदा याला परिवर्तनात्मक साधनाऐवजी एक प्रतीकात्मक व्यायाम मानतात.

- बाह्य लेखापरीक्षण किंवा प्रमाणित रेटिंग प्रणालीचा अभाव.
- विभाग आणि तक्रार निवारण पोर्टल्स यांच्यात मर्यादित समन्वय.

कार्य संस्कृती (Work Culture)

कार्य संस्कृतीची व्याख्या:

- कार्य संस्कृती म्हणजे एखाद्या संस्थेमध्ये कार्य कसे केले जाते याला आकार देणारी सामायिक मूल्ये, विश्वास, वृत्ती आणि वर्तन. हे कर्मचाऱ्यांच्या परस्परसंवाद, निर्णय-प्रक्रिया आणि एकूण संघटनात्मक वातावरणावर प्रभाव टाकते.

कार्य संस्कृतीचे प्रमुख नैतिक पैलू:

- **आदर आणि निष्पक्षता:**
 - भूमिका, लिंग, वांशिकता किंवा पार्श्वभूमीची पर्वा न करता सर्व कर्मचाऱ्यांशी सन्मानाने वागणे.
 - वाढ, पदोन्नती आणि ओळखीसाठी समान संधी सुनिश्चित करणे.
 - निर्णय घेताना पक्षपात, घराणेशाही किंवा भेदभावापासून दूर राहणे.
- **सचोटी आणि प्रामाणिकपणा:**
 - संवाद आणि निर्णय-प्रक्रियेत पारदर्शकतेला प्रोत्साहन देणे.
 - कर्मचाऱ्यांनी नैतिक मानके पाळण्यास प्रोत्साहित करणे, जसे की हितसंबंधांचे संघर्ष टाळणे किंवा कंपनीच्या संसाधनांचा गैरवापर करणे.
 - कृती आणि निर्णयांसाठी जबाबदारीला प्रोत्साहन देणे.
- **सहकार्य आणि सांघिक कार्य:**
 - सांघिक कार्याला महत्त्व दिले जाते आणि विविध दृष्टिकोनांना प्रोत्साहन दिले जाते असे वातावरण तयार करणे.
 - गप्पा मारणे, छळ करणे किंवा सहकाऱ्यांना कमी लेखणे यांसारख्या विषारी वर्तनांना परावृत्त करणे.
 - सर्व आवाज ऐकले जातात आणि त्यांचा आदर केला जातो हे सुनिश्चित करण्यासाठी समावेशकतेला प्रोत्साहन देणे.
- **कार्य-जीवन संतुलन:**
 - कर्मचाऱ्यांच्या कल्याणाला पाठिंबा देणाऱ्या धोरणांना प्रोत्साहन देणे, जसे की वाजवी कामाचे तास आणि मानसिक आरोग्य संसाधने.
 - जास्त काम करणे किंवा कर्मचाऱ्यांना वैयक्तिक जीवनावर कामाला प्राधान्य देण्यास दबाव आणणे टाळा.
 - कामाशी संबंधित संप्रेषणांना नियुक्त तासांच्या बाहेर प्रतिसाद देण्याची अपेक्षा न करणे यासारख्या मर्यादांचा आदर करणे.
- **व्यावसायिकता:**
 - वेळेवर उपस्थिती, विश्वासाहता आणि आदरणीय संवाद यासह सर्व परस्परसंवादांमध्ये नैतिक आचरण राखणे.
 - गोपनीयता जपणे आणि संवेदनशील माहितीचे संरक्षण करणे.
 - सतत शिक्षण आणि व्यावसायिक विकासाला प्रोत्साहन देणे.
- **विविधता, समानता आणि समावेशन (DEI):**

- विविधतेला महत्त्व देणारी आणि पूर्वग्रहदूषितपणा दूर करण्यासाठी सक्रियपणे कार्य करणारी संस्कृती निर्माण करणे.
- न्याय्य भरती पद्धती लागू करणे आणि 'अचेतन पक्षपात'वर (unconscious bias) प्रशिक्षण देणे.
- अल्पप्रतिनिधित्व असलेल्या गटांना संधी आणि संसाधनांपर्यंत समान प्रवेश सुनिश्चित करणे.

• नैतिक नेतृत्व:

- नेत्यांनी नैतिक वर्तनाचे आदर्श घालून दिले पाहिजे, संस्थेच्या संस्कृतीसाठी एक आदर्श प्रस्थापित केला पाहिजे.
- मुक्त संवादाला प्रोत्साहन देणे आणि कर्मचाऱ्यांसाठी सूडाच्या भीतीशिवाय चिंता व्यक्त करण्यासाठी मार्ग प्रदान करणे.
- विश्वास राखण्यासाठी अनैतिक वर्तनाला त्वरित आणि न्याय्यपणे संबोधित करणे.

• टिकाऊपणा आणि सामाजिक जबाबदारी:

- कार्यस्थळी पर्यावरणासाठी जबाबदार पद्धतींना प्रोत्साहन देणे.
- संघटनात्मक उद्दिष्ट्यांना नैतिक मूल्यांशी संरेखित करणे, जसे की समुदाय कल्याणासाठी योगदान देणे किंवा पर्यावरणीय परिणाम कमी करणे.
- कर्मचाऱ्यांना कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR) उपक्रमांमध्ये सामील होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.

नैतिक कार्यसंस्कृतीचे स्तंभ

नकारात्मक कार्य संस्कृती (Negative Work Culture)

- नकारात्मक कार्य संस्कृती म्हणजे अनैतिक पद्धती, कमी मनोबल, खराब आंतरवैयक्तिक संबंध आणि जबाबदारीच्या अभावाने वैशिष्ट्यीकृत एक विषारी वातावरण.
- हे भ्रष्टाचार, पक्षपात, अप्रामाणिकपणा आणि अपारदर्शकतेसारख्या वर्तनांना प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे संस्थेला आणि जनतेच्या विश्वासाला हानी पोहोचते.
- सांघिक कार्याचा अभाव आणि अस्वास्थ्यकर स्पर्धेला प्रोत्साहन देते, जिथे कर्मचारी सहकार्यांना काम करण्याऐवजी एकमेकांच्या विरोधात काम करतात.
- यामुळे कमी प्रेरणा, वारंवार गैरहजेरी आणि खराब कामगिरी होते, ज्यामुळे एकूण उत्पादकता आणि सेवा वितरणावर परिणाम होतो.

- व्हिसलब्लोअर्स (whistleblowers) किंवा प्रामाणिक अधिकाऱ्यांना बाजूला केले जाते किंवा शिक्षा दिली जाते असे वातावरण निर्माण होते, ज्यामुळे नैतिक वर्तन निरुत्साहित होते.
- विशेषतः सार्वजनिक प्रशासनात अनेकदा अकार्यक्षमता, विलंब, लालफीतीचा कारभार आणि नागरिकांच्या असमाधानास कारणीभूत ठरते.

नैतिक कार्य संस्कृती राखण्यातील आव्हाने:

- नफा कमावणे आणि नैतिक पद्धतींमध्ये संतुलन राखणे.
- जागतिक संस्थांमध्ये सांस्कृतिक भेद हाताळणे.
- नैतिक धोरणे लागू करताना बदलाला होणारा विरोध व्यवस्थापित करणे.
- संस्थेच्या सर्व स्तरांवर सुसंगतता सुनिश्चित करणे.

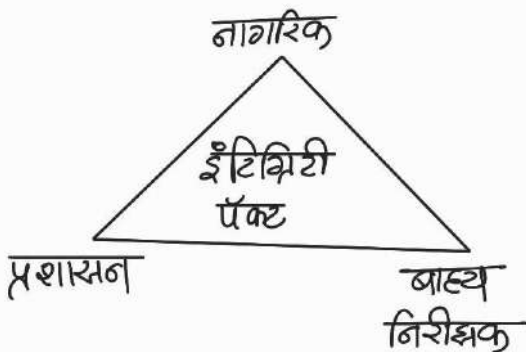
नैतिक कार्य संस्कृती निर्माण करण्याच्या रणनीती:

- स्पष्ट आचारसंहिता विकसित करणे आणि नियमितपणे संवाद साधणे.
- कर्मचारी आणि नेतृत्वासाठी नैतिकता प्रशिक्षण आणि कार्यशाळा प्रदान करणे.
- नैतिक चिंता किंवा उल्लंघनांसाठी निनावी तक्रार प्रणाली (anonymous reporting systems) स्थापित करणे.
- सकारात्मक पद्धतींना बळकटी देण्यासाठी नैतिक वर्तनाला ओळख आणि बक्षीस देणे.
- विकसित होत असलेल्या नैतिक मानकांशी जुळवून घेण्यासाठी धोरणांचे नियमितपणे मूल्यांकन करणे आणि अद्यतनित करणे.

घटना अभ्यास:

घटना अभ्यास: गूगलची कार्य संस्कृती

- गूगल (Google) जगभरात तिच्या खुल्या, नाविन्यपूर्ण आणि कर्मचारी-अनुकूल कार्य संस्कृतीसाठी ओळखले जाते. कंपनी लवचिक कामाचे तास (flexible work hours), एक सपाट संघटनात्मक रचना (flat organizational structure) आणि कर्मचाऱ्यांना 'पॅशन प्रोजेक्ट्स'वर (passion projects) काम करण्याची परवानगी देणाऱ्या "२०% वेळ" धोरणाद्वारे (20% time policy) सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन देते. गूगल आरोग्य कार्यक्रम (wellness programs), कॅम्पसवरील जिम आणि विनामूल्य जेवण यांसारख्या सुविधा आणि वैयक्तिक विकासासाठी मजबूत समर्थन देखील प्रदान करते. या संस्कृतीने गूगलला उत्कृष्ट प्रतिभा आकर्षित करण्यास, उच्च नोकरी समाधान राखण्यास आणि जागतिक स्तरावर काम करण्यासाठी सर्वोत्तम ठिकाणांपैकी एक म्हणून सातत्याने स्थान मिळवण्यास मदत केली आहे.

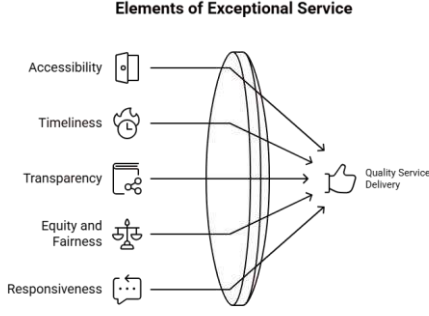
सेवा वितरणाची गुणवत्ता (Quality of Service Delivery)

व्याख्या

- सेवा वितरणाची गुणवत्ता म्हणजे सार्वजनिक सेवा आणि कल्याणकारी योजना नागरिकांपर्यंत किती कार्यक्षमतेने, परिणामकारकतेने, न्याय्यपणे आणि प्रतिसादक्षमतेने पोहोचतात. हे लोकांचे प्रशासनाबद्दलचे समाधान ठरवते आणि राज्यावरचा विश्वास मजबूत करते.

दर्जेदार सेवा वितरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- **सुलभता (Accessibility):**
 - सेवा सर्वांसाठी, विशेषतः उपेक्षित आणि दुर्गम समुदायांसाठी सहज उपलब्ध असाव्यात.
 - उदाहरण: आदिवासी भागातील मोबाईल आरोग्य दवाखाने आरोग्य सेवांची उपलब्धता सुधारतात.
- **वेळेवरता (Timeliness):**
 - सेवा वाजवी किंवा वचन दिलेल्या वेळेत प्रदान केल्या पाहिजेत.
 - उदाहरण: जिल्हा कार्यालयांमध्ये सूचित अंतिम मुदतीत जन्म आणि जात प्रमाणपत्रे जारी करणे.
- **पारदर्शकता (Transparency):**
 - स्पष्ट प्रक्रिया, किमान विवेक आणि खुली माहिती भ्रष्टाचार आणि पक्षपात कमी करते.
 - उदाहरण: रेशन कार्ड अर्जासाठी ऑनलाइन पोर्टल्स आणि रिअल-टाइम ट्रॅकिंग (वास्तविक वेळेत मागोवा घेणे).
- **जबाबदारी (Accountability):**
 - विलंब, गैरवापर किंवा खराब कामगिरीसाठी अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरण्याची यंत्रणा.
 - उदाहरण: CPGRAMS (केंद्रीय सार्वजनिक तक्रार निवारण आणि देखरेख प्रणाली) सारख्या सार्वजनिक तक्रार निवारण प्रणाली.
- **समानता आणि निष्पक्षता (Equity and fairness):**
 - जात, धर्म, लिंग, प्रदेश किंवा आर्थिक स्थितीनुसार सेवांमध्ये भेदभाव करू नये.
 - उदाहरण: सर्व मुलांसाठी समान पोषण मानक प्रदान करणाऱ्या मध्यान्ह भोजन योजना.
- **कार्यक्षमता आणि किफायतशीरता (Efficiency and cost-effectiveness):**
 - अपव्यय टाळण्यासाठी आणि जास्तीत जास्त लाभ देण्यासाठी संसाधनांचा इष्टतम वापर.
 - उदाहरण: अनुदान वितरणातील गळती कमी करणारी थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) योजना.
- **प्रतिसादक्षमता (Responsiveness):**
 - नागरिकांच्या गरजा आणि अभिप्रायाला त्वरित जुळवून घेण्याची आणि प्रतिसाद देण्याची क्षमता.
 - उदाहरण: कोविड-१९ लॉकडाऊन दरम्यान अतिरिक्त अन्नधान्याचे त्वरित वाटप.

सेवा वितरणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी उपाय

- नियम आणि कार्यपद्धतींचे सुलभीकरण (उदा. सिंगल-विंडो क्लिअरन्स).
- मानवी संवाद आणि विलंब कमी करण्यासाठी ई-प्रशासन आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वाढता वापर.
- संवेदनशीलता आणि व्यावसायिकता सुधारण्यासाठी फ्रंटलाइन कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण आणि क्षमता विकास.
- मजबूत देखरेख, मूल्यांकन आणि अभिप्राय प्रणाली.
- समुदाय सहभाग आणि देखरेख वाढवण्यासाठी सामाजिक लेखापरीक्षण आणि नागरिक सनद.

सार्वजनिक निधीचा वापर

सार्वजनिक निधीचा वापर म्हणजे सरकारी महसूल (कर, शुल्क, फी इत्यादीद्वारे जमा केलेला) सार्वजनिक कल्याणकारी कार्यक्रम, पायाभूत सुविधा आणि आवश्यक सेवांवर किती प्रभावीपणे आणि कार्यक्षमतेने खर्च केला जातो. हा चांगल्या प्रशासनाचा आणि आर्थिक जबाबदारीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

योग्य वापराचे महत्त्व

- **सामाजिक आणि आर्थिक विकास सुनिश्चित करते:**
 - योग्य खर्चामुळे दारिद्र्य निर्मूलन, आरोग्य, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधांना पाठबळ मिळते, ज्यामुळे सर्वसमावेशक वाढ होते.
 - **उदाहरण:** PMGSY (ग्रामीण रस्ते) साठी वाटप केलेला निधी कनेक्टिव्हिटी सुधारण्यास आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यास मदत करतो.
- **जनतेचा विश्वास निर्माण करते:**
 - निधीचा पारदर्शक आणि प्रामाणिक वापर नागरिकांचा सरकारवरील विश्वास वाढवतो.
 - **उदाहरण:** सविस्तर अर्थसंकल्पीय वापर अहवाल आणि लेखापरीक्षण निष्कर्ष प्रकाशित करणे.
- **भ्रष्टाचार आणि गळती कमी करते:**
 - निधीचा कार्यक्षम वापर वळवणे आणि गैरवापर टाळतो, ज्यामुळे लाभ उद्दिष्ट लाभाभ्यां पर्यंत पोहोचतात हे सुनिश्चित होते.
 - **उदाहरण:** थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) अनुदानाच्या योजनांमध्ये मध्यस्थ आणि 'भूत लाभार्थी' (ghost beneficiaries) कमी करते.
- **सेवा वितरण गुणवत्ता सुधारते:**

- पुरेसा आणि योग्य निधीचा वापर प्रकल्पांची वेळेवर पूर्तता आणि सेवांची चांगली देखभाल करण्यास मदत करतो.
- **उदाहरण:** मनरेगा मजुरीसाठी वेळेवर वितरणामुळे ग्रामीण संकट आणि विलंब कमी होतो.
- **राजकोषीय शिस्त मजबूत करते:**
 - अर्थसंकल्पीय मर्यादित नियोजित खर्चाला प्रोत्साहन देते आणि राजकोषीय तूट कमी करते.
 - **उदाहरण:** राज्यांद्वारे परिणाम-आधारित अर्थसंकल्पाचा वापर करून प्रकल्पाच्या कामगिरीचा मागोवा घेणे आणि अनावश्यक खर्चावर नियंत्रण ठेवणे.

सार्वजनिक निधीच्या वापरातील आव्हाने

- निधी जारी करण्यात आणि मंजुरी प्रक्रियेतील विलंब.
- भ्रष्टाचार, राजकीय हस्तक्षेप आणि नोकरशाहीची अकार्यक्षमता.
- खराब नियोजन आणि अवास्तव खर्च अंदाज.
- स्थानिक पातळीवर अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सींमध्ये क्षमतेचा अभाव.
- कमकुवत देखरेख आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यंत्रणा.

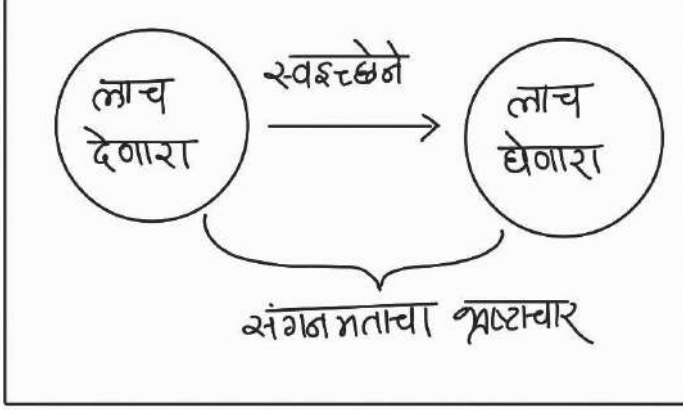
निधीचा गैरवापर दर्शवण्यासाठी घटना अभ्यास:

१. **₹७६५ कोटी केरळ मदत निधीचा गैरवापर** लेखापरीक्षणातून असे दिसून आले आहे की, जुलै २०२४ च्या वायनाड भूस्खलनग्रस्तांसाठी दान केलेल्या ₹७६५.०६ कोटीपैकी केवळ ₹३६.८ कोटी (४.८%) खर्च झाले – आणि फक्त ₹१०.२५ कोटी (१.३%) थेट कुटुंबांना मदत म्हणून मिळाले. निधीचा बहुतेक भाग जमीन अधिग्रहण आणि पुनर्वसन वस्ती (rehabilitation township) बांधण्यासाठी वापरला गेला – जो आपत्कालीन मदत निधीच्या नियमांचे उल्लंघन आहे. राज्य सरकार दावा करते की ते NDRF (राष्ट्रीय आपत्कालीन प्रतिसाद निधी) द्वारे परतफेड करेल, परंतु खरेदीतील अनियमिततेमुळे केंद्रीय मंजुरीवर शंका निर्माण झाली आहे.
२. **न्यू इंडिया को-ऑपरेटिव्ह बँकेत (मुंबई) ₹१२२ कोटींचा अपहार** २०१९ ते २०२५ च्या सुरुवातीपर्यंत, न्यू इंडिया को-ऑपरेटिव्ह बँकेने कथितपणे ₹१२२ कोटींचा अपहार केला. तपासणीतून बनावट कर्ज आणि शाखांमध्ये निधी वळवल्याचे उघड झाले. माजी जीएम आणि सीईओसह सात जणांना अटक करण्यात आली आहे आणि आरबीआयने (RBI) कार्यान्वयन निर्बंध लादले आहेत आणि बोर्ड बरखास्त केले आहे.

वापर सुधारण्यासाठी उपाय

- ट्रॅकिंग आणि पारदर्शकतेसाठी ई-प्रशासन आणि डिजिटल पेमेंट प्रणालींचा अवलंब.
- CAG (नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक) आणि अंतर्गत वित्तीय नियंत्रण प्रणाली (internal financial control systems) यांसारख्या लेखापरीक्षण संस्थांना मजबूत करणे.

- केवळ खर्चाचा मागोवा घेण्याऐवजी परिणाम-आधारित अर्थसंकल्पाला (outcome-based budgeting) प्रोत्साहन देणे.
- सामाजिक लेखापरीक्षण आणि सहभागी निरीक्षणाद्वारे स्थानिक समुदायांना सामील करणे.
- अधिकाऱ्यांची क्षमता वाढवणे आणि विभागांमधील चांगले समन्वय साधणे.

भ्रष्टाचाराची आव्हाने

- भ्रष्टाचार म्हणजे खाजगी लाभासाठी सार्वजनिक संसाधनांचा किंवा पदाचा गैरवापर, ज्यामुळे प्रशासनातील सचोटी आणि निष्पक्षतेची मूळ तत्त्वे कमी होतात.
- ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलने (Transparency International) प्रकाशित केलेल्या भ्रष्टाचार आकलन निर्देशांक (CPI) २०२४ नुसार, भारत १८० देशांमध्ये ९६ व्या स्थानावर आहे, ज्याचा स्कोअर ३८ पर्यंत खाली आला आहे, हे प्रशासनातील सततच्या आव्हानांना दर्शवते.
- प्रमुख आव्हाने:
 - जनतेचा विश्वास कमी होणे: नागरिकांचा सरकारी संस्था आणि अधिकाऱ्यांवरील विश्वास कमी होतो, ज्यामुळे सार्वजनिक सहभाग आणि लोकशाहीवरील विश्वास कमी होतो.
 - धोरणात्मक प्राधान्यांचे विकृतीकरण: संसाधने सार्वजनिक कल्याणाची खरी सेवा करणाऱ्या प्रकल्पांऐवजी जास्त 'किकबॅक' (kickbacks) देणाऱ्या प्रकल्पांकडे वळवली जातात.
 - असमानता वाढणे: भ्रष्टाचार शक्तिशाली आणि श्रीमंत व्यक्तींना अनुकूल करतो, ज्यामुळे उपेक्षित गटांना योग्य लाभ आणि सेवांपासून वंचित ठेवले जाते.
 - आर्थिक अकार्यक्षमता आणि अपव्यय: प्रकल्प उशिरा पूर्ण होतात, निकृष्ट दर्जाची सामग्री वापरली जाते आणि सार्वजनिक निधीचा गैरवापर होतो, ज्यामुळे आर्थिक नुकसान होते.
 - नैतिक आणि नैतिक मानकांचे क्षरण: अधिकारी आणि जनतेमध्ये अनैतिक वर्तन सामान्य केले जाते, ज्यामुळे अप्रामाणिकपणा आणि पक्षपाताचे दुष्टचक्र निर्माण होते.
 - परदेशी गुंतवणूक आणि वाढीस अडथळा: उच्च भ्रष्टाचाराची पातळी कायदेशीर धोके आणि अनिश्चित व्यावसायिक वातावरणाबद्दल चिंतित गुंतवणूकदारांना परावृत्त करते.

- सेवा वितरणाची गुणवत्ता कमी होणे: आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि कल्याणकारी कार्यक्रमांसारख्या आवश्यक सेवांना गळती (leakages) आणि लाचखोरीमुळे त्रास होतो.
- प्रशासकीय विलंब आणि लालफीतीचा कारभार: नागरिकांना अनावश्यक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो आणि त्यांना अनेकदा मूलभूत सेवा किंवा मंजूरी मिळवण्यासाठी लाच द्यावी लागते.
- प्रामाणिक अधिकाऱ्यांचे मनोबल खच्ची होणे: नैतिक आणि सरळ अधिकाऱ्यांना बदल्या, छळ किंवा एकाकीपणाचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे प्रशासनातील सचोटीला प्रोत्साहन मिळत नाही.

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 7378743031